

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ МИТНОЇ СПРАВИ ТА ФІНАНСІВ

В. В. Ченцов, В. М. Тертишник

**РЕАБІЛІТАЦІЯ ЖЕРТВ
НЕЗАКОННИХ КРИМІНАЛЬНИХ
ПЕРЕСЛІДУВАНЬ,
ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ
ТА ЗЛОВЖИВАНЬ ВЛАДОЮ**

Підручник для слухачів магістратури юридичних вузів

ІЄ ПРАВОВА
ЄДНІСТЬ
РЕДАКЦІЯ
ЮРИДИЧНИХ
ВИДАНЬ

КИЇВ • 2016

УДК 340.131:[343.43:323.281]](477+4)(075.8)
ББК 67.9(4Укр)408я73
Ч-43

*Рекомендовано Вченою радою
Університету митної справи та фінансів 28 лютого 2016 року.*

Рецензенти:

Антонов К. В. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Університету митної справи та фінансів України;

Наливайко Л. Р. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри загально-правових дисциплін ДДУВС.

Ченцов В. В., Тертишник В. М.

Ч-43 Реабілітація жертв незаконних кримінальних переслідувань, політичних репресій та зловживань владою. Підручник для слухачів магістратури юридичних вузів / В. В. Ченцов, В. М. Тертишник. – К.: Алерта, 2016. – 324 с.

ISBN 978-617-566-363-9

Викладено правові основи та проблеми реабілітації жертв незаконних кримінальних переслідувань, політичних репресій та зловживань владою з урахуванням міжнародних правових актів, нового КПК України, рішень Європейського Суду з прав людини та сучасної слідчої і судової практики. Розкрито сучасну концептуальну модель забезпечення верховенства права в діяльності судових і правоохоронних органів, а також підстави, порядок, особливості і проблеми застосування інституту та реабілітації осіб, чий права і свободи були порушені органами влади. Значну увагу приділено розгляду проблемних питань, прогалин законодавства та недолікам правозастосовної діяльності, гарантій забезпеченню справедливості правосуддя, внесено пропозиції щодо удосконалення процесуального та іншого галузевого законодавства і практики його застосування.

Для студентів, слухачів магістратури, курсантів вищих юридичних навчальних закладів, що навчаються за спеціальностями «Правознавство» та «Правоохоронна діяльність». Буде корисною для тих, хто засвоює ази права, хто прагне до поглибленого вивчення складних проблем правознавства, аспірантам, практичним працівникам правоохоронних та правозахисних органів, слідчим, детективам, поліцейським, слідчим-суддям, суддям, адвокатам, прокурорам, іншим працівникам, які мають справу із правосуддям.

УДК 340.131:[343.43:323.281]](477+4)(075.8)
ББК 67.9(4Укр)408я73

ISBN 978-617-566-363-9

© Ченцов В. В., Тертишник В. М., 2016,
© Видавництво «Алерта», 2016.

ПЕРЕДМОВА

Україна є досить молодою і разом з тим достатньо креативною державою, яка декларує забезпечення верховенства права та прихильність до інших цивілізаційних цінностей. Захист прав людини і громадянина, визнання її прав і свобод є найвищими соціальними цінностями в нашій державі, а на конституційному рівні – обов’язком усіх без винятку органів державної влади та їх посадових і службових осіб забезпечити зазначені цінності.

Проте в діяльності органів влади, в слідчій і судовій практиці, на жаль, досі ще не усунуто фактів зловживань, а деколи і свавілля, тортур, репресій і переслідувань. Про масштаби цього явища свідчить безліч виправдувальних вироків судів та постанов і ухвал про закриття кримінальних проваджень. Разом з тим значний пласт негативних явищ у правовій системі, діяльності прокуратури та інших органів влади залишається ще латентним, що потребує зміцнення суспільного контролю за діяльністю усіх гілок влади.

Україна має одну з найбільш добротних Конституцій, а також певну систему прийнятих на її основі законів, що спрямовані на розбудову правової держави, утвердження принципу верховенства права. Важливі кроки зроблено щодо подолання проявів політичних репресій минулих часів. Нині судово-правова система нашої держави увійшла в правовий простір нового КПК України, який певним чином змінює ситуацію із законністю в державі.

Згідно зі ст. 130 Нового КПК України: «Шкода, завдана незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, відшкодовується державою за рахунок Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом».

Як бачимо, інститут реабілітації в новому КПК України практично не розкривається, а викладається в законі через посилення на окремі закони, що певним чином ускладнює його застосування.

Проблеми реабілітації досліджували в своїх працях вчені-юристи О. Бандурка, Ю. Грошевий, О. Капліна, А. Суховіліна, В. Маляренко, В. Назаров, В. Нор, В. Тertiшник, М. Шумило, Ю. Шемшученко та інші. Значний внесок у розвиток інституту реабілітації, особливо в контексті реабілітації жертв політичних репресій, вне-

сли також дослідники, що працювали в галузі історичних та інших гуманітарних наук, зокрема І. Білас, С. Білокінь, І. Вернидубов, Д. Веденєєв, О. Генжа, І. Ільєнко, В. Марочко, В. Нікольський, Р. Подкур, В. Пристайко, П. Тронько, В. Ченцов, Ю. Шаповал, Ю. Шевельов та ін.

Дослідження названих авторів, безумовно, не вичерпали всієї складної проблеми, а скоріше утворюють фундаментальну базу для подальшого дослідження.

В наш час юристу, державному службовцеві, посадовим особам будь-якої гілки влади, як ніколи, потрібно мати силу, волю, мудрість, мужність та знання, щоб розумно відповідати добром на добро й справедливістю на зло.

«Тисячі шляхів ведуть до хибної думки, – зауважував Ж.-Ж. Руссо, – до істини – тільки один». Кращий дороговказ на шляху до істини – знання, допитливість розуму, воля й досвід.

Той, хто наділений правом і владою, хто має бажання і волю, кому не байдужа наша країна, не повинен зійти зі шляху. Діяльність влади потребує проявів мудрості і шляхетності.

Саме дослідження поняття, сутності предмета реабілітації, її особливостей, а також порядку відшкодування завданої незаконними діями шкоди людині стане основою для висвітлення багатьох хиб у законотворчій діяльності та правозастосуванні, дасть змогу зрозуміти його недоліки, може зорієнтувати на виявлення причин і умов негативних процесів у суспільстві, сприятиме правильній запобіжній діяльності.

Свята святих юридичної науки – забезпечення верховенства права. Це компас юридичної й політологічної наук та законодавчої і правозастосовної практики. Інституту реабілітації велінням часу судилося стати одним з найбільш пріоритетних правових інститутів сучасної правової системи України. Сподіваємося, що розв'язанню проблем його розвитку і застосування певною мірою допоможе ця праця.

Розділ 1

Теоретичні і правові основи протидії свавіллю влади та інститут реабілітації

1.1. Сутність, поняття і зміст інституту реабілітації

*Тепер, коли ми навчилися літати в повітрі,
як птиці, плавати під водою, як риби, нам
не вистачає тільки одного: навчитися жити
на землі, як люди.*

Бернард Шоу

Слово «реабілітація» походить від латинської мови: «ге» – поновлення, «habilitare» – робити спроможним, відновлення чогось, придатність, здатність.

Реабілітація в українській мові означає поновлення репутації, повернення права, скасування знеславлення, виправдання, поновлення доброго імені та репутації несправедливо заплямованої або безпідставно звинуваченої людини, відновлення в правах людини, стосовно якої скасовано судовий вирок¹.

У юриспруденції під терміном «реабілітація» розуміють як правовий інститут усунення негативних наслідків незаконних дій та відновлення репутації і поновлення прав, так і процедуру відшкодування незаконно завданої людині шкоди.

Відповідно до вимог ст. 3 Конституції України «держава відповідає перед людиною за свою діяльність», а отже, несе обов'язок усувати негативні наслідки своєї «невдалої» (незаконної чи некомпетентної) діяльності.

---

¹ Новий тлумачний словник української мови: у чотирьох томах / Укладачі. В. Яременко, О. Сліпущко. – К: Аконіт, 2000. – Т. 3. – С. 881.

Незважаючи на те, що в поняття «реабілітація» зазвичай вкладається відновлення прав незаконно звинуваченої людини, саме поняття реабілітації більш широке як за змістом, так і за підставами та порядком застосування. Є сенс говорити про те, що навіть такою найбільш загальною мовознавчою дефініцією поняття «реабілітація» охоплює широке коло діяльності щодо поновлення доброго імені та повернення людині її прав, порушених не тільки слідчими і судовими органами, а і будь-якими іншими органами влади.

Підтвердженням цього є положення чинної Конституції України.

Ст. 56 Конституції України визначає: «Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень».

Конституція України заклала правові основи унікального, по суті багатопланового і загальноправового інституту відшкодування людині шкоди, завданої їй незаконними діями будь-яких гілок влади (не тільки судової) та будь-якими посадовими особами органів влади, до того ж в усіх сферах правовідносин держави і громадянина.

На сьогодні такий інститут дістав більш детальну регламентацію поки що лише у сфері кримінального судочинства, але не отримав належної уваги в інших галузях права.

Слід мати на увазі, що важливіше попередити як будь-який злочин, так і незаконні кримінальні переслідування, політичні репресії та державний терор, ніж потім відновлювати істину та усунути наслідки допущених незаконних дій, слідчих, судових чи політичних помилок. Ніякі заходи реабілітації не в змозі повернути людині втрачене здоров'я, життя, усунути моральну травму. Немає нічого жажливішого, від звинувачень у злочині невинуватої людини і немає нічого трагічнішого за прояви політичних репресій і терору щодо цілого народу. Образно кажучи, питання реабілітації неможливо розглядати у відриві від проблем запобігання незаконним кримінальним переслідуванням та політичним репресіям і терору.

«Найкращою є реабілітація, яка стає не потрібною». Проблему реабілітації не можна розглядати лише в контексті відновлення прав і свобод та компенсації завданої шкоди. Важливо, щоб законо-

давча і політична системи держави створювали надійні механізми стримувань і противаг проти свавілля правоохоронних та інших державних органів. В цьому аспекті важливе значення має реалізація цивілізаційних надбань, ідей і принципів розбудови правової держави. Значний вклад в дані процеси вносить сьогодні Конституція України та міжнародні правові акти, а також рішення Європейського суду з прав людини.

Зауважимо, що принцип презумпції невинуватості, закладений в Конституції України, який є суттєвим гарантом від свавілля правоохоронних органів, має поширюватись на усі сфери правовідносин людини і судової гілки влади. Адже у ст. 62 Конституції України встановлено, що «у разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням».

З огляду на досить широке розуміння реабілітації, яке закладено в конституційному праві, та на не достатню імплементацію і розвиток цих положень у певних галузях права, в юридичній літературі зустрічаються різноманітні концепти реабілітації та визначення місця цього інституту в системі права – від віднесення його до системи кримінально-процесуального права, до визнання міжгалузевим чи загальногалузевим інститутом.

Прикро, але й досі в багатьох підручниках і посібниках нерідко відомості про інститут реабілітації або взагалі відсутні, або є незначними за обсягом, що є наслідком перебування цього правового інституту в так званій «нічийній смузі» або на межі різних галузей права – кримінально-процесуального, цивільно-процесуального, цивільного тощо – і це не сприяло тому, щоб представники відповідних галузей науки і навчальних дисциплін вважали його предметом своєї науки.

Прикметно, що серед представників російської кримінально-процесуальної науки поширене правило розглядати порушені проблеми в сенсі лише інституту відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів розслідування, прокуратури і суду¹, що, безумовно, значно вужче за своїм змістом, ніж концепт реабілітації.

Вперше інститут реабілітації був включений до системи кримінально-процесуального права в одному з перших підручників

---

¹ Уголовный процесс: учебник для вузов / под ред. В. П. Божьева. – М.: Спарк, 1998 – С. 531–542; Громов Н. А. Уголовный процесс России: учеб. пособ. – М.: Юристь, 1998. – С. 537–545.

з правових наук незалежної України – в підручнику В. М. Тертишника з Кримінального процесу 1997 р.¹. В подальшому цей інститут розглядався також як складова системи кримінального процесу і в підручнику за редакцією Ю. М. Грошевого та В. М. Хотенця². Згодом інститут реабілітації знаходить місце і в підручниках з кримінального процесу російських вчених³.

Сьогодні інститут реабілітації дедалі активніше аналізується вченими-юристами, зокрема представниками кримінально-процесуальної науки⁴, які будучи лідерами в розробці процесуальної форми реабілітації в силу цих же обставин часто обмежуються аналізом саме проблем відшкодування шкоди, завданої людині незаконними діями органів досудового слідства, прокуратури і суду, тобто внаслідок зловживань влади і порушень закону у сфері кримінальних проваджень. Проте ще не вичерпані можливості системного аналізу інституту реабілітації і в інших галузях права.

Визначення поняття реабілітації не виняток з правила – зазвичай більш за все зустрічається в роботах процесуалістів з притаманним для них галузевим підходом.

Так, А. М. Глибіна визначає реабілітацію як офіційне визнання невинуватості громадянина в інкримінованому йому злочині, виражене у відповідному юридичному акті, яке дає право на відшкодування заподіяної шкоди, відновлення в інших правах, порушених

---

¹ Тертишник В. М. Уголовный процесс / В. М. Тертишник. – Харьков: Арсис, 1997. – С. 522–527; Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України / В. М. Тертишник. – Київ: Юрінком Інтер, 1999. – С. 515–519.

² Кримінальний процес України / За ред. В. М. Грошевого, В. М. Хотиця. – Харків: «Право», 2000. – С. 473.

³ Калиновский К. Б. Уголовно-процессуальное право: учебник для бакалавриата и магистратуры / под общ. ред. В. М. Лебедева. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2014. – С. 396–407.

⁴ Горелова В. Ю. До питання відшкодування збитків особі внаслідок незаконного застосування заходів кримінально-процесуального примусу / В. Ю. Горелова // Правова інформатика. – 2010. – № 4 (28). – С. 45–326; Мазур М. Н. Особи, які підлягають реабілітації в кримінальному процесі / М. Р. Мазур // Вісник Академії адвокатури України. – 2010. – № 1 (17). – С. 22–28; Ніжинська І. Відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями правоохоронних органів з державного бюджету України / Ніжинська І. // Право України. – 2002. – № 11. – С. 40–43; Новиков В. Гарантії права особи на компенсацію шкоди, заподіяної незаконним обвинуваченням / В. Новиков // Право України. – 1998. – № 11. – С. 31–33; Озерський І. Реабілітація у кримінальному процесі / І. Озерський // Право України. – 2004. – № 5. – С. 56; Шумило М. Є. Реабілітація в кримінальному процесі України: Монографія / М. Є. Шумило. – Харків: Арсис, 2001; Шумило М. Є. Забезпечення права на реабілітацію в кримінальному процесі / М. Є. Шумило, З. Д. Смітєнко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 1999. – № 1.

в результаті незаконного або необґрунтованого кримінального переслідування або засудження¹.

Шило Н. Я. вважає, що реабілітація починається з моменту винесення рішення, яке затверджує невинуватість громадянина і супроводжується вживанням заходів щодо відновлення його в правах і чесному імені².

На думку А. О. Суховіліної, «реабілітація – це встановлений законом порядок визнання невинуватості особи у вчиненні злочину, поновлення її порушених прав і свобод, відшкодування за рахунок держави у повному обсязі фізичної, майнової, моральної шкоди, завданої особі незаконним і необґрунтованим кримінальним переслідуванням, незаконним засудженням, неправосудним судовим рішенням про застосування примусового заходу медичного чи виховного характеру»³.

Шумило М. Є. вважає, що реабілітація у кримінальному процесі – це діяльність суду по встановленню факту незаконності кримінально-процесуального провадження щодо конкретної особи та визначення розміру завданої їй майнової і моральної шкоди, а також її відшкодування за участю інших посадових осіб, організацій, підприємств і установ та поновлення в раніше обмежених правах у встановленому процесуальному порядку з метою повернення її до соціального і правового статусу, який вона мала до вчинення щодо неї незаконних дій чи рішень⁴.

У підручнику з кримінального процесу за редакцією Ю. М. Грошевого та В. М. Хотенця автор розділу, присвяченого реабілітації, О. В. Капліна, дає такий концепт: «Реабілітація у кримінальному процесі являє собою систему передбачених законом соціально-правових заходів, спрямованих на повне поновлення у колишніх правах громадянина, якого протиправно притягнуто до кримінальної відповідальності або засуджено, та відшкоду-

---

¹ Глыбина А. Н. Реабилитация и возмещение вреда в порядке реабилитации в уголовном процессе РФ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / А. Н. Глыбина. – Томск, 2006. – С. 9.

² Шило Н. Я. Проблема реабилитации на предварительном следствии / Н. Я. Шило. – Ашхабад, 1981. – С. 20.

³ Суховіліна А. О. Інститут реабілітації в кримінально-процесуальному праві: дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук – спеціальність 12.00.09: кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність). – Х., 2012. – С. 36–37.

⁴ Шумило М. Є. Реабілітація в кримінальному процесі України: монографія / М. Є. Шумило. – Х.: Арсіс, 2001. – С. 294–295.

Розділ 1. Теоретичні і правові основи протидії свавіллю влади та інститут реабілітації вання заподіяної їйому шкоди¹. Так само стверджує О.В. Капліна і в попередніх своїх працях².

Такі дефініції, безумовно мають сенс. Хоча визначення реабілітації через розуміння «повного відновлення у попередніх правах» може викликати і певні зауваження – «мову скоріше правильно буде вести не стільки “про повне відновлення у попередніх правах”, стільки про таке їх відновлення, яке буде бажаним для реабілітованого і позитивним з огляду на той час, що сплинув, і на ті зміни в суспільстві і у людини, які відбулися і яких саме відновлень бажає сам реабілітований (наприклад, відновлення права власності на землю для репресованих куркулів, а не повернення їх у члени колгоспу, де вони перебували на момент арешту, тощо).

З іншого боку, застосування інституту реабілітації зазвичай пов’язується з повним виправданням особи, тоді як незаконні репресії до нього можуть мати місце і в ході законно розпочатого розслідування та при доведеності вини і подальшого засудження такої особи (незаконні огляди кореспонденції, виселення з житла, тортури та нелюдські умови тримання в слідчих ізоляторах тощо), на що неодноразово вказував у своїх рішеннях Європейський суд з прав людини. Отже багатогранність правових норм і юридичної практики дозволяє вести мову про наявність механізмів як повної, так і часткової реабілітації – відшкодування шкоди, завданої порушенням окремих конституційних, гарантованих законом, та природних прав і свобод людини при збереженні загального висновку щодо винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Незаконне кримінальне переслідування особи – це дії влади, спрямовані на будь-які форми притягнення особи до кримінальної відповідальності та застосування кримінально-процесуального примусу, запобіжних чи інших засобів забезпечення кримінального провадження щодо особи за злочин, якого особа не вчиняла чи до якого вона не причетна, або за дії, які не мають ознак складу злочину чи не є подією злочину.

Кримінальне переслідування є незаконним у разі, якщо особа незаконно визнана підозрюваною чи обвинуваченою, а саме:

---

¹ Кримінальний процес України / за ред. В.М. Грошевого, В.М. Хотиця. – Х.: Право, 2000. – С. 473

² Капліна О.В. Проблеми реабілітації у кримінальному процесі України: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня к.ю.н. / О.В. Капліна – Х.: НЮА ім. Я. Мудрого, 1998. – С. 8

- за відсутності достатніх доказів, які вказують на вчинення злочину певною особою;
- коли обвинувачення ґрунтується на доказах, одержаних незаконним шляхом чи з порушенням вимог кримінально-процесуального закону
- коли обвинувачення ґрунтується на припущеннях;
- коли обвинувачення ґрунтується на сумнівних, суперечливих і недостовірних доказах;
- при наявності достатніх доказів, які вказують на недоведеність участі обвинуваченого у вчиненні злочину;
- коли обвинувачення ґрунтується на фальсифікованих доказах¹.

В юридичній літературі найбільш повно розкриті проблеми відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду. Та якщо реабілітація осіб, незаконно звинувачених у вчиненні злочину чи щодо яких вчинені акти незаконних кримінальних переслідувань, певним чином досліджувались вченими юристами², то в юридичній науко-

¹ *Суховіліна А. О.* Інститут реабілітації в кримінально-процесуальному праві: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (Спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність). – Харків, 2012. – С. 36–37.

² *Войтенко О. Н.* Гражданско-правовая ответственность за вред, причиненный незаконными действиями должностных лиц органов дознания и предварительного следствия: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О. Н. Войтенко. – М., 2001; *Ильютченко Н. В.* Возмещение ущерба, причиненного личности в уголовном процессе незаконными действиями органов дознания, предварительного следствия, прокуратуры и суда: дис. ... канд. юрид. наук / Н. В. Ильютченко. – М., 1995; *Каплина О. В.* Проблеми реабілітації у кримінальному процесі України: Дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: 12.00.09 / О. В. Каплина – Х.: НЮА ім. Я. Мудрого, 1998; *Корнеев О. А.* Інститут реабілітації в уголовно-процесуальному праві Росії: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / О. А. Корнеев. – Челябинск, 2005; *Новиков В.* Гарантії права особи на компенсацію шкоди, заподіяної незаконним обвинуваченням / В. Новиков // *Право України*. – 1998. – № 11. – С. 31–33; *Мазур М. П.* Захист прав та законних інтересів реабілітованих у кримінальному процесі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / М. П. Мазур; Акад. адвокатури України. – К., 2012; *Медведева Т. М.* Возмещение вреда, причиненного правоохранительными органами: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Т. М. Медведева. – Саратов, 1984; *Нор В. Т.* Имущественная ответственность за неправильные действия должностных лиц / В. Т. Нор. – Львов: Вища школа, 1974; *Подопригора А. А.* Реабилитация в уголовном процессе России: дис. ... канд. юрид. наук / А. А. Подопригора. – Ростов-на-Дону, 2004. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kalinovsky-k.narod.ru/b/podopri/index.htm>; *Прокудина Л. А.* Возмещение ущерба, причиненного незаконными действиями правоохранительных органов: научно-прак. комментарий / Л. А. Прокудина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Городец, 1998; *Суховіліна А. О.* Інститут реабілітації в кримінально-процесуальному праві: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук (Спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність). – Х., 2012; *Химичева О. В.* Реабилитация в уголовном судопроизводстве / О. В. Химичева // *Законность*. –

вій думці автори зазвичай обходять увагою більш складну проблему реабілітації жертв політичних репресій та зловживань владою, чому більшу увагу зі зрозумілих причин і обставин, приділяють переважно історики та інші дослідники¹. Хоча в наш час на цю проблему уже слушно звертають увагу і відомі вчені-юристи².

В українській мові під репресіями розуміють утиск, гоніння, переслідування, захід примусу чи покарання³.

Репресії (repressio – придушувати) – каральні примусові заходи, які застосовуються спецслужбами чи іншими організаціями для боротьби з політичними противниками⁴.

Терор, за визначенням мовознавців, – найгостріша форма боротьби проти політичних супротивників із застосуванням насильства аж до фізичного знищення чи розправи⁵.

В юриспруденції терор відрізняють від терористичних актів і тероризму.

Терористичний акт здійснюється окремими особами чи групою осіб і здебільшого спрямований на те, щоб змусити суспільство чи державні органи до виконання певних дій, бажаних для терористів.

Відповідно і тероризм розглядається як здійснення екстремістської групою чи організацією свідомого насилля у формі терорис-

2003. – № 9. – С. 15–17; *Шумило М. С.* Реабілітація в кримінальному процесі України: Монографія / М. С. Шумило. – Х.: Арсіс, 2001; *Шумило М. С.* Забезпечення права на реабілітацію в кримінальному процесі / М. С. Шумило, З. Д. Смітєнко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 1999. – № 1; *Шумило, М. С.* До питання про шкоду, завдану особі незаконним кримінальним переслідуванням / М. С. Шумило // Проблеми законності. Вип. 40. – Х.: Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого: відп. ред.: В. Я. Тацій, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 1999. – С. 201–207; *Шумило, М. С.* Реабілітація – форма відповідальності держави перед особою у кримінальному процесі / М. С. Шумило // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України. – 2000. – № 3(4). – С. 153–173.

¹ *Місінкевич Л. Л.* Реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга половина ХХ–ХХІ століття) / Л. Л. Місінкевич. – К.; Хмельницький, 2009; *Ченцов В. В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – Тернопіль, 1999; *Литвин Н. М.* Політичний терор 1920–30-х рр. щодо інтелігенції України в ідеологічному обґрунтуванні партійно-радянськими лідерами / Н. М. Литвин // Вісник Київського славістичного університету. – Серія: Історія. – К.: КСУ, 2005. – № 20; *Шаповал Ю. І.* Переддень і апогей великого терору // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Ю. І. Шаповал. – К.: Наукова думка. – 2002.

² *Шумило М. С.* Вдосконалити правове регулювання реабілітації жертв політичних репресій / М. С. Шумило // Право України. – 1992. – № 4. – С. 27.

³ Новий тлумачний словник української мови: у чотирьох томах / укладачі. В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: Аконіт, 2000. – Т. 3. – С. 898.

⁴ *Окіпнюк В. Т.* Репресії / В. Т. Окіпнюк // Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2003. – Т. 5. – С. 294–295.

⁵ Новий тлумачний словник української мови: у чотирьох томах / укладачі. В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: Аконіт, 2000. – Т. 4. – С. 514.

тичних актів (захоплення заручників, підпалів, вбивств, тортур чи погроз).

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом»:

«Тероризм – суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей»;

«Терористичний акт – злочинне діяння у формі застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, відповідальність за які передбачена статтею 258 Кримінального кодексу України»¹.

Згідно зі ст. 285 КК України терористичний акт – це «застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення, або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, або привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста), а також погроза вчинення зазначених дій з тією самою метою».

Тероризм – це насильство, що застосовується пригніченою, слабшою стороною до сторони сильнішої і насамперед до її політики. Тероризм – це передусім протестна, нелегітимна форма насильницьких дій. І разом з тим форма захисту інтересів поневоленої, пригніченої, обійденої у своїх правах, ображеної верстви у відповідній суспільній структурі. Терор – це насилля заради ствердженя інтересів панівних верств ...²

Терор – це системне і тотальне насилля з боку влади стосовно цілого народу чи групи людей.

¹ Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 25. – Ст. 180 (Із змінами і доповненнями, внесеними згідно із Законами: N 2600-IV (2600-15) від 31.05.2005, ВВР, 2005, N 25, ст. 335 – N 378-VIII (378-19) від 12.05.2015, ВВР, 2015, N 28, ст. 246; N 649-VIII (649-19) від 17.07.2015.

² *Остроухов В. В.* Терор і тероризм у політичному вимірі // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. А. Архирейський, О. Г. Бажан, В. Т. Бикова та ін.; відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С.17.

Характерними ознаками політичного терору є його системний і масовий характер, він здійснюється саме владою проти населення з метою паралізувати волю, змусити жити за правилами такої влади, а деколи і метою геноциду.

Геноцид – діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу (ст. 442 КК України).

Терор (франц *terreur*, лат. *terror* – страх жах) – засіб тотального залякування, придушування політичних, ідеологічних та інших противників шляхом застосування насильства аж до фізичного знищення чи розправи. Державний терор за його спрямованістю поділяють на зовнішній (наприклад агресивна колоніальна політика) та внутрішній (репресії диктаторських і тоталітарних режимів). Державний тероризм може бути судовим (масштабні кримінальні переслідування) і позасудовим (опричина, червоний терор тощо)¹.

Слово «терор» увійшло в усі європейські мови переважно в політичному значенні – як політичний терор, політичне залякування, як особливий спосіб домогтися своїх цілей. Залякувати може «сильний» «слабкого» або «слабкий» «сильного». Зважаючи на це, як образно і слушно зазначають відомі вчені, в дослідженні історичних процесів важливо розрізняти політичне залякування «крупною» стороною «дрібною» сторони і навпаки. Перше з цих залякувань доцільно називати власне терором, а друге – тероризмом².

Між державним терором та опозиційним тероризмом існує відмінність, яка полягає у тому, що *державний терор* – це відкрите насилля з боку правлячих еліт, що спираються на міць державних інституцій, а *опозиційний тероризм* – це насилля та залякування, до якого вдаються опозиційні режиму угруповання. Головною зброєю державного тероризму є репресії, а опозиційного тероризму – теракти³.

¹ Хавронюк М. І. Терор / М. І. Хавронюк // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2003. – Т. 6. – С. 47.

² Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. А. Архірейський, О. Г. Бажан, В. Т. Бикова та ін.; відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С.3–4.

³ Белая книга российских спецслужб. – М, 1995. – С. 57.

В історії України з 1918 р. включно до 1980-х років відомі факти масових політичних репресій і терору (як судового, так і поза-судового) – так званого «розкуркулювання», масових примусових переселень народів, прийняття репресивних законів та фальсифікацій кримінальних справ, «Соловки», незаконні поміщення до лікарняних закладів тощо.

Непоправних і невинуватих втрат зазнала Україна внаслідок масових репресій, які охопили всі без винятку верстви суспільства, обірвавши і покалічивши життя наших співвітчизників, розстріляних та знищених у концентраційних таборих, в'язницях, на засланнях. Важкі наслідки репресій позначились на духовному житті, через культивування та насадження страху, підозрілості до надбань світової культури та моральних цінностей. У жорна репресій потрапили не лише окремі громадяни, а й представники політичних угруповань, партій, окремі народності¹.

Політичний терор уразив практично всі верстви української нації – інтелігенцію, військовиків, політиків, студентство, діячів культури, та найбільше вдарив по селянству. Нечуваних масштабів масові репресії і терор набули під час та після штучного Голодомору 1932–1933 років, який мав ознаки геноциду.

За оціночними даними (на підставі архівних матеріалів СБ України), від 1927 до 1990 р. в Україні було заарештовано понад мільйон осіб (з них понад 50% – українці), 545 тис. з них засуджені, у т.ч. – щонайменше 140 тис. розстріляно. Крім того, від кінця 1920-х і до початку 1950-х років з України виселено 2 млн. 880 тис. розкуркулених селян і членів їхніх сімей².

Історія – це мовчазна наставниця життя, яка багато чого вчить лише того, хто не полінувався її проаналізувати. Українцям пора позбутись шкідливої звички – вчитись на своїх помилках.

«Потрібно краплями видавлювати з себе раба», – писав А Чехов.

Сьогодні Україна важко, але виходити треба на шлях цивілізаційного розвитку, тримати курс на розбудову правової держави.

Після прийняття 17 квітня 1991 р. Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» процес так званої

---

¹ Місінкевич Л.Л. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга половина ХХ–ХХІ століття) / Л.Л. Місінкевич. – К.; Хмельницький, 2009.

² Веденєєв Д. Аналітичний огляд «Незаконні політичні репресії 1920–1950-х років в Україні та проблеми формування національної пам'яті» / Д. Веденєєв [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1650.htm>

політичної реабілітації, головним акцентом якої було поновлення доброго ім'я, а не відшкодування усіх збитків, прискорився і набув послідовності. Хоча він здійснювався реабілітаційними комісіями – чисто психологічний фактор, який не тягне за собою відшкодування за вбивство. Згідно із зазначеним законом, до 2001 р. комісіями переглянуто 307 тис. 450 справ. За ними реабілітовано 248 тис. 710 осіб, відмовлено в реабілітації – 117 тис. 243 особам¹. Поза межами реабілітаційних заходів залишилось багато людей, які були голодом доведені до смерті або тим чи іншим способом знищені. Стосовно багатьох репресованих досі ще не вжито заходів щодо поновлення їх доброго ім'я та інших форм реабілітації.

Цікаво зазначити, що у медицині реабілітація розглядається як система медичних, психологічних, педагогічних, фізичних, професійних, трудових, фізкультурно-спортивних, соціально-побутових заходів, спрямованих на надання особам допомоги у відновленні та компенсації порушених або втрачених функцій організму для досягнення і підтримання соціальної та матеріальної незалежності, трудової адаптації та інтеграції в суспільство, а також забезпечення інвалідів технічними та іншими засобами реабілітації і виробами медичного призначення². Підкреслимо важливий елемент концепту – тут реабілітація мислиться як засіб *досягнення і підтримання соціальної та матеріальної незалежності, трудової адаптації та інтеграції в суспільство*.

Адаптація в суспільстві громадянина має стати важливою складовою юридичного розуміння реабілітації.

В юридичній науковій думці досі чітко не визначено галузевої належності інституту реабілітації. Часто цей інститут або розглядається як «свій» фахівцями окремої галузі права, або перебуває на «нічийній смузі», вважається спеціальним інститутом³ чи розглядається як міжгалузевий – на межі таких галузей права, як цивільне, кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне тощо.

Реабілітація сьогодні – це уже не просто міжгалузевий правовий інститут, а фактично окрема галузь права (реабілітаційне пра-

¹ Реабілітація жертв політичних репресій в СРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Реабілітація_жертв_політичних_репресій_в_СРСР

² Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 2–3. – Ст. 36.

³ *Миролобов Н. И.* Реабилитация как специальный правовой институт / Н. И. Миролобов. – Казань, 1902. – 67 с.

во), яка знаходиться в стані формування і розвитку, яка регламентує процесуальний порядок реалізації відповідальності держави перед особою з метою повного поновлення доброго імені, честі, майнових, трудових, пенсійних, житлових, службових, інших прав і свобод людини, незаконно порушених під час діяльності органів влади і місцевого самоврядування та їх посадових осіб.

З урахуванням освітянської реформи, багаторівневої системи освіти та формуванням магістерських програм доцільно в навчальних планах для магістрів передбачити окрему дисципліну «Реабілітаційне право» або «Реабілітація жертв незаконних кримінальних переслідувань, політичних репресій та зловживань владою», в зміст якої входили б як правові аспекти реабілітації, так і її соціальні, психологічні та кримінологічні складові.

Конституційні основи реабілітації сьогодні дозволяють говорити про необхідність розробки механізмів відновлення порушених прав і свобод людини і за наявності фактів політичних репресій та терору задають підвалини для розробки нового дієвого реабілітаційного законодавства, про що мова буде йти в наступному розділі.

Нагребельний В. П., Сташків Б. І. та Шумило М. Є. в фундаментальній науковій праці «Юридична енциклопедія» дають найбільш широке тлумачення поняттю «реабілітація».

За їх визначенням, реабілітація (*rehabilitatio* – робити спроможним поновлення) – це:

1) поновлення у правах і відновлення репутації осіб, які безвинно зазнали *репресій* або були неправомірно притягнуті до кримінальної чи адміністративної відповідальності, що поєднується з компенсацією (відшкодуванням) завданих цим особам матеріальних і моральних збитків;

2) діяльність органів досудового розслідування, прокуратури і суду щодо встановлення незаконності кримінально-процесуального переслідування особи, відшкодуванням їй майнової та моральної шкоди і поновлення порушених прав;

3) у праві соціального забезпечення – комплекс заходів, спрямованих на відновлення можливостей життєдіяльності¹.

---

¹ Нагребельний В. П. Реабілітація / В. П. Нагребельний, Б. І. Сташків, М. Є. Шумило // Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К: Укр. енцикл., 2003. – Т. 5. – С. 244–246.

Я бачимо, в дефініції «реабілітації» головним і опорним є діяльність щодо відновлення прав. Це відновлення має відбуватись в усіх можливих сферах життя людини, соціальних, правових, майнових її відносинах, здійснюватись як щодо політичного, правового, соціального, фінансово-майнового статусу особи, так і щодо захисту її честі, гідності і репутації.

В поняття «реабілітація» входить:

а) відновлення усіх громадянських, політичних, соціальних, трудових, конституційних та інших юридичних прав,

б) поновлення доброго імені,

в) відшкодування матеріальної та компенсація моральної шкоди,

г) поверненні людини у активне особисте, творче і суспільне життя у зв'язку з фактами:

- незаконного кримінального переслідування (затримання, повідомлення про підозру чи будь-яких інших форм проявів притягнення до кримінальної відповідальності);
- безпідставних репресій (політичних репресій, терору, геноциду тощо);
- безпідставного засудження;
- незаконних інших рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Реабілітація необхідна не тільки для «відновлення прав» та «відшкодування шкоди», а й для адаптації реабілітованої людини в суспільстві як громадянина. Швидкоплинний час створює ситуацію, коли простого відшкодування шкоди інколи недостатньо для того, щоб людина не відстала від ритму суспільства. Потрібна система соціально-правових заходів, аби така людина не тільки не відстала від свого часу, а і щонайменше змогла стати активним громадянином сучасності.

Понад те, реабілітація необхідна не тільки самій людині, а й державі, яка, застосовуючи норми щодо реабілітації людини, мала б здійснити і акти «самолікування», дії щодо «самоочищення», «самозцілення», тобто засвоїти уроки допущених фактів беззаконня і прикрих помилок минулого, з'ясувати та усувати причини і умови таких негативних явищ.

Реабілітуючи громадянина, держава має вжити цілий комплекс заходів профілактичного і запобіжного характеру, щоб унеможли-

влювати допущення слідчих і судових помилок чи будь-яких зловживань владою в майбутньому.

Цей аспект реабілітації обумовлює необхідність вжиття законодавчих, організаційних, дисциплінарних та інших заходів, які б показували шлях до відновлення доброго імені і людини і самої держави перед громадянином.

Реабілітація – поновлення доброго імені, честі, гідності, репутації, соціального та громадянського статусу, відновлення усіх юридичних прав і свобод та позитивних для людини правовідносин, компенсація майнових і фінансових збитків та моральної шкоди людині, незаконно та несправедливо обвинуваченої у вчиненні злочину, або щодо якої були допущені слідчі і судові помилки, а також щодо особи, стосовно якої мали місце факти репресій чи будь-яких зловживань владою, незаконних дій чи бездіяльності, прийняття незаконних рішень будь-якими органами влади і місцевого самоврядування чи їх посадовими особами, а також вжиття заходів адаптації реабілітованої людини в суспільстві як громадянина, повернення її до активного творчого і суспільного життя, відновлення довіри громадянина до держави.

Метою реабілітації є прийняття відповідних юридичних рішень, спрямованих на повне поновлення в усіх правах і свободах, відшкодування майнової й компенсація моральної шкоди, незаконно завданій людині, а також адаптації реабілітованої людини в суспільстві як громадянина.

Завданнями реабілітації є: здійснення дій, спрямованих на: офіційне публічне визнання та констатацію помилковості і незаконності допущених кримінальних переслідувань, репресій, засуджень чи інших незаконних діянь щодо конкретної особи; реституцію (повернення в натурі) вилученого майна, а в разі його відсутності чи пошкодження – компенсацію його вартості; компенсацію судових та інших витрат, яких зазнала особа в результаті необґрунтованої кримінально-процесуальної діяльності чи іншої незаконної діяльності влади; усунення та компенсація моральної шкоди (повідомлення про помилковість кримінального переслідування чи інших незаконних діянь влади за місцем роботи, проживання, у засобах масової інформації, виплати компенсації за завдану моральну шкоду тощо); поновлення в раніш обмежених правах (житлових, пенсійних, трудових, повернення військових, вчених

та інших звань, нагород тощо), відновлення повноцінної участі людини в особистому житті, суспільній і громадській діяльності.

Сьогодні інститут реабілітації поступово стає важливою складовою як кримінально-процесуального, так і адміністративного та цивільного і цивільно-процесуального права, а з огляду на те, що його основи закладені в Конституції України, норми якої є нормами як найвищої, так і прямої дії, він стає універсальним механізмом захисту прав людини.

Проте найкращим буде таке забезпечення реабілітації, яке в реальності не створює потреб в її застосуванні. Державний механізм має працювати чітко і сумлінно, дотримуючись принципів верховенства права, законності та інших засад правової держави, працювати так, щоб не було незаконних кримінальних переслідувань і репресій, а отже, і не виникали потреби в застосуванні інституту реабілітації. «Краще виправдати десять винуватих, аніж обвинуватити одного невинуватого», говорили політики минулого.

Законодавче поле держави має усувати або мінімізувати можливості беззаконня і свавілля влади, бо, як відомо, «погана трава швидко росте».

Проблеми реабілітації доцільно розглядати в двох основних аспектах:

- як суто інституту реабілітації, тобто відновлення доброго імені, усіх порушених прав і свобод людини, відшкодування матеріальної та компенсація завданих їй моральної шкоди;
- як удосконалення системи правового режиму держави, спрямованої на недопущення політичних і кримінальних репресій, слідчих і судових помилок та зловживань владою.

За такого підходу важливо аналізувати причини і умови проявів незаконних кримінальних переслідувань і політичних репресій та терору, висвітлювати прогалини системи законодавства та організації практики його виконання.

Важливо, щоб правова система держави відповідала моральним засадам цивілізованого суспільства.

Право має стати мистецтвом добра і справедливості (*Jus est ars boni et aequi*). Воно має беззаперечно ґрунтуватися на нормах моралі. Тут повною мірою має реалізовуватись принцип «на добро відповідають добром, справедливістю на зло». Беззаперечно мета не виправдовує засобів. І в цьому аспекті важливо, щоб засоби досягнення благородної мети були не менш шляхетними.

Найголовніші моральні принципи мають бути втілені в загальноюридичних та галузевих принципах права. Наприклад, у сфері судочинства мають реалізовуватись принципи гуманізму, справедливості, толерантності, рівності людини і держави перед законом, поваги до честі і гідності особи тощо, а також певні менш загальні засади: незалежності та неупередженості суду, принцип встановлення істини, недоторканності особистого життя тощо.

Підкреслюючи необхідність гуманного ставлення до людей і підсудних, бачити в кожній людині позитивні якості, Ф. Н. Плевако в промові у справі робітників фабрики, яких звинувачували в бунті і безпорядках, образно і красно мовив: «Натовп – будова, обличчя – цегла. Із одних і тих же цеглин розбудовується і храм богів, і тюрма – житло знедолених... Та зруйнують тюрму, і цеглини, що залишилися цілими від руйнування, можуть піти на храмобудування, не відображаючи огидних рис їх минулого призначення»¹.

Судові органи в Україні XVII–XVIII ст. (зокрема, Запорозької Січі) розглядали справи, керуючись здебільшого законом, але, якщо «право мовчало», тобто не регулювало конкретних відносин, – «совістю, прикладом інших прав християнських і прецедентом»²

В ідеалі має бути так, щоб норми права були не чим іншим, як нормами моралі, що санкціоновані державою, викладені в формі законодавчих норм, забезпечуваних не тільки засобами державного впливу, а і духовним началом.

Значне багатство моральних норм і правової думки закладене ще в народних прислів'ях, які вирізняються вишуканою іронічністю, глибоким смислом, дивовижною влучністю та народним колоритом: «В тюрму двері широкі, а звідти вузькі», «Пасти вівцю не доручайте вовку – від чабана такого мало толку», «Не спіши карати, спіши вислухати», «Правда – ясніша від сонця, та і її з свічкою шукають», «Бережи порядок і порядок збереже тебе»; «Не за те вовка б'ють, що сірий, а за те, що вівцю з'їв» (по суті – джерело принципу презумпції невинуватості).

У сфері правосуддя узгодженість між моральними нормами і нормами процесуального права має бути доведена до рівня повної злагоди У рішенні 5 з'їзду суддів України 15 грудня 1999 року визначено: «при доборі кандидатів на посаду судді ретельно пе-

---

¹ Плевако Ф. Н. Избранные речи / Ф. Н. Плевако. – Москва: «ЮРАЙТ», 2012. – С. 639.

² Наріжний Н. Судівництво і кара на Запорозжжі / Н. К. Наріжний. – К., 1927 – С. 75–78.

ревіряти професійні й моральні якості претендентів з ти, щоб виключити випадки рекомендування на суддівську роботу осіб із недостатньою для здійснення правосуддя професійною підготовкою та низьким моральним рівнем...».

«Будьте суддями розуму і совісті», – нагадував видатний адвокат Федір Плевако.

Відповідно до Кодексу поведінки посадових осіб по підтримуванню правопорядку, прийнятому Генеральною Асамблеєю ООН 17 грудня 1979 р., працівники правоохоронних органів, у тому числі і ті, що здійснюють розслідування, зобов'язані поважати і захищати гідність і права людини; застосовувати примусові заходи тільки у випадках крайньої необхідності і в тих межах, в яких це потрібно для виконання обов'язків; зберігати в таємниці відомості конфіденційного характеру, отримувані в процесі своєї діяльності, якщо інтереси правосуддя не вимагають іншого; нетерпимо ставитись до будь-яких дій, які містять нелюдянні чи принижуючі гідність людини форми стосунків.

Безумовно, самі шляхетні цілі високоморального закону не можуть бути досягнуті аморальними чи не зовсім моральними засобами. А. Ф. Коні писав: «В кожній судовій дії поряд з питанням, “що” слід провести, виникає питання про те, “як” це провести». Необхідно наполегливо бажати, підкреслював він, щоб «у виконанні форм і обрядів, якими супроводжується правосуддя, привносились смак, почуття міри і такт, бо суд є не тільки судилище, а і школа»¹.

Ст. 62 Конституції України закріплює принцип презумпції невинуватості обвинувачуваного, відповідно до якого він вважається невинуватим доти, доки його вина не буде доведена в законному порядку і не буде встановлена законної сили обвинувальним вироком суду; обвинувачення не може ґрунтуватись на даних, одержаних незаконним шляхом; усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь. Цей наріжний камінь кримінального судочинства має стати загальною засадою усіх юридичних процесів.

Закладений в ст. 62 Конституції України, а також закріплений у кримінально-процесуальному законодавстві принцип презумпції невинуватості є суттєвим гарантом від свавілля правоохоронних органів і має безпосереднє відношення до реалізації інституту реабілітації, адже юридичними підставами застосування процедур

¹ Коні А. Ф. Нравственные начала в уголовном процессе // Собр. соч. : в 8 т. – Т. 4. – М., 1967. – С. 50.

реабілітації виступають факти винесення судами виправдувальних вироків чи постанов слідчих про закриття кримінальних проваджень, а останні окрім доведеності невинуватості особи частіш за все і мають місце ще й за наявності сумнівів у доведеності винуватості, які, згідно постулатів принципу презумпції невинуватості, мають тлумачитись і вирішуватись на користь обвинуваченого. Такі сумніви щодо винуватості особи можуть мати різне походження: фактична непричетність особи до злочину, наявність слідчих помилок, порушення правил допустимості доказів чи наявність інших суттєвих порушень закону при провадженні слідства, які ставлять під сумнів усі результати розслідування.

Наведемо класичний і повчальний приклад, який і досі ще є актуальним і для України, приклад нашої недавньої історії, пов'язаний зі справою так званого «ГКЧП», коли на лаві підсудних опинились вищі посадові особи колишнього СРСР, які в умовах загроз сепаратизму зробили спробу зберегти територіальну цілісність держави шляхом введення в країні надзвичайного стану.

Відкривши судове засідання 14 квітня 1993 р., головуючий оголосив склад суду та сторони процесу і роз'яснив обвинуваченим їх права, в тому числі і право на відвід суддям і обвинувачу. В цьому зв'язку колишній голова законодавчого органу, доктор юридичних наук Анатолій Лук'янов, який в цьому суді опинився у статусі підсудного, подав цивільний позов до Генерального прокурора як обвинувача і заявив:

«По-перше, прокурор не може брати участь у провадженні у справі та її судовому розгляді і підлягає відводу, якщо він особисто прямо чи опосередковано зацікавлений у цій справі. Між тим, Генеральний прокурор внаслідок вчинених ним ряду дій опинився саме в такій ситуації.

Генеральний прокурор Степанков і підпорядковані йому прокурори, забувши про презумпцію невинуватості, з перших кроків досудового розслідування стали стверджувати, що я є «злочинцем» і що доля моя (так само, як і доля моїх товаришів) уже «вирішена» і нам уже «ніколи не піднятись». Подібні заяви робились неодноразово по радіо, телебаченню, у пресі. Згодом Генеральний прокурор та його заступники пішли взагалі на безпрецедентний в юридичній практиці крок. В вересні минулого року вони опублікували стотисячним тиражом книгу «Кремлівська змова (версія слідства)».

Однак це лише частина правди, а не вся правда. Книга була передана до друку 26 серпня 1992 року, тобто за три з половиною місяці до затвердження Генеральним прокурором обвинувального висновку. Це означає, що версія обвинувачення виникла не в результаті розслідування, а саме це розслідування було підкреслене заздалегідь задуманій прокурором обвинувальній версії.

Природно, що такий зміст книги дає право людям, які невільно стали її персонажами, пред'явити прокурорам – авторам публікації – позов про компенсацію шкоди, завданої їм честі і гідності.

Такі позови були пред'явлені. В результаті прокурор може бути примушений до відшкодування моральної шкоди, якщо будь-яке з розміщених у книзі тверджень не відповідає дійсності...

За таких умов є очевидним, що Генеральний прокурор і його заступник, який очолив слідчу бригаду, стали особами, явно зацікавленими в результатах цього процесу, зокрема в тому, щоб усі надруковані ними в книзі відомості, які порочать обвинувачених, були підтвержені цим судом...

У зв'язку з цим наполягаю на відводі усіх оголошених тут державних обвинувачів і на поверненні справи на додаткове розслідування».

Адвокат Генріх Падва, який брав участь у даній справі в якості захисника обвинуваченого, доповнив цю заяву наступною промовою:

«Смію прохати Вас як найуважніше поставитись до цього клопотання, оскільки сьогодні вершиться історія юриспруденції. Історія вітчизняної і світової правоохоронної практики не знає такого випадку, щоб обвинувач перед судом надрукував цілу книгу з викладом фактів, які порочать честь і достоїнство громадян, які ще не засуджені. Це безпрецедентний випадок і я стверджую, що ці дії, щонайменше, межують зі злочином. Прокурор публікує можливе і неможливе. Він друкує матеріали справи, він завдає удару по закону і виражає зневагу до нашого суду. Адже він говорить, що усе вирішено, все вже ясно ще до того, як ми сіли тут, у судовому засіданні, і стали розглядати справу...

Якими міркуваннями керувався Генеральний прокурор, коли друкував цю книгу? ... Може, бажанням слави, може, бажанням грошей, ідей, може, чогось іншого. Але мені це не цікаво – для мене цікавим є правосуддя...

Якщо Генеральний прокурор особисто зацікавлений, його підпис юридично нікчемний, і ви не маєте права розглядати справу з цим підписом тут, у судовому засіданні».

У цій справі матеріали слідства взагалі втратили доказову цінність, оскільки «доказові матеріали» збирали слідчі, які перебували у службовій залежності від зацікавленої у справі особи, а отже, самі дослідники не можуть вважатись неупередженими, а результати їх пошуків не можуть бути прийнятними, об'єктивними і достовірними. Як наслідок у цій справі (маємо відомості лише щодо одного з обвинувачених), суд виніс оправдувальний вирок і дав підстави для застосування інституту реабілітації в аналогічних випадках.

Безумовно, цей приклад є повчальним не тільки для майбутніх прокурорів, слідчих і суддів, а й для адвокатів і пересічних громадян. Він показує, як навіть досвідченим правоохоронцям може бути поставлений «мат в три ходи», як можна знаннями побороли невігластво. Він показує усі тонкощі юриспруденції, які практично є вічними проблемами теорії і практики доказів. Він є класикою як минулого так і сучасності. Адже не треба далеко шукати аналогів.

В контексті сказаного не можна обійти увагою рішення Європейського суду з прав людини у справі «Довженко проти України» (*Заява № 36650/03*), рішення від 12 січня 2012 р. З матеріалів справи відомо, що заявника було затримано за підозрою у вчиненні злочинів, а апеляційний суд Донецької області, визнав заявника винним у їх вчиненні. У той час як досудове слідство у кримінальній справі щодо заявника ще тривало, в місцевих газетах були опубліковані статті, які містили коментарі пана К. (начальника Маріупольського МВ УМВС України в Донецькій області) та пана М. (начальника УМВС України в Донецькій області) стосовно обставин справи заявника, що створювали враження переконаності вказаних осіб у винуватості заявника у вчиненні інкримінованих йому злочинів. До Європейського суду з прав людини заявник скаржився за такими статтями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: п. 2 ст. 6 – щодо порушення презумпції невинуватості у зв'язку з публікаціями відповідних статей у засобах масової інформації, а також за ст. 8 Конвенції, що йому було відмовлено у відправці кореспонденції. Порушення п. 2 ст. 6 Конвенції Європейський суд встановив у зв'язку з порушенням презумпції невинуватості з огляду на те, що заяви посадових осіб, які надавали засобам масової інформації коментарі щодо кримінальної справи заявника, містили недвозначні твердження щодо вини у вчиненні інкримінованих йому злочинів у той час, як остаточного вироку

у цій справі ухвалено не було, що могло вплинути на оцінку обставин справи судом та сприяло поширенню серед громадськості впевненості у винуватості заявника.

Проте, історія і правові аналізи подібних фактів, схоже, ще мало для кого стали повчальними і багато хто й досі вчиться на чужих помилках.

Нещодавно правоохоронці України зіткнулись з фактом підриву гранати під час мітингу біля стін Верховної Ради України. Керівник правоохоронного органу уже в той же день не тільки оприлюднив прізвища винуватих виконавців теракту, а й назвав винними в тому що сталось цілу політичну силу та її лідера. Незважаючи на те, що винним було озвучено співробітника підрозділі національної гвардії, а міністр, ігноруючи принцип презумпції невинуватості, став у положення можливого відповідача, а в решті решт, за правилами жанру, опинився в ситуації зацікавленої у справі особи, то ще й слідство щодо указанного факту почало «швидко і криво» вестись його підлеглими ... Тут коментарі зайві.

Народна мудрість говорить: «Далі за всіх зайде той, хто не знає, куди йти».

Історія вчить тільки допитливих. Але прикро, якщо над історією володарюватиме принцип коловороту і минуле повертатиметься з усіма його негативами. Тільки активна позиція усіх, кому не байдуже майбутнє, може розірвати це порочне коло.

Час потребує як неухильного дотримання принципу презумпції невинуватості в усіх формах судочинства, так і активної інтелектуальної роботи щодо позитивних змін правосвідомості, правового, політичного, соціального і культурного поля нашого суспільства.

В Конституції України має бути закріплений принцип презумпції добропорядності людини: «Кожна людина має честь і гідність, вважається добропорядною, доки інше не визначено в законній сили судовому рішенні; поширювана про людину інформація, що її порочить, вважається недостовірною, якщо інше не встановлено в передбаченому законом порядку; доказування достовірності такої інформації, а також висновків щодо винуватості особи у вчиненні будь-яких правопорушень, покладається на того, хто поширив інформацію чи зробив публічний висновок щодо вчинення особою правопорушення; поширювач інформації чи обвинувач відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану людині, якщо

не доведе достовірність поширюваної інформації та своїх публічних висновків».

На цій основі варто вести мову як про удосконалення реабілітаційного права, так і про розвиток системи стримувань і противаг проти свавілля влади, репресій, політичних чи кримінальних переслідувань, слідчих та судових помилок.

1.2. Становлення і розвиток інституту реабілітації та гарантій справедливого судочинства

З поганими законами і хорошими чиновниками взагалі можна правити країною. Але якщо чиновники погані, не допоможуть і найкращі закони.

О. Бісмарк

В історичному і філософському вимірах право – це інтелектуальна цінність, суттєвий елемент культури народу, прояв його жадоби до свободи і справедливості.

Право виступає як мірою й засобом забезпечення волі, так і засобом обмеження довільної свободи й дій влади, які не узгоджені з інтересами усього суспільства. «Щоб бути вільним, необхідно підкорятись законам», – мовиться в античному прислів'ї. Образно кажучи, право є математикою свободи.

Інститут реабілітації є продуктом свідомої правотворчості суспільства, який пройшов складний шлях становлення і розвитку від звичаєвого права до концепції природних прав людини як елементів цілісної правової системи.

Зауважимо, що благодійність нашого народу, попри всі історичні негаразди, загарбницькі напади ворогів, їх жорстокість та дикунство, противилась всьому ганебному, берегла віру в добро і справедливість, яка невтомно пробивала паростки благодійності в законодавстві і державності.

Жадоба свободи і справедливості – це, мабуть, і є головний прояв генетичної пам'яті і генетичної програми нашого народу.

Один з найбільш давніх законів нашої держави «Руська Правда» містить норми, спрямовані на захист честі і гідності людини, передбачав відшкодування моральної шкоди. Такі форми тортур, як виривання вусів чи бороди, вибивання зуба, карались штрафом 5 гривень, а якщо хтось кого ударить батоном або рукояткою меча чи просто рукою, то мав заплатити 12 гривень за образу (ст. 3–4 Короткої Правди). В статтях 71–72 «Руської правди» зазначалося, що, якщо смерд спричинить муки смерду без княжого суду, то має заплатити штраф у розмірі 3 гривні за муку, а за торттури має платити штраф 12 гривень¹.

В Україні протягом XV–XVII ст. провадження судочинства здійснювалося з таким унікальним інститутом давньоукраїнського права, як копний суд (суд громади). За нормами права передбачався розшук злочинця з унікальною концепцією – «гоніння сліду». Процедура проведення «гоніння сліду» зводилась до такої моделі дій: по слідах визначались траси та напрямок пересування злочинця, якого переслідували до межі околиці, на яку поширювалась юрисдикція суду. Селище чи господар будинку, до яких приводив слід, повинні були доказати свою непричетність до злочину («відвести підозру», «очищати себе», видати злочинця) або ж відшкодувати шкоду².

В Конституції Пилипа Орлика 1710 р. містились статті про захист недоторканості вільностей, права власності козаків, декларувалася ідея відновлення «всіх природних прав та рівності».

В одному з історично важливих законодавчих актів «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) втілювались позитивні здобутки вітчизняної правової думки, які спрямовувались на мінімізацію можливих судових помилок при здійсненні судочинства: заборонялось допитувати в якості свідків психічно хворих (шалені, які розуму не мають) та чужоземців (п. 1 артикул 16 глава 8), картярів, пияк, паяців й осіб, які не мали постійного місця проживання; розтратників; зрадників; осіб, які раніше неправдиво свідчили або присягали; осіб, які вчинили перелюбство, (вважалося, якщо вони зневажають присягу Богу, яку дали під час вінчання, то тим паче можуть зневажати і присягу свідка).

¹ Российское законодательство X–XX веков / Под общ ред. О. И. Чистякова. – Т. 1. – Законодательство древней Руси. – М., 1984.

² Статут Великого князівства Литовського 1566 року. Розділ XIV, арт. 6.

Достовірність доказів – важлива запорука досягнення істини і запобіжник від судових помилок та незаконних кримінальних переслідувань. Це уже аксіома, відступ від якої може стати фатальним для людини, а справою честі держави буде виправити судову помилку та здійснити реабілітацію невинно засуджених.

В *Уставі кримінального судочинства 1864 р.* – змістовному законодавчому акті, який можна назвати одним з кращих кримінально-процесуальних кодексів у світі, були реалізовані фундаментальні ідеї, які роблять його найпрогресивнішим процесуальним законом того часу, а нерідко слугують джерелом творчих пошуків для вчених сьогодення: суд діє за принципами незалежності, гласності, презумпції невинуватості, безпосередності і змагальності; суд виносить вирок або обвинувальний, або оправдувальний – залишення в підозрі не допускалось; «відновлення честі і прав безвинно засудженого допускається в будь-який час, незважаючи ні на плин строку давності ні на смерть засудженого» (ст. 26), подальша дія вироку негайно припиняється й доля засудженого полегшується у всьому; час, проведений посадовими особами під слідством і судом, зараховується в дійсну службу; «виправданий набраним законної сили вироком належного суду не може бути вдруге підданий слідству чи суду по тому ж злочину, навіть якби відкрились нові обвинувальні обставини» (ст. 21); статті 32, 780–784 докладно регулювали положення про те, що виправданому підсудному дозволялось просити винагороду за збиток, заподіяний безпідставним притягненням до суду¹.

У результаті глибинних демократичних перетворень, що відбулися на Європейському континенті на тлі Другої світової війни, у 1949 р. була заснована Рада Європи – міжнародна регіональна організація європейських держав, які проголосили своєю метою розширення демократії, зближення усіх народів Європи, захист прав людини, співробітництво з основних питань права, культури, освіти, інформації, охорони навколишнього середовища.

Після масових політичних репресій і так званого «великого терору», які охопили усі народи і території колишнього радянського Союзу з 1917 р., реабілітація жертв таких зловживань владою

---

¹ Российское законодательство X–XX веков / Под общ. ред. О. И. Чистякова. – Т. 8. – Судебная реформа. – М., 1991; Електронний варіант Статуту Кримінального судочинства Росії (www.rada.kiev.books.ua)

розпочалась з 1953 року, коли була закрита «справа лікарів», коли влада публічно визнала, що арешт професора В. М. Виноградова та інших фігурантів справи був необґрунтованим, а обвинувачення їх безпідставними. Повідомляючи про це, газета «Правда» 4 квітня 1953 р. проінформувала суспільство про застосування у цій справі стосовно обвинувачених незаконних методів слідства, а також про повну реабілітацію незаконно звинувачених і про притягнення до відповідальності посадових осіб слідчих органів, причетних до незаконних рішень.

Ознаки реабілітації в ці роки почали проявлятися в діях самої компартії, де з середини 1953 р за дорученням ЦК КПРС цими питаннями переймався Комітет партійного контролю. За аналітичною доповідною запискою, яка надійшла в цей час на ім'я М. С. Хрущова, повідомлялось, що в період з 1921 р. за так звані «контрреволюційні злочини» було засуджено 3777380 чоловік (624980 з них до вищої міри покарання). Масштаби репресій довгий час не оприлюднювались. Та процеси так званої «відлиги» уже набирали обертів.

Зважаючи на те, що репресії носили масовий характер і швидко розібратись в поживтілих від часу документах та інших доказах безлічі справ було складно, влада спершу застосувала інститут амністії до усіх, засуджених до 5 років позбавлення волі за усі контрреволюційні злочини, а також до неповнолітніх, жінок, що мали дітей у віці до 10 років, до усіх засуджених чоловіків у віці старше 55 років та жінок старше 50 років¹. Законодавчим актом про амністію передбачались і деякі заходи реабілітаційного характеру: повернення виборчих прав і зняття судимості.

Вочевидь, на цьому етапі таке рішення було виправданим – багато людей було швидко повернуто з місць позбавлення волі. Але далі уже від самих звільнених, від їх активної позиції в значній мірі залежало, чи будуть вони вимагати повного визнання їх невинуватості і домагатись реабілітації. Та чи у багатьох вистачило на це волі і сил, після відповідних «ходінь по муках», та з урахуванням того, що у владі ще перебувало багато колишніх їхніх катів.

У травні 1954 р. побачила світ більш наближена до інституту реабілітації Постанова Ради Міністрів СРСР «Про перегляд кримінальних справ щодо осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, які утримуються в таборах, колоніях і тюрмах МВС СРСР чи які на-

¹ Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію» від 27 березня 1953 року.

ходяться в висилці на поселеннях». Зазначимо, що в цьому нормативного характеру акті на жаль не йшла мова про перегляд справ щодо страчених осіб та репресованих поза судовими методами.

Однак початок процесу реабілітації було покладено. Створені комісії мали право ініціювати прийняття рішень та приймати рішення як про відміну прийнятих раніше вироків у справах і повну чи часткову реабілітацію, так і про пом'якшення покарання.

30 квітня 1954 р. Верховний суд СРСР реабілітував засуджених Н. Вознесенського, А. Кузнецова, М. Родфонова, Я Капустіна та інших обвинувачених у так званій «ленінградській справі», а вже 14–19 грудня 1954 р. в Ленінграді відбувся процес над В. Абакумовим та іншими колишніми співробітниками Міністерства державної безпеки, які сфабрикували цю справу – їх було засуджено до страти. Хто інших кривдить, той себе не береже, – говорив свого часу Леонардо да Вінчі.

Більшість реабілітованих були жертвами сталінських репресій, бо багато раніше репресованих так і не дожили до очікуваної можливості відновити справедливість. Понад те в Україні з 1954 по 1961 р. було відмовлено в перегляді рішень позасудових органів 12 027 громадянам, хоча багато з таких відмов згодом все ж були переглянуті¹. Варто враховувати і те, що в той час Каганович, Молотов, Ворошилов та багато інших «політичних катів» ще були біля владного корита.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 серпня 1957 р. право реабілітаційних переглядів справ було делеговано верховним судам союзних республік.

Після доповіді на XX з'їзді КПРС М. Хрущова «Про культ особи і його наслідки», в якій були розкриті жахливі сторінки політичних репресій, а Сталіна названо головним організатором і винуватцем свавілля і беззаконня, 24 березня 1956 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла новий реабілітаційний закон – Указ «Про розгляд справ щодо осіб, які відбувають покарання за політичні, посадові та господарські злочини». Аналіз цих рішень показує, що влада діяла не зовсім щиро, залишаючи по за межами реабілітаційних норм тих, хто був репресований ще за часів активної політичної діяльності Троцького, Леніна, Дзержинського, Кірова та інших фундаторів

---

¹ Жертвы репрессий / Институт государства и права им В. М. Корещкого, Академия наук Украины, Союз юристов Украины. – Киев: «Юринформ», 1993. – С. 248.

мирової революції, колективізації, розкуркулення та інших злочинів проти народу. Та важливо і те, що багато людей, відправлених репресивними органами до таборів і тюрем, отримали шанс вийти на волю.

В цілому в період з 1954 по 1961 рр. було реабілітовано 737 тис. репресованих. В Україні за ці роки було переглянуто 194 127 кримінальних справ і реабілітовано 290 тисяч 967 осіб, незаконно засуджених і репресованих¹.

Разом з тим поза сферою дії інститутів реабілітації залишилось багато людей, репресії щодо яких здійснювались поза кримінальними чи судовими провадженнями, шляхом фізичного «знищення на місці злочину» та інших злочинних операцій виконавців державного терору. До того ж в архівах органів державної безпеки як України, так і на території «ближнього зарубіжжя» ще багато справ, які потребують аналізу і перегляду.

Розпочатий процес реабілітації жертв політичних репресій відбувався досить повільно, «з оглядкою на думку Кагановича і його соратників у владі», здійснювався не досить системно.

Дослідник проблем реабілітації жертв політичних репресій Б. Кравців, розглядаючи реабілітацію в контексті процесу відновлення справедливості щодо репресованих письменників, поетів республіки, ролі у цій справі Спільки письменників України та комісій з упорядкування посмертної спадщини репресованих авторів і аналізуючи ситуацію з реабілітації творчої інтелігенції, вивчаючи 4-томне видання антології української поезії, виданої 1957 р., все ж таки скептично оцінює активність реабілітаційних процесів, висловлює думку про жалюгідність зусиль радянських органів влади у реабілітації поетів та письменників, репресованих органами влади впродовж 40 років. На його думку, посмертна згадка про письменника не означала реабілітацію його творчості і творів. Робота комісій зводилася не до впорядкування літературного доробку, а до цензурного перегляду творів з вилученням окремих місць з «неправильними думками», «небезпечними націоналістичними тенденціями»².

¹ Жертвы репрессий / Институт государства и права им В. М. Корещко, Академия наук Украины, Союз юристов Украины. – Киев: Юринформ, 1993. – С. 251.

² Кравців Б. На багряному коні революції / Б Кравців // PROLOG ІНС., 875 West End Ave., New York 25, N.Y. USA. – С. 6–7.

Системним процесам реабілітації значною мірою заважало сформовані невтомною роботою довгими роками пропагандистської партійної машини, заангажованість, ідеологічна персервація мислення, боязливість, а часто і упередженість та певна причетність до фактів репресій представників владних структур та правоохоронних органів.

Закладений «генетичний код» гуманітарних наук ще довго «крутив стару затерту політологічну пластинку», гириями висів на ногах прогресу. Навіть у 1979 р. в підручнику з основної гуманітарної дисципліни для вузів – «Науковий комунізм» автори, визначаючи «магістральний шлях всього людства», декларують такі концепти: «науковий комунізм – це наука про класову боротьбу пролетаріату і соціалістичну революцію, про соціально-політичні закономірності будівництва соціалізму і комунізму, про мировий революційний процес»¹. Як бачимо, автори все ще продовжують марити ідеєю світової революції, в горнила якої уже кинуто багато жертв.

Рушійною силою прогресу зазвичай були і залишаються творча інтелігенція, вузівська наука і студентська молодь.

Для творчих людей, безумовно, мало отримати юридичну, політичну та соціальну реабілітацію як громадянина. Для митця важливими є духовна, творча, реабілітація, визнання його творчого імені, його вкладу в мистецтво і культуру та заслуженого місця в цій системі цінностей, можливості оприлюднення своїх рукописних чи інших творів, які так і не побачили світ, через репресії і гоніння, відновлення можливості подальшої творчої діяльності. Ці аспекти проблеми потребують подальшого опрацювання і в сьогоденні.

Зарубіжні дослідники звертали увагу на те, що процес реабілітації в СРСР мав ще й особливе стратегічне завдання – «створити враження, що партія повністю змінює своє ставлення до терору»².

Безумовно, реабілітація, розпочата як «антисталінська» компанія, мала на меті тільки реабілітацію жертв терору і репресій, а і мету збереження та зміцнення влади «нової еліти». Процес реабілітації жертв політичних репресій незалежно від його щирості чи вимушеності в своїй системності був і процесом реабілітації самої влади.

---

¹ Научный коммунизм: учебник / П. Н. Федосеев, В. Г. Афанасьев, К. Н. Брутенец и др. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1979. – С. 7.

² *Van Goudeover A.P. The Limits of Destalinization in the Soviet Union. Political Rehabilitations in the Soviet Union since Stalin.* L.; Sydney. 1986. – P. 216.

Реабілітація використовувалася, окрім безпосередньої задекларованої мети (відновлення прав жертв) ще і як засіб відмежування від скомпрометованих лідерів, аби залишитись «білим і пухнастим» та самому уникнути відповідальності, і як засіб боротьби за владу з конкурентами. Ситуація складалася таким чином, що новій політичній еліті було вигідно усунути від влади тих, на кого уже було накопичено достатньо «компромату» оприлюднивши огидні факти минулого. Тим самим нова еліта «вбивала двох зайців», по перше, дискредитувавши старих конкурентів та відправляючи їх у відставку, отримувала престижні посади для своїх соратників, по-друге, отримувала не тільки моральну перевагу над «старою гвардією», а й піднімала свій авторитет у суспільстві, що надавало давало додаткові «бонуси» в продовженні свого перебування на владному олімпі. Та все ж саме діяльність М. Хрущова, а згодом і Л. Брежнєва та інших членів нової політичної команди дозволила «зламати хребет самій системі політичного терору», відкрити шлях до нового цивілізаційного вибору і позитивних змін. До реальної демократії і верховенства права ще треба було пройти довгий шлях.

Зазначимо, що вперше принцип відповідальності держави за свою діяльність на правовому полі нашої державності в XIX ст. був визначений ще в ст. 58 Конституції СРСР 1977 р.: громадяни мали право на відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями державних і громадських організацій, а також посадових осіб при виконанні ними службових обов'язків¹. Закладена норма в основному законі держави того часу була неймовірно прогресивною. Проте ця норма, як і багато інших, з огляду на те, що «ядром політичної системи» і фактично вершиною державного механізму влади залишалось Політбюро компартії, перетворювалась в красиву декларацію, декорацію непохитного курсу у світле майбутнє та тривалий час так і не дістала належного застосування на практиці, а порядок її реалізації довгий час так і не був не був прописаний у галузевому законі.

Процедура реабілітації певним чином була прописана в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 18 травня 1981 р. № 4892-Х «Про відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями

---

¹ Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических республик. Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1977.htm>.

державних і громадських організацій, а також посадових осіб при виконанні ними службових обов'язків» та Положенні про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду.

Позитивні зрушення у психології правоохоронних органів уже набирали обертів, що давало гарні плоди. Служба безпеки України виступила одним із засновників (1994 р.) науково-документального журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», на сторінках якого опубліковано десятки статей, а також спецвипусків, присвячених долі в'язнів ГУЛАГу.

На виконання Указу Президента України «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні» від 11.07.2005 р. № 1087/2005 Службою безпеки України вживаються заходи сприяння представникам громадських організацій, наукових установ, ученим у доступі в установленому порядку до відповідних архівних документів.

Віддамо належне цим важливим законодавчим крокам тієї епохи, які досі ще у багатьох аспектах залишилися неповторними. Прогресивним фактором стало те, що в цих правових актах вперше був визначений механізм реабілітації в широкому її значенні, включаючи не тільки реабілітацію осіб щодо яких мали місце факти незаконних кримінальних переслідувань, а і реабілітацію в сенсі відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями державних і громадських організацій, а також посадових осіб при виконанні ними службових обов'язків. Тобто тут на законодавчому рівні визначена в достатній мірі повна реалізація принципу відповідальності держави перед громадянином.

Проте інститут реабілітації розвивався лише у напрямку розкриття порядку відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду, залишаючи на обочині юриспруденції відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями інших посадових осіб державної влади взагалі і виконавчої, зокрема. Поза увагою залишаються проблеми адаптації реабілітованої людини в суспільстві як громадянина.

В 1984 р. КПК України був доповнений ст. 53–1 такого змісту: «У разі закриття кримінальної справи за відсутністю події злочину, відсутністю в діянні складу злочину або за недоведеністю

участі особи у вчиненні злочину, а також у разі постановлення виправдувального вироку орган дізнання, слідчий, прокурор і суд зобов'язані роз'яснити особі порядок поновлення її порушених прав і вжити необхідних заходів до відшкодування шкоди, завданої особі внаслідок незаконних засудження, притягнення як обвинуваченого, затримання, застосування запобіжного заходу та у разі незаконного продовження виконання призначеного покарання у випадках, коли кримінальний закон, який усуває караність діяння, набрав чинності».

Нового дихання інститут реабілітації жертв політичних репресій і терору набув уже в 80–90-ті роки. 16 січня 1989 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості стосовно жертв репресій, які мали місце в період 30–40, початку 50-х років». Цим актом скасовувались як незаконні усі позасудові рішення позасудового характеру, винесені органами НКВС–МДБ, трійками, особливими нарадами.

Згідно з директивами Генеральної прокуратури і КДБ СРСР підлягали перевірці усі справи, які знаходились в архівах органів державної безпеки, а прокурорам надано функцію опротестовувати відповідні судові вироки чи позасудові акти. Згідно з такою процедурою в 1989 р. прокурорами України було опротестовано рішення у 2968 справах щодо 3772 осіб¹. На підставі новел інституту реабілітації до кінця 1989 р. було переглянуто 119 820 кримінальних справ щодо 144 025 громадян України, залишилися без реабілітації 3474 особи, щодо яких мали місце заяви і звернення².

У серпні 1990 р. Президент СРСР видав Указ «Про відновлення прав усіх жертв політичних репресій 20–50-х років». Під дію цього указу вперше підпадали тепер уже усі факти політичних репресій, що здійснювались стосовно селян у періоди розкуркулювання та колективізації. Але визначений в конституційних нормах принцип непорушності власності, витриманий до кінця так і не був. Розкуркулювання фактично було кримінальним правопорушенням, яке підпадало під ознаки таких складів злочинів, як грабїж, розбій, а інколи і мародерство. Для того щоб повністю виконати конституційні норми, потрібно в законодавстві щодо реабілітації забез-

¹ Жертвы репрессий / Институт государства и права им В. М. Корецкого, Академия наук Украины, Союз юристов Украины. – Киев: Юринформ, 1993. – С. 253–254.

² Там само. – С. 255–262.

печити повернення вилучених у процесі розкуркулювання земель і власності жертвам указаних акцій або їх спадкоємцям.

17 квітня 1991 р. Верховна Рада України прийняла довгоочікуваний Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні», застосування якого не тільки повернуло розвиток Української держави в цивілізаційне русло, а й створило правове поле для зміни долі багатьох людей в Україні, роблячи цю справу справою честі нашої держави.

24 червня 1991 р. Кабінет Міністрів України затвердив положення «Про порядок виплати компенсацій, повернення майна чи відшкодування його вартості реабілітованим», яким передбачались часткові компенсаційні виплати, наприклад, 140 рублів за кожен незаконний місяць позбавлення волі, але не більше 1200 рублів в цілому. правонаступники померлого користувались правом на повернення незаконно вилученого майна, але не на компенсацію завданої моральної шкоди, хоча це дуже болюче і важливе питання юриспруденції, яке залишається актуальним і сьогодні.

Указом Президента України від 21 травня 2007 р. № 431 встановлено щорічне відзначення у третю неділю травня Дня пам'яті жертв політичних репресій «з метою належного вшанування пам'яті жертв політичних репресій, привернення уваги суспільства до трагічних подій в історії України, викликаних насильницьким впровадженням комуністичної ідеології, відродження національної пам'яті, утвердження нетерпимості до будь-яких проявів насильства проти людства».

Позитивним є те, що в країні нарешті розпочався процес перейменування міст і вулиць, названих свого часу на честь осіб, причетних до політичних репресій. Наприклад, вулицю Дзержинського, де розташований Університет митної справи та фінансів, рішенням міського голови № 897-р від 26 листопада 2015 р. перейменовано на вулицю Володимира Вернадського. Це хоч і не глобальний, але важливий крок, один з багатьох, потрібних на шляху копіткої роботи з повернення суспільства на шлях цивілізаційного розвитку.

Українська держава робила і робить поступові кроки до демократизації і гуманізації свого законодавства. Зроблено цивілізаційний вибір – правова держава, який потребує подальших кроків як щодо реформування правової системи, так і щодо формування правової культури.

Сьогодні потрібна нова редакція законодавства щодо реабілітації жертв політичних репресій, а фактично потрібно розробити і прийняти новий закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій, терору та військової агресії». І не менш важливо, аби правова система України була такою, щоб унеможливила чи мінімізувала можливості репресій.

Безцінною віхою на шляху становлення інституту реабілітації став Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину не законними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 р.¹ Цей закон визначив підстави і види реабілітаційних заходів, суб'єктів реабілітаційних правовідносин та основи процесуальної форми реабілітації в сфері кримінального судочинства.

Окремо і боляче стоїть питання реабілітації жертв голодомору. В своїй історичній промові з цього питання на Михайлівській площі в 2006 році Президент України Віктор Ющенко зазначив: «Ми маємо знати кожен факт, кожен наказ, кожне ім'я – від жертви до вбивць. Пошук правди не спинити, він не зупиниться... Тоталітаризм і більшовизм перервав в Україні історичний зв'язок – історичний зв'язок поколінь, духу, пам'яті, нашої ментальності, культури і нашої мови. Посеред пошматованого і, по суті, підміненого народу був посіяний страх, чие жниво збираємо і досі. Звідси, від цього безконечного страху походять наші нинішні політичні і суспільні хвороби, боязнь повернутися до національного кореня, бо причетність до нього була причиною смерті мільйонів людей. Звідси походить наш важкий і складний шлях один до одного, до порозуміння і власне кажучи до єднання».

Гуманістичним актом у формуванні вектору цивілізаційного вибору став політично і морально необхідний Закон України від 8 листопада 2006 р. № 376-V «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»². Даючи політичну і правову оцінку минулим лихоліттям, в преамбулі закону зазначається: засуджуючи злочинні дії тоталітарного режиму СРСР, спрямовані на організацію Голодомору, наслідком яких стало знищення мільйонів людей, руйнування соціальних основ Українського народу, його вікових традицій, духовної культури і етнічної самобутності, виходячи з Рекомендацій парла-

¹ Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 1. – Ст. 1.

² Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 50. – Ст. 504.

ментських слухань щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років, схвалених Постановою Верховної Ради України від 6 березня 2003 року № 607-IV, та Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років, схваленого Постановою Верховної Ради України від 15 травня 2003 року № 789-IV, в якому Голодомор визнається актом геноциду Українського народу як наслідок зумисних дій тоталітарного репресивного сталінського режиму, спрямованих на масове знищення частини українського та інших народів колишнього СРСР, визнаючи Голодомор 1932–1933 років в Україні відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього як цілеспрямований акт масового знищення людей, усвідомлюючи моральний обов'язок перед минулими та наступними поколіннями українців і визнаючи необхідність відновлення історичної справедливості, утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства, Верховна Рада України приймає цей Закон.

Цей Закон включає лише п'ять статей і здебільшого має характер політичних декларацій, ніж юридичних норм, але є концептуально важливим для подальшої розробки заходів реабілітації актів розкуркулювання та голодомору. Він є ідеологічно необхідним, адже, як відомо, ідеї стають матеріальною силою, коли оволодівають масами.

Зміст закону заслуговує викладення дослівно:

«Стаття 1. Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом Українського народу.

Стаття 2. Публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним.

Стаття 3. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування відповідно до своїх повноважень зобов'язані:

- брати участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу;
- сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості та культури, поширенню інформації про Голодомор 1932–1933 років в Україні серед громадян Украї-

- ни та світової громадськості, забезпечувати вивчення трагедії Голодомору в навчальних закладах України;
- вживати заходів щодо увічнення пам'яті жертв та постраждалих від Голодомору 1932–1933 років в Україні, в тому числі спорудження у населених пунктах меморіалів пам'яті та встановлення пам'ятних знаків жертвам Голодомору;
  - забезпечувати в установленому порядку доступ наукових та громадських установ і організацій, вчених, окремих громадян, які досліджують проблеми Голодомору 1932–1933 років в Україні та його наслідки, до архівних та інших матеріалів з питань, що стосуються Голодомору.

Стаття 4. Держава забезпечує умови для проведення досліджень та здійснення заходів з увічнення пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні на основі відповідної загальнодержавної програми, кошти на виконання якої щорічно передбачаються в Державному бюджеті України».

Голодомор, проте стався не тільки в 1932–1933 роки, а проявлявся у міру розгортання актів розкуркулювання селян і мав місце у 1921–1923, 1932–1933 та 1946–1947 роках.

Коли у 1921 р. до Льва Троцького звернулися з тяжбами голодуючі селяни, той цинічно відповів: «Ви голодуєте?! Це ще не голод. Коли римський імператор Тит брав Єрусалим, матері в обложеному місті їли своїх дітей. Коли ваші матері їстимуть своїх дітей, ось тоді можете прийти і сказати: “Ми голодуємо”».

Кращою формою реагування на історичні факти голодомору мало б стати таке відродження села, яке унеможливило б будь-які нестачі продуктів харчування на нашій землі. Ресурси для інвестицій шукати треба в економічній сфері, в закритті технологій «відкатів» і використання офшорних зон, в зупиненні відтоку фінансових ресурсів за кордон, у поверненні бізнесу до системи самоінвестування. Шукати резерви далеко не треба. За даними організації Global Financial Integrity в 2005 р. з України виведено в зарубіжні банки 5,626 млрд. доларів, в 2006 р. – 5,381 млрд., в 2007 р. – 7,175 млрд., в 2008 р. – 16,922 млрд., в 2009 р. – 10,574 млрд., в 2010 р. – 13,843 млрд., в 2011 р. – 17,949 млрд., в 2012 р. – 21,001 млрд., в 2013 році було вивезено 13,911 млрд. доларів. Разом з тим, Україна спромоглась отримати на кінець 2015 р. зовнішній борг у розмір 1000619 грн.(46480,9 млн. доларів). Економіка кра-

їни такого може не витримати. Доки потік валютних накопичень за кордон не буде зупинено чи не буде повернуто в зворотному напрямку, країну можуть чекати і революційні процеси і їх негативні та вже відомі історії наслідки.

Сьогодні доцільно, виходячи з логіки реабілітаційних законів і норм Конституції України, вживати заходів не тільки щодо увічнення пам'яті жертв та постраждалих від Голодомору в Україні, а й законодавчо визначити реальні заходи щодо відновлення порушених прав розкуркулених селян і тих, хто став жертвою Голодомору.

Нарешті, визнавши Голодомор актом геноциду, слід мати на увазі, що на ці злочини не поширюються строки давності, а отже, хоче хтось того чи ні, держава, усвідомлюючи моральний обов'язок перед минулими та наступними поколіннями українців і визнаючи необхідність відновлення історичної справедливості, зобов'язана організувати і здійснити судовий процес над усіма особами, що вчинили указаний злочин, незалежно від наявності чи відсутності їх і від строків давності.

Зазначимо, що в ст. 442 КК України «Геноцид» визначено: «Геноцид, тобто діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу, – карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі».

Відповідно до ч. 5 ст. 49 КК України: «Давність не застосовується у разі вчинення злочинів проти миру та безпеки людства, передбачених у статтях 437–439 і частині першій статті 442 цього Кодексу».

Було б доцільним створення в Україні спеціального судового органу (свого українського трибуналу) для розгляду справ щодо злочинів проти людяності на території України (справ щодо політичних репресій, голодомору, геноциду, терору) та організація публічного і гласного розгляду цих справ відповідно до уже прийнятого закону щодо Голодомору. Такий судовий процес, стаючи судом історії, розпочавши розгляд указаних справ, може в подальшому

стати організаційно-правовою і матеріальною підвалиною запровадженого та діючого в подальшому на постійній основі нового судового органу – Національного суду з прав людини.

Нині правові основи реабілітації закладені у статтях 56, 62 Конституції України, 130 КПК України, Законі України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду», Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживань владою (прийнятій на сороковій сесії Генеральної Асамблеї ООН 29 листопада 1985 р.), а також у Законі України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 року.

Викладені в указах нормативних актах правові норми в цілому спрямовані на забезпечення:

- а) захисту суспільства від свавілля влади;
- б) захисту громадянина від незаконних кримінальних переслідувань, політичних репресій, терору та зловживань, свавілля чи злочинної бездіяльності влади;
- в) відновлення усіх порушених прав і свобод людини будь-якими незаконними діями органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадовими особами;
- г) компенсації моральної та відшкодування матеріальної шкоди, завданої громадянину в результаті незаконного порушення його прав і свобод судовою владою, правоохоронними органами чи іншими органами влади і місцевого самоврядування;
- д) повернення реабілітованої людини до активного творчого, суспільного і політичного життя;
- е) утвердження принципу верховенства права, законності та справедливості в діяльності державних органів, їх посадових і службових осіб;
- ж) зміцнення моральних засад взаємодії влади і людини та підвищення на цій основі авторитету державної влади.

З прийняттям 28 червня 1996 р. нової Конституції України (як суверенної самостійної держави) та орієнтацією суспільства, державотворення і законодавчої діяльності на побудову правової держави, набули розвитку ліберально-демократичні принципи правосуддя, зміцнилися юридичні гарантії захисту прав і свобод людини у сфер правосуддя, які, безумовно зменшують ризики можливих політичних репресій, терору чи зловживань владою.

Попри всі негаразди, не без помилок, але в руслі гуманізації здійснювалась судово-правова реформа. В 2000 р. в КПК України включено норми, що безпосередньо спрямовані на забезпечення безпеки учасників процесу. В 2001 р. прийнято новий Кримінальний кодекс України.

Поступово, рік за роком, людина, її честь, гідність, права і свободи, недоторканність її приватного життя виходять в державі на перший план. Свобода – це юридична можливість людини поводитись відповідно до своїх волевиявлень, робити все, що бажається, але тільки те, що не заборонено законом і не спричиняє невинуватної шкоди правам і свободі інших людей.

Абсолютна свобода – це свобода робити все, що людина бажає, *дійсна правова свобода* – свобода робити все, що подобається, але без шкоди свободі і правам інших людей. Завдання права полягає в тому, щоб свободу усіх ввести в розумні справедливі рамки. *Libertas est potestas faciendi id, quod jure licet* (свобода – це можливість робити дозволене правом).

Право виступає мірою свободи, і зміст його в тому, щоб узгодити свободу окремої людини зі свободою інших членів суспільства, дотримуючись принципу рівності. Право виступає як засобом забезпечення свободи, так і істотним засобом обмеження не узгоджуваних із суспільними потребами й уявленнями людей про добро і справедливість рівня свободи й обсягу влади. Встановлювані заборони й обмеження мають бути доцільними з огляду на гарантії свободи, а отже, і справедливими.

Кримінально-процесуальна форма судочинства повинна забезпечувати швидке й ефективне правосуддя, такий режим законності, за якого створюються необхідні й достатні умови встановлення об'єктивної істини, надійного захисту прав і свобод людини та забезпечення справедливості правосуддя, встановлюються гарантії від свавілля та судових помилок.

Юридичні гарантії – закладена в законі система правових принципів, приписів, санкцій та інших засобів, які забезпечують встановлення об'єктивної істини й справедливість правосуддя, мінімізують слідчі і судові помилки.

Система гарантій правосуддя включає такі елементи:

- досконале доказове право, яке спрямовує судочинство на встановлення істини та створює механізми стримувань і противаг проти судових помилок;

- юридичне визначення та недопустимість звуження існуючих прав і свобод як за обсягом, так і за змістом, встановлення перешкод, які б виключали їх порушення;
- незалежність і деполітизація органів розслідування, прокуратури і суду;
- визначення процедури реалізації прав, свобод та законних інтересів людини, що вступила у правовідносини з органами оперативного-розшукової юрисдикції, досудового слідства, прокуратури і суду;
- забезпечення дієвого захисту учасників кримінального процесу;
- дотримання принципу пропорційності при вимушеному обмеженні прав і свобод людини для досягнення виконання завдань кримінального судочинства;
- відновлення порушених прав і свобод та повну реабілітацію і відшкодування шкоди завданої незаконним обмеженням чи порушенням прав і свобод людини;
- висока правосвідомість суддів, прокурорів, слідчих й інших співробітників правоохоронних органів та висока правова і загальна культура населення.

Процесуальний порядок кримінальних проваджень має виключати, а як мінімум – мінімізувати можливості судових помилок і свавілля влади. Тому юридична процедура розслідування і судового розгляду має торувати шлях до необхідної і достатньої досконалості гарантій правосуддя. В цій справі не буває дрібниць. Якщо процесуальних правил (вимог, гарантій, обмежень, заборон тощо) замало, форма судочинства не виправдано спрощується – є небезпека судових помилок і зловживань, якщо їх забагато – є небезпека судової тяганини, за якої можуть бути забутими та стануть химерними і самі цілі судочинства. Оптимальний варіант – їх розумна достатність. Бережи порядок – і порядок збереже тебе, говорили мудреці.

Процедура кримінальних проваджень повинна відповідати вимогам: *доцільності* (забезпечувати швидко, безпомилкове й ефективне правосуддя); *простоти* (бути вільною від непотрібних бюрократичних формальностей); *надійності* (гарантувати досягнення істини й справедливості); *толерантності* (забезпечувати повагу до прав і свобод людини); *здатності до самоочищення*, виправлення допущених зловживань і помилок, *ясності, моральності*

та етичності. Вона повинна бути пронизана духом поваги до честі і гідності особи, захисту прав і свобод людини.

Виходячи з того, що 31 жовтня 1995 р. Верховна Рада України прийняла закон про приєднання України до Статуту Ради Європи, наша держава взяла на себе зобов'язання привести своє національне законодавство у відповідність із загальновизнаними нормами міжнародного права. Оскільки Україна стала членом Ради Європи, то на неї поширюється положення ст. 3 Статуту цієї організації, згідно з якою «кожен член Ради Європи повинен визнавати принцип верховенства права...».

Прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України, який відповідав би сучасним демократичним стандартам, є однією із умов членства України в Раді Європи.

В 2012 р. Україна одержала довгоочікуваний Кримінальний процесуальний кодекс (Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI, набрання чинності 19.11.2012), який має запроваджувати змагальну модель правосуддя. «Його наукова концепція, логіка побудови і нормативний зміст, зазначають окремі процесуалісти, повинні забезпечити справедливе й ефективне кримінальне судочинство з теоретично зрілими правами та обов'язками його учасників і етичними процедурами дійсно рівноправного, змагального, неупередженого й диспозитивного здійснення судової функції влади народу»¹.

Разом з тим новації нового КПК України нерідко ігнорують вивірені часом і виважені концепції теорії доказів, не завжди відповідають вимогам європейських стандартів кримінального судочинства щодо дотримання принципів юридичної визначеності і пропорційності застосування примусу, в окремих своїх спрощеннях кримінально-процесуальної форми відкривають можливості для вільного тлумачення, а тим самим і можливого свавілля. Окремі аспекти практичного застосування нового процесуального законодавства в контексті гарантій справедливого судочинства і убезпечення від слідчих і судових помилок, отримують все більш широкий аналіз в сучасній юридичній літературі². Однак проблем

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. професорів В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. – К.: Юстініан, 2012. – С. 5.

² Александров А. С. Перехресний допит у суді / А. С. Александров, С. П. Гришін, Я. П. Зейкан. – К.: Алерта, 2014; Антонов К. В. Доказове право: концептуальні аспекти, новації та колізії / К. В. Антонов, В. М. Тертышник // Вісник Академії митної служби України). Серія

Розділ 1. Теоретичні і правові основи протидії свавіллю влади та інститут реабілітації
накопичилось достатньо для більш глибокого їх аналізу та широкого наукового діалогу.

До позитивних надбань нового КПК України відноситься проголошення принципу верховенства права, визнання джерелом права прецедентної практики Європейського суду з прав людини, гуманізація інституту запобіжних заходів, зокрема запровадження домашнього арешту, та обмеження застосування інституту взяття під варту, надання можливості провадження слідчих дій в режимі відео, – конференцв'язку, посилення судового контролю за застосуванням обмежень прав і свобод людини на досудовому слідстві, а також спроба запровадження (хоча і не зовсім вдалої) моделі суду присяжних.

Однак намагання законодавців при здійсненні судово-правової реформи створити неперевершену модель правосуддя, заслугоує на повагу, хоча, як мовиться, «хотілось як краще, а вийшло як завжди».

«Право». – 2015. – № 1 (14) – С. 7–12; *Безрукава А. Ф.* Домашній арешт як новий запобіжний захід в кримінально-процесуальному законодавстві України // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 3. – С.39–46; *Гончаренко В. Г.* Доказування в кримінальному провадженні: науково-практич. посібник / В. Г. Гончаренко. – К.: Прецедент, 2014; *Гусаров С. М.* Щодо законодавчого врегулювання приватної детективної діяльності в Україні / С. М. Гусаров // Міліція України. – 2013. – № 3/4. – С. 20–22; *Максимум Д. О.* Використання сучасних інформаційних технологій працівниками органів внутрішніх справ при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій: навч. посіб. / Д. О. Максимум, О. О. Юхно. – Х.: НікаНова, 2013; *Коріняк О. М.* Захист прав і свобод людини при застосуванні запобіжних заходів у кримінальному провадженні України: монографія / О. М. Коріняк; [за заг. ред. Г. К. Кожевнікова]. – К.: Національна академія прокуратури України – закордоння: ТОВ «ЛПС» ЛТД, 2013; Лук'яничков Є. Д. Визначення та система негласних слідчих (розшукових) дій / Є. Д. Лук'яничков // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія: Право. – 2014. – № 9–1. – С. 1–17; *Менджул М. В.* Судовий захист прав та законних інтересів громадян/ М. В. Менджул. – Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2013; Настільна книга професійного судді (кримінальне провадження) / Н. О. Марчук, В. В. Касько, Р. О. Куйбіда, М. І. Хавронюк та ін.; за ред. Н. О. Марчук. – К.: Арт-Дизайн, 2015; Закон України «Про національну поліцію». Науково-практичний коментар, Станом на 22 вересня 2015 року; за заг. ред. *Петкова С. В.* [С. В. Петков, М. В. Лошицкий, А. А. Манжула та інші]. – К.: Центр учбової літератури, 2015; *Михайлова Н. В.* Інститут захисту прав потерпілого за новим КПК України // Право і суспільство. – 2013. – № 2. – С. 211–216; *Одинцова І. М.* Діяльність сторони захисту при збиранні, дослідженні та перевірці доказів в умовах судового слідства / І. М. Одинцова // Право і суспільство. – 2014. – № 1. – С. 254–259; *Тертишник В. М.* Верховенство права та практика застосування інституту оскарження неправомірних дій органів державної виконавчої служби / П. В. Макушев, В. М. Тертишник // Вісник Академії митної служби України). Серія «Право». – 2015. – № 1 (14) – С. 29–35; *Тертишник В. М.* Нові слідчі (розшукові) дії: від становлення концепції до процесуальної форми / В. Тертишник // Теоретичні аспекти організації досудового розслідування: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції м. Харків, 4 грудня 2015 р. – Харків: ХНУВС, 2015. – С. 75–77; *Уваров В. Г.* Застосування практики Європейського суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів в удосконаленні кримінального судочинства України: монографія / В. Г. Уваров; за заг. ред. доктора юрид. наук В. М. Тертишника. – Дніпропетровськ. – 2012.

Після прийняттям нового КПК України розпочалася масштабна реформа правоохоронних органів в процесі розгортання якої слідчі змушені працювати практично в екстремальних умовах браку часу, часто знань і досвіду застосування нового законодавства, наявності організаційних і технічних проблем. Наслідок – зростання злочинності і падіння показника розкриття злочинів. В 2015 році зареєстровано 565182 кримінальних правопорушень (станом на 20 листопада 2012 року – 443,7 тис.). Загальний рівень розкриття злочинів зменшився більш ніж на 20%. Із 6890 фактів угону автомобілів було розкрито тільки 1376. Професіоналізм нових поліцейських бажає бути кращим.

Разом з тим, розбалансування новим КПК України перевіреної досвідом сталої процесуальної форми нерідко заводить слідчу і судову практику на тернистий шлях пошуку світла в кінці тунелю. Часто декларуючи спрощення процесуальної форми, законодавець дійсно її спрощує, та інколи не там, де це було потрібно, а часто занадто формалізує і бюрократизує процес там, де цього можна було уникнути.

Суд, згідно зі ст. 97 КПК України, може визнати доказами показання з чужих слів, що не надає достатніх можливостей для перевірки первинного змісту і джерела наданої інформації. Більше того, законодавець не вважав за потрібне заборонити допитувати в якості свідків психічно хворих людей, які не завжди можуть бути адекватними. Такі новели лише загострили розуміння вимог допустимості доказів.

Встановлюючи в ст. 267 «Обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи» правило про те, що «слідчий має право обстежити публічно недоступні місця, житло чи інше володіння особи шляхом таємного проникнення в них, у тому числі з використанням технічних засобів», а саме таке проникнення в силу його таємності не передбачає присутності понять та належного документування доказової діяльності, законодавець робить значний крок в минуле, підміняючи принцип верховенства права та пропорційності принципом доцільності, звужуючи існуючі гарантії правосуддя.

Новий КПК України запровадив новий інститут – негласні слідчі (розшукові) дії, але чітко не визначився ні з їх системою, ні з процесуальною формою їх провадження, залишаючи багато запитань (коли, за яких умов, що, як, яким чином?), а отже, і мож-

ливостей для свавілля. Законодавець не завжди витримував вимоги принципу юридичної визначеності.

Новий КПК України запровадив інститут угоди про визнання винуватості (ст. 468, 469, 472 КПК України) та спрощеного судового розгляду справи при визнанні обвинуваченим своєї вини (статті 349 КПК України), які збільшують ризики судових помилок, не гармонізовані з іншими нормами КПК України та суперечать Конституції України і міжнародним правовим актам.

На жаль, прийняття законів та інших нормативних актів, які суперечать Конституції України, стало уже звичною справою. Як тут не згадати Давню Грецію. Там кожний, хто пропонував певні зміни до кримінального закону, мав накинути на голову петлю і перед співгромадянами на майдані довести необхідність пропонованих змін. Якщо не довів – доля його була у розпорядженні петлі. Так тоді народ піклувався про якість і стабільність своїх законів

Мабуть, тільки той закон хороший, який настільки досконалий, що не потребує змін. Доведено, що найбільш активним законотворенням займається найбільш невдала влада.

Новий закон звузив зміст принципу процесуальної самостійності слідчого, що залишає значні можливості впливу на нього з боку як влади і прокурора, так і політичних сил. На слідчих звалили як процесуальну, так і фактично оперативно-розшукову діяльність, а самих слідчих за гарантіями їх діяльності зрівняли з колишніми дізнавачами. Оперативні працівники відсторонені від процесуальної діяльності, та й негласні слідчі (розшукові) дії можуть проваджувати лише за окремою вказівкою слідчого, що ще більше завантажило роботою слідчих.

Нині законом передбачено функціонування таких слідчих органів: слідчі національної поліції; слідчі органів безпеки; слідчі органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства; слідчі органів державного бюро розслідувань; детективи Національного антикорупційного бюро України.

Наразі, врешті-решт, після десятирічних обговорень самої ідеї його заснування¹, розпочався процес створення Державного бюро розслідувань».

---

¹ Тертишник В. Деякі питання створення Національного бюро розслідувань та удосконалення статусу слідчого / В. Тертишник // Юридичний журнал. – 2005. – № 10. – С. 114–117. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://justinian.ua/article.php?id=2044>

На Державне бюро розслідувань покладається виконання слідчої та оперативно-розшукової діяльності з метою запобігання, виявлення, припинення, розкриття та розслідування корупційних і військових злочинів, а також кримінальних правопорушень, вчинених державними службовцями, суддями та працівниками правоохоронних органів.

В контексті реформи правоохоронних органів, останнім часом прийняті основні закони: Закон України № 1698-VII від 14 жовтня 2014 року «Про Національне антикорупційне бюро України» Закон України № 580-VIII від 2 липня 2015 року «Про Національну поліцію», Закон України № 794-VIII від 12 листопада 2015 року «Про Державне бюро розслідувань» (Голос України. 2016 – № 7).

Проте, неквапливість, з якою розпочалась організація діяльності Державного бюро розслідувань, наштовхує на висновок про певну долю істини у висловлюваннях Степана Гавриша про те, що «чиновникам не вигідне створення Державного бюро розслідувань, так як у функції даного органу буде входити розслідування злочинів, пов'язаних з “Майданом”, Іловайськом та Дебальцеве. Найважливіший момент: всі матеріали, пов'язані з розслідуванням злочинів на Майдані, будуть передані в ДБР. І тут найбільше проблем, бо багато високопоставлених осіб, які прямо або непрямо фінансують окремі політичні групи в парламенті, не зацікавлені в такому розслідуванні»¹.

Новостворений слідчий орган – Національне антикорупційне бюро України ще тільки завершив виконання організаційних питань своєї діяльності, але з цим органом пов'язуються здійснення довгоочікуваних сподівань громадян щодо подолання корупції та зловживань владою, а тим самим забезпечення такого правового поля в діяльності органів влади, яке не давало б можливості прояву тих фактів, що стають підставою для реабілітації незаконно постраждалих від влади громадян.

Звертає увагу на себе те, що виконання функції розслідування в Національному антикорупційному бюро України покладено на детективів, які будуть поєднувати публічну слідчу діяльність з діяльністю негласного характеру – оперативно-розшуковою. З одного боку, після публічної присяги перед телекамерами перших

---

¹ Гавриш С. Створення «українського ФБР» блокують вищі посадові особи країни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gavrysh.org.ua/view_interview.php?id=143

призначених за публічним конкурсом детективів виконання ними конспіративної роботи можна уявити хіба що віртуально. А з іншого боку, поєднання слідчих і розшукових повноважень в одній особі може стати кроком назад до моделі чекістів минулого.

Викликає занепокоєння надання Верховній Раді права висловити недовіру Директору Національного бюро, що має наслідком його відставку з посади. Це положення уже отримало критику з боку значної кількості депутатів при обговоренні самого законопроекту. Вважаємо, що указані повноваження Верховної Ради роблять можливим тиск на слідство, а отже, є неприйнятними в сучасних умовах обраного курсу на подолання корупції. Очевидно, що слідчі будь-якого відомства, а тим більше слідчі Антикорупційного бюро мають бути якомога більш незалежними від чиновників як виконавчої, так і законодавчої влади.

З огляду на сказане більш доречно було б передбачити можливість відставки Директора Національного антикорупційного бюро не в порядку висловленої йому недовіри у стінах Верховної Ради (підстави якої досі чітко не прописані), а в порядку процедури імпічменту, як це передбачено в США стосовно генерального аторнею. Саму процедуру імпічменту доцільно передбачити в давно очікуваному законі про імпічмент, та визначити її як єдину процедуру відставки таких вищих посадових осіб – від Президента України до Генерального прокурора України і Директора Національного антикорупційного бюро.

Постає питання – чим різняться керівники інших слідчих підрозділів і, можливо зміцнити їх незалежність, на зразок тієї, яка передбачена щодо Директора Національного антикорупційного бюро.

Призначення й звільнення з посади слідчого мають здійснюватись в порядку, який би мінімізував можливість тиску і впливу на нього, більшою мірою забезпечував би його незалежність.

Зазначимо, що згідно з Положенням про судові установи від 20 листопада 1864 р. вимоги до слідчих фактично були такими ж, як і до суддів. Зокрема, в ст. 202 цього унікального законодавчого акта часів судово-правової реформи того часу зазначалось, що посаду судових слідчих «могли займати особи, які мали атестати університету чи інших вищих навчальних закладів про закінчення курсу юридичних наук або які витримали іспит з цих наук, а в ст. 205 Положення йшлося про те, що кандидат на посаду слід-

чого повинен мати ще й практичний стаж не менше чотирьох років роботи при прокурорському відомстві та здобув знання і досвід роботи у слідчій частині. У статтях 212, 215 Положення про судові установи від 20 листопада 1864 р. стверджувалось, що слідчі призначались на посаду найвищою владою (імператорською величністю) за поданням міністра юстиції. За наявності певних недоліків така система призначення і звільнення слідчих надавала їм більшу незалежність від виконавчої й інших гілок влади, від місцевих поліцейських та інших чиновників.

Нещодавно прийнятим Законом України «Про національну поліцію» (2015 р.) поліцейським підрозділам, окрім охорони правопорядку тощо, надана функція розслідування. Можна очікувати, що слідчі поліції можуть опинитись у ситуації керівництва ними з боку керівників поліції, які, з одного боку, самі досить залежні від виконавчої влади, а, з іншого, не виключено, що будуть значною мірою знаходитись в інформаційному полі оперативного-розшукових заходів (донесень «службових» інформаторів тощо), що може формувати певне викривлене уявлення щодо тих чи інших розслідуваних подій. Як підтверджується попереднім історичним досвідом роботи спецслужб – саме ця система поєднання слідчої і оперативної роботи в одній особі чи в одному відомстві часто давала негативні наслідки.

У деяких публікаціях пропонувалось надати слідчому статус недоторканності та зміцнити засади його незалежності і процесуальної самостійності, як однієї із засад забезпечення об'єктивності і неупередженості розслідування¹.

Втілення в життя загальної ідеї правової держави щодо поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, стосовно статусу слідчого вимагає відокремлення адміністративно-розпорядчих повнова-

---

¹ Тертишник В. М. Розшукується слідчий. Особливі прикмети: незалежний, самостійний та недоторканий / В. М. Тертишник // Урядовий кур'єр. – 2006. – № 115. – С. 17; Тертишник В. Деякі питання створення Національного бюро розслідувань та удосконалення статусу слідчого / В. Тертишник // Юридичний журнал. – 2005. – № 10. – С. 114–117; Тертишник В. М. Кримінальний процес України. Загальна частина: підручник. Академічне видання. – Підручник. / В. М. Тертишник. – Київ: Алерта, 2014. – С. 172; Тертишник В. М. Науково-практичний коментар кримінального процесуального кодексу України / В. М. Тертишник. – Київ: Алерта, 2014. – С. 74–76; Тертишник В. Удосконалення процесуального статусу слідчого; старі та нові проблеми // Вісник прокуратури. – 2002. – № 1. – С. 38–44; Теорія доказів: підручник / К. В. Антонов, О. В. Сачко, В. М. Тертишник, В. Г. Уваров / За заг. ред. В. М. Тертишника. – Київ: Алерта, 2015. – С. 18–22, 68–70.

Розділ 1. Теоретичні і правові основи протидії свавіллю влади та інститут реабілітації
жень від функції розслідування та прокурорського нагляду і процесуального контролю.

Реалізація засади процесуальної самостійності і незалежності слідчого вимагає вирішення до кінця проблеми відмежування слідчої функції від адміністративної влади, виведення слідчого з-під можливого впливу виконавчої та законодавчої влади, визнання функції розслідування самостійною функцією кримінального процесу, визначення місця слідчого в системі гілок влади та зміцнення його статусу.

Ситуація, коли слідчого приймає на посаду (звільняє з посади) начальник відділу поліції чи навіть керівник обласного управління, – це далеко не краще, що може бути в сенсі забезпечення неупередженості, об'єктивності і незалежності слідчого. Слід усунути ті важелі впливу на нього, які пов'язані з перебуванням його в системі поліції (виконання відповідних військових статутів, положень, отримання премій, доган тощо). Доцільно виділити існуючі в окремих відомствах слідчі підрозділи в окремий незалежний слідчий орган – Державне агентство розслідувань.

Сьогодні гостро стоїть питання реформування поліції в професійний деполітизований і ефективний інститут, заснований на принципах верховенства закону і толерантності. Створювана в Україні нова правоохоронна організація – національна поліція має підкорятись закону і для забезпечення цього не повинна підпорядковуватись уряду чи його керівнику, не повинна входити в систему виконавчої влади.

Дотримання такого підходу тісно пов'язане з необхідністю забезпечення принципу деполітизації правоохоронних органів взагалі і органів внутрішніх справ та національної поліції зокрема.

Деполітизація правоохоронних органів – це розмежування сфер політичного та фахового керівництва правоохоронними органами і забезпечення на цій основі їх незалежності від політичних партій, блоків, коаліцій, вихід з-під впливу останніх, а тим самим і створення максимально можливих гарантій неупередженості при здійсненні покладених на них функцій.

Деполітизація – важлива умова недопущення політичних репресій і зловживань владою в правоохоронній діяльності. Вочевидь, ні Генерального прокурора, ні керівника правоохоронного органу не має затверджувати на посаду Верховна Рада, а тим біль-

ше не повинна ініціювати призначення на ці посади політична коаліція (політична більшість), а Міністр внутрішніх справ не повинен входити до складу Кабінету міністрів України, не має бути підпорядкованим і підвітним вищому органу виконавчої влади. Такого підходу потрібно дотримуватись і стосовно керівників національної поліції.

У правовій державі має чітко реалізуватись засада розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову, а найголовніше – має бути забезпечена незалежність суду.

Незалежність суддів – найважливіша умова їх об'єктивності при розгляді та вирішенні кримінальних справ, справедливого судочинства.

Нині чинна система формування суддівського корпусу є не бездоганною. Той факт, що судді призначаються на перший строк указом Президента України, а потім довічно затверджуються на своїй посаді Верховною Радою України, не переконує в повній незалежності як самих суддів, так і судової влади. Виборність суддів більш надійний механізм забезпечення їх незалежності.

Годі сподіватись і на позитивні зрушення при реалізації нещодавно розробленого Конституційною комісією та поданого до Верховної Ради України законопроекту № 3524 від 25 листопада 2015 р.¹ щодо змін і доповнень до Конституції України. Згідно з цим проектом (ст. 128): «Призначення на посаду судді здійснюється Президентом України за поданням Вищої ради правосуддя в порядку, встановленому законом. Призначення на посаду судді здійснюється за конкурсом, крім випадків, визначених законом. Голову Верховного Суду обирає на посаду та звільняє з посади шляхом таємного голосування Пленум Верховного Суду в порядку, встановленому законом».

Незважаючи на таку складну схему призначення і звільнення суддів, навряд чи Вища рада правосуддя може стати ефективною інституцією, яка може зміцнити принцип незалежності суддів. Згідно зі ст. 131 названого законопроекту Вища рада правосуддя складається з двадцяти одного члена, з яких десятьох обирає з'їзд суддів України з числа суддів чи суддів у відставці, двох – призначає

¹ Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) № 3524 від 25.11.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57209

Президент України, двох – обирає Верховна Рада України, двох – обирає з'їзд адвокатів України, двох – обирає Всеукраїнська конференція прокурорів, двох – обирає з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ.

Тобто із 21 члена, 10 будуть із свого загалу делегувати судді, які уже призначені свого часу на свої посади Президентом України, а ще 2 призначає президент. Фактично 12 будуть в тій чи іншій формі підконтрольні президентській вертикалі влади. До того ж ще два будуть делеговані від новоявленої організації – всеукраїнської конференції прокурорів.

Нарешті, усіх суддів в решті-решт після рекомендацій Вищої ради правосуддя знову ж таки буде призначати на посади Президент України.

Якщо нагадати, що за указаним законопроектом «Прокуратуру в Україні очолює Генеральний прокурор, якого призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Президент України», то не можна не побачити вади такої системи організації судових і правоохоронних органів, які можуть мати прихований ризик можливості появи складних проблеми. Разом з тим позитивним є той момент, що, згідно з указаним законопроектом строк повноважень Генерального прокурора становить шість років, а одна й та ж особа не може обіймати посаду Генерального прокурора два строки поспіль. Шестирічний термін повноважень прокурора не повинен збігатися зі строком, на який обирається Президент України чи депутатський корпус. Для майбутнього це може стати стримувальним фактором, в сенсі мінімізації залежності від інших владних інституцій.

Певні позитивні очікування в суспільстві були пов'язані з реалізацією механізмів суспільного контролю за судовою гілкою влади, зокрема із запровадженням суду присяжних і мирових суддів.

Спробу визначити процесуальну форму діяльності суду присяжних зроблено в новому КПК України 2012 р. Але сама ідея суду присяжних тут витерпіла значну мімікрію і до неможливості спотворена. У ч. 3 ст. 31 КПК України передбачено, що кримінальне провадження в суді першої інстанції щодо злочинів, за які передбачено покарання у вигляді довічного позбавлення волі, здійснюється за клопотанням обвинуваченого – «судом присяжних у складі двох професійних суддів та трьох присяжних».

Ніякого самостійного рішення (вердикту) присяжні за такої концепції не приймають, а отже, практично не відповідають ні за долю справи, ні за свої рішення. Пропонуючи їм спільно з суддями вирішувати всі питання судочинства, законодавець торує шлях до колективної безвідповідальності як самих присяжних, так і суддів-професіоналів, котрі за таких умов свої помилки і зловживання можуть «списувати» на недосвідчених присяжних. Такі присяжні можуть легко стати ширмою судового безглуздя.

Згадаймо, що присяжні за Статутом кримінального судочинства 1864 р. самостійно виносили вердикт, в якому розв'язували питання, для розуміння яких достатньо було здорового глузду (*Чи мав місце злочин? Чи винний в ньому підсудний?*), і не брали участі в розв'язанні суто юридичних питань щодо кваліфікації дій підсудного та його покарання.

Схоже, що упорядники Проекту не з'ясували до кінця відмінностей в моделях суду шефенів, суду присяжних, цілувальників і народних засідателів та між, тим змішали їх до купи і явили народу нову «панацею» від судових негараздів.

Відомо, що нове – це давно забуте старе. Суд присяжних має відроджуватись у класичній його моделі, яка викладена в Статуті кримінального судочинства 1864 року.

Разом з тим, на нашу думку, доцільно відновити інститут мирових суддів. До підслідності мирових суддів можна віднести всі справи про злочини, які порушуються тільки за заявою потерпілого та підлягають закриттю при досягненні мирової угоди, а також решту кримінальних справ, по яких може бути призначене покарання у вигляді виправних робіт, штрафів чи позбавлення волі до 3 років або які можуть бути закриті за примиренням сторін.

Запровадження інституту мирових суддів в Україні відповідає тенденціям розвитку суспільства в напрямку побудови правової держави, знаходиться в гармонії з традиціями і світоглядом нашого народу, стало б прогресивним явищем у сфері правосуддя.

Нарешті, слід зазначити, що юридично важливі складові власне інституту реабілітації ще не отримали належного системного законодавчого регулювання. У новому КПК України інститут реабілітації викладений в окремій занадто лаконічній нормі (ст. 130), яка містить лише посилання на те, що реабілітація здійснюється

в окремому, передбаченому законом порядку. Тут відсутні основні поняття, види і процедури реабілітації.

Ст. 42 КПК України разом з тим зазначає, що «підозрюваний вправі вимагати відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, в порядку, визначеному законом, а також відновлення репутації, якщо підозра, обвинувачення не підтвердилися».

Розвиток інституту реабілітації знаходить і в нових нормах Цивільного кодексу України. Так у ст. 1167 цього закону визначено:

«1. Моральна шкода, завдана фізичній або юридичній особі неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, відшкодовується особою, яка її завдала, за наявності її вини, крім випадків, встановлених частиною другою цієї статті.

2. Моральна шкода відшкодовується незалежно від вини органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, фізичної або юридичної особи, яка її завдала: якщо шкоди завдано фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування як запобіжного заходу тримання під вартою або підписки про невиїзд, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту або виправних робіт».

Як бачимо, інститут реабілітації, як і система гарантій правосуддя, ще знаходяться в стані перманентного розвитку. Потребує комплексного системного реформування як кримінально-процесуальне право, так і законодавство щодо реабілітації жертв політичних репресій, необхідна розробка нових законодавчих актів щодо реабілітації жертв зловживань владою. Очевидно, що інститут реабілітації «дрейфує» в сторону формування окремої галузі права, потребує комплексного наукового дослідження і більш чіткого законодавчого визначення.

1.3. Міжнародні стандарти та особливості сучасного стану правової визначеності механізмів протидії свавіллю влади й забезпечення реабілітації жертв незаконних кримінальних переслідувань, політичних репресій і зловживань владою

Учітьсь, читайте, чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь

Т. Шевченко

У країна є досить молодою та разом з тим і достатньо креативною державою, яка декларує забезпечення верховенства права та прихильність до інших цивілізаційних цінностей. Отримавши в спадщину правову систему, розбудовану на ідеології тоталітаризму та реалізовану методами командно-адміністративної юрисдикції, наша держава зробила вірний цивілізаційний політичний та гуманітарний вибір вектора свого розвитку. Сьогодні наша держава має одну з найбільш шляхетних у світі Конституцій, а також певну систему прийнятих на її основі законів, що спрямовані на розбудову правової держави. Важливо на основі конституційних інститутів та норм міжнародного права створити таку правову систему, яка б унеможливила зміну правильного курсу і повернення держави в епоху тоталітаризму, всесилля можновладця.

Периоджерелом інституту реабілітації безумовно є Конституція держави, приписи якої є нормами найвищої юридичної сили.

Згідно зі ст. 8 Конституції України в Україні діє принцип верховенства права, норми Конституції України є нормами найвищої юридичної сили та прямої дії. З цього випливає, що: норми Конституції мають фундаментальний і концептуальний характер для всієї системи права, є його генетичним кодом, фундаментом, принциповими непорушними основами; норми права, включаючи і міжнародні правові акти, які ратифікуються Україною, не повинні суперечити Конституції України і прийматись у відповідності з її положеннями; при розв'язанні проблемних ситуацій і конкурен-

Розділ 1. Теоретичні і правові основи протидії свавіллю влади та інститут реабілітації

ції правових норм перевагу слід віддавати нормам конституційного права; нормативні акти, які суперечать Конституції України, не мають юридичної сили і не підлягають застосуванню; норми конституційного права є нормами прямої дії і безпосередньо застосовуються у випадках неурегульованості якихось відносин галузевим законодавством.

Згідно зі ст. 22 Конституції України: «Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод». Це вихідне і визначальне положення означає можливість розвитку законодавства тільки в напрямку зміцнення гарантій прав і свобод людини.

Система права сьогодення являє собою багаторівневий пласт різних як за джерелом, змістом і значенням, так і за своєю сутністю і формою як природних прав, так і нормативно визначених і юридично оформлених правил.

В сучасній правовій науці України розрізняють такі види джерел права: *правовий звичай* – санкціоноване (забезпечуване) державою звичаєве правило поведінки загального характеру; *правовий прецедент* – об'єктивоване (виражене зовні) рішення органу держави у конкретній справі, обов'язкове при розв'язанні всіх наступних аналогічних справ; *нормативно-правовий договір* – об'єктивоване, формально обов'язкове правило поведінки загального характеру, встановлене за взаємною домовленістю кількох суб'єктів і забезпечуване державою; *нормативно-правовий акт* – письмовий документ компетентного органу держави (а також органу місцевого самоврядування), в якому закріплено забезпечуване нею формально обов'язкове правило поведінки загального характеру¹.

Міжнародні стандарти в галузі прав людини – звід основних природних прав і свобод людини, загальноновизнаних та заохочуваних до виконання міжнародною спільнотою загальнообов'язкових дефініцій, приписів, принципів, норм, правових позицій і прецедентів, викладених як у міжнародних правових актах, так і в прецедентних рішеннях Європейського суду з прав людини, які закріплюють стандартизовані правовідносини між людиною і державою.

¹ Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т. 2. – К.: Укр. енцикл., 1998. – С. 171.

Рабінович П.М. подаючи дефініцію міжнародних стандартів прав людини та вказуючи, що це – закріплені у міжнародних актах та інших міжнародних документах певні показники цих прав, до досягнення яких заохочуються або ж зобов'язуються держави, веде мову про своєрідні взірці (зразки, «еталони»), на які покликані орієнтуватись у своїй діяльності різні держави та інші учасники суспільного життя¹.

До найважливіших складових формування міжнародного правопорядку він відніс наступні тенденції: універсалізація проблематики й концепції прав людини, поширення її на дедалі більшу кількість держав; поширення примату, верховенства норм міжнародного права з питань прав людини щодо відповідних норм внутрішньодержавного законодавства; диверсифікація, тобто урізноманітнення, конкретного змісту й обсягу прав людини у різних країнах; об'єктивна інформованість світової громадськості про стан дотримання цих прав у різних країнах; утворення й розгортання діяльності недержавних, неурядових організацій із захисту прав людини, міжнародна та державна підтримка таких правозахисних структур; підвищення ефективності міжнародних контрольних механізмів у сфері захисту прав людини².

Європейські стандарти в галузі прав людини, як зазначає Д.В. Симонович, несуть у собі ідеї, які, зародившись ще в стародавності, перебували в центрі процесу становлення й розвитку єдиної природно-правової теорії, суть якої полягає у тому, що фундаментальні права особи мають позадержавне й позаюрідичне походження. Хоча конкретний зміст прав людини зазнав еволюції..., стрижень самої ідеї – природність і невід'ємність прав людини – залишався незмінним³.

Європейські стандарти в галузі прав людини – система загальноновизнаних європейською спільнотою природних прав і свобод людини та сформульованих на цій основі загальнообов'язкових дефініцій, приписів, принципів, норм, правових позицій і прецедентів викладених в окремих конвенціях, резолюціях, рекомендаці-

---

¹ Рабінович П.М. Права людини і громадянина: навч. посіб. / П.М. Рабінович, М.І. Хавронюк. – К.: Атіка, 2004. – С. 19.

² Там само – С. 14–16.

³ Симонович Д.В. Європейські стандарти забезпечення прав людини у досудових стадіях кримінального процесу України: монографія / Д.В. Симонович. – Харків: НикаНова, 2011. – С. 15–16.

ях чи інших правових актах, в правових позиціях та прецедентних рішеннях Європейського суду з прав людини.

Найголовнішим джерелом права була і є Конституція України. Конституційні права та свободи людини і громадянина є безпосередньо діючими. Суд, прокурор, слідчий безпосередньо застосовують Конституцію у разі, коли зі змісту норм Конституції не випливає необхідність додаткової регламентації її положень законом; коли закон, який був чинним до введення в дію Конституції чи прийнятий після цього, суперечить їй; коли правовідносини, що розглядаються судом, законом України не врегульовані. При розгляді проблемних питань правовідносин має застосовуватись тільки той закон, який не суперечить Конституції України.

Значним здобутком для правової системи України є реалізація в конституції держави шляхетних світоглядних ідей і цивілізаційних цінностей та орієнтирів, зокрема, є детальний виклад природних та юридично визначених прав і свобод людини і громадянина з урахуванням положень Конвенції про захист прав та основних свобод людини та інших чинних міжнародних актів і, що не менш важливо, закріплення правових засобів їх захисту, юридичних гарантій їх забезпечення.

В контексті розвитку інституту реабілітації буде звернути увагу на основні його постулати, викладені в конституційних нормах.

У ст. 1 Конституції Україна визначається як «правова держава». Концептуально ця ідея сформульована у ст. 3: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. **Держава відповідає перед людиною за свою діяльність.** Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави»

Саме «відповідальність держави перед людиною за свою діяльність» є як фундаментальною ідеєю правової держави, так і основоположною засадою розбудови інституту реабілітації.

Конституція України закріплює важливі правові протипази проти можливих політичних репресій, терору чи зловживань владою:

«Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» (ст. 24).

«Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі» (ст. 25).

«Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань» (ст. 25).

«Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду» (ст. 47).

«Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям» (ст. 28).

«Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом... Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника. Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання. Про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого» (ст. 29).

«Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань» (ст. 34).

«Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним» (ст. 41).

«Ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів» (ст. 44).

«Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань» (ст. 55).

«Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються» (ст. 124) тощо.

Важливі принципи, спрямовані на забезпечення недоторканності житла та особистого життя людини викладені в статтях 30, 31, 32 Конституції України.

Згідно з ч. 3. ст. 32 Конституції України: «Кожному гарантується судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації».

У Конституції України викладені важливі принципи правосуддя, які є суттєвим елементом забезпечення верховенства права та створення системи стримувань і противаг проти тоталітаризму і свавілля державних органів і посадових осіб. Зокрема, основними засадами судочинства, згідно зі ст. 129 Конституції України, є: «1) законність; 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; 3) забезпечення доведеності вини; 4) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості...; 6) забезпечення обвинуваченому права на захист; 7) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 8) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом».

В ст. 62 Конституції України вперше отримав належне юридичне оформлення та законодавче закріплення принцип презумпції невинуватості обвинуваченого, який створює суттєві гарантії захисту від безпідставних кримінальних репресій, дозволяє людині за відповідних умов домагатись реального справедливого правосуддя та отримувати виправдання і право на реабілітацію: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь. У разі скасування

вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням».

Конституція визначає безпосередній зміст та конкретні за-сади розбудови безпосередньо інституту реабілітації безневинно засуджених. У ст. 56 Конституції України зазначено, що кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної чи моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Держава відповідає перед людиною за свою діяльність, саме так визначено в ст. 3 Конституції України.

В Україні має діяти принцип рівності держави і людини перед законом і судом, а усі норми нової Конституції України, як слушно зазначає Олександр Костенко, мають бути сформульовані так, щоб забезпечувати свободу людини й протидіяти будь-якому свавіллю¹.

На основі вищезгаданих норм Конституції України потребує розробки законодавство про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями посадових осіб органів виконавчої влади та місцевого самоврядування. І не менш важливо, аби правова система України була такою, щоб унеможливила б необхідність застосування такого закону.

Міжнародні правові акти мають гармонічно входити в правову систему України і можуть доповнювати прогалини Конституційних норм чи інших законодавчих норм України, чим створювати додаткові умови юридичної визначеності та забезпечення прав людини.

Виходячи з положення ст. 9 Конституції України про те, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, при здійсненні процесуальної діяльності міжнародні договори застосовуються, якщо вони не суперечать Конституції України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

---

¹ Костенко О. Яка Конституція нам потрібна, або Свобода людини проти правової сваволі / О. Костенко // Віче. – 2015. – № 13. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/4805/>.

Ст. 38 Статуту міжнародного Суду ООН до джерел міжнародного права відносить: а) міжнародні договори; б) міжнародні звичаї; в) загальні принципи права, визнані цивілізованими народами; г) судові рішення і доктрини найбільш кваліфікованих фахівців у сфері публічного права різних націй як допоміжні засоби для визначення правової норми¹.

Закон України від 22 грудня 1993 р. «Про міжнародні договори України» був укладений з урахуванням норм Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. Ч. 1 ст. 1 Закону «Про міжнародні договори України» визначає, що під міжнародними договорами слід розуміти договори, угоди, конвенції, пакти, протоколи, обмін листами чи нотами, інші форми і найменування міжнародних договорів.

Сьогодні низка держав дотримується концепції «міжнародне право – частина національної системи права», що знаходить віддзеркалення в їхніх конституціях. Згідно зі ст. 96 Конституції Іспанії, в якій ціла окрема глава (гл. 3) присвячена міжнародним договорам, «міжнародні договори, ухвалені у відповідності до встановлених вимог після їх офіційного опублікування в Іспанії є являється складовою частиною внутрішнього законодавства». Ст. 87 Конституції Польщі 1997 р. (Розділ II. Джерела права) передбачає, що ратифіковані міжнародні договори є одним із джерел загальнообов'язкового права Польщі.

Прикладом зв'язку між національним і міжнародним правом є також фундаментальна засада міжнародного права *parata sunt servanda* («договорів треба дотримуватися»), яка має два аспекти: 1) зовнішній, чи міжнародний, аспект, який передбачає регулювання міждержавних відносин; 2) внутрішній аспект, який означає, що ця засада виконує роль своєрідного мосту між міжнародним і національним правом, тобто передбачає необхідність змін національного права відповідно до міжнародно-правових зобов'язань. Згідно з цією засадою держава зобов'язана впроваджувати у своє внутрішнє законодавство зміни, які є необхідними для виконання прийнятих на себе міжнародно-правових зобов'язань. З чого також випливає, що держава не повинна посилаватися на норми свого національного права чи прогалини в ньому як на привід для невиконан-

¹ Денисов В. Н. Норма міжнародного права / В. Н. Денисов // Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т. 4. – К.: Укр. енцикл., 1998. – С. 187.

ня міжнародно-правових зобов'язань. Ця засада неодноразово підтримувалася в рішеннях міжнародних судів та різних міжнародних документах¹.

Зазначимо, що в питаннях конкуренції національного і міжнародного права країни дотримуються різних підходів: одні держави віддають пріоритет національному законодавству (Індія, Бразилія, Китай), другі визначають перевагу конвенцій та інших міжнародних нормативно-правових актів над національними джерелами права (Німеччина, Нідерланди), треті надають обом джерелам статус рівності (США), а деякі (наприклад, Норвегія, Швеція) дотримуються необхідності імплементації норм міжнародного права в закони держави, а до того, коли цього ще не відбулося, надають перевагу національному закону.

Характерно, що в США при конкуренції правових норм національних законів і міжнародних актів застосовуються ті норми, які прийняті пізніше, тобто є більш наближеними до регулювання сучасних проблем суспільних відносин. Безумовно, принцип рівності заслуговує на увагу, але дозволяє девальвувати окремі норми міжнародного акта шляхом прийняття свого нового національного закону.

Найбільш розпливчасту конструкцію передбачає Конституція Росії, ст. 15 якої визначає: «Загальновизнані принципи і норми міжнародного права та міжнародні договори Російської Федерації є складовою частиною її правової системи. Якщо міжнародним договором Російської Федерації встановлені інші правила, ніж передбачені законом, то застосовуються правила міжнародного договору». При цьому навіть юристу важко збагнути, що являють собою «загальновизнані принципи» (частину таких можна хіба що знайти в Статуті ООН, все інше можна вважати певними ідеями природного права) і чому з усієї вищеописаної системи принципів і норм «застосовуються правила міжнародного договору». *Ad impossibilia nemo tenetur* – «не можна примушувати виконувати неможливе».

Зазначимо, що за останніми повідомленнями в листопаді 2015 р. в Держдумі Росії розглядався законопроект (врешті-решт був прийнятий), який закріплює пріоритет рішень Конституційного суду Росії над рішеннями міжнародних судів. А в липні цього

---

¹ Мережко О. Співвідношення міжнародного і національного права / О. Мережко // Юридичний журнал. – 2009. – № 2. [Електронний ресурс]. Режим доступу – <http://justinian.ua/article.php?id=3137>

року Конституційний суд Росії уже прийняв рішення, яке дозволяє російській державі не виконувати рішення ЄСПЛ у випадках, коли порушуються основоположні конституційні норми. В цій словесній конструкції практично нічого нового не сказано, бо й тепер норми Конституції є нормами найвищої юридичної сили. Скоріше Росія шукає вихід із ними ж створеної штучної проблеми, яка лежить в площині тлумачення концептів верховенства права чи закону.

Вочевидь з урахуванням свого цивілізаційного вибору та в ситуації необхідності усунення умов для відродження тоталітаризму як головної причини масових репресій і зловживань владою, Україна обрала оптимальний варіант вирішення проблеми, обумовивши, що міжнародні правові акти діють на території України лише в тій частині, в якій вони ратифіковані Україною, і лише ті, які не суперечать Конституції України.

Разом з тим ч. 1 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» під назвою «Дія міжнародних договорів України на території України» передбачає, що «чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства» (тобто тут визнається принцип рівності).

Але вже ч. 2 цієї статті встановлює правило, згідно з яким «якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору». Мабуть згодом, залікувавши рани відкриті при застосуванні реабілітаційних процедур, Україні доречно буде запроваджувати підхід, який визнає Конституція США.

За своєю юридичною силою норми права, що регулюють правовідносини в нашій державі, поділяються на такі рівні:

- конституційні норми (норми найвищої юридичної сили);
- норми, викладені в рішеннях Конституційного Суду України;
- норми ратифікованих Україною міжнародних правових актів;
- правотворчі рішення Європейського суду з прав людини;
- норми кодексів та інших Законів України;
- норми інших підзаконних правових актів.

Норми правових актів меншої юридичної сили мають відповідати нормам правових актів більшої юридичної сили, в іншому

випадку вони не підлягають застосуванню. Так, суд не може застосувати закон, який регулює правовідносини, що розглядаються інакше як міжнародний договір. Водночас міжнародні договори застосовуються, якщо вони не суперечать Конституції України.

У разі невизначеності в питанні про те, чи відповідає Конституції України застосований закон або закон, який підлягає застосуванню в конкретній справі, суд за клопотанням учасників процесу або за власною ініціативою зупиняє розгляд справи і звертається з мотивованою ухвалою (постановою) до Верховного Суду України, який відповідно до ст. 150 Конституції може порушувати перед Конституційним Судом України питання про відповідність Конституції законів та інших нормативно-правових актів. Таке рішення може прийняти суд у будь-якій стадії розгляду справи.

У правовій системі України взагалі і в контексті розвитку інституту реабілітації застосовуються як загальні міжнародні правові акти (планетарної дії), що приймаються в рамках ООН, так і загальноєвропейські джерела права:

1) загального характеру:

- а) Загальна декларація прав людини ООН від 10 грудня 1948 р.;
- б) Міжнародний пакт про громадянські і політичні права» від 16 грудня 1966 р.;
- в) Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживань владою. Прийнята на сороковій сесії Генеральної Асамблеї ООН 29 листопада 1985 р.;
- г) Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй щодо заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила) від 14 грудня 1990 р.¹;
- д) Мінімальні стандартні правила поведінки з в'язнями (Резолюція 45/111 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 р.);
- е) Звід принципів захисту всіх осіб, підданих затриманню або арешту в будь-якій формі, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1988 р.;
- ж) Основні принципи, що стосуються ролі юристів. Прийняті 8 Конгресом ООН у серпні 1990 р.;
- з) Резолюція 34/169 Генеральної Асамблеї ООН «Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку» від 17 грудня 1979 р.²;

---

¹ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>;

² [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>

і) Принципи і керівні положення Організації Об'єднаних Націй, що стосуються доступу до юридичної допомоги в системі кримінального правосуддя // резолюція Економічної та Соціальної Ради ООН 2012/15 від 26 липня 2012 р.)¹;

к) Бангалорські принципи поведінки суддів (схвалені резолюцією 2006/23 Економічної та Соціальної Ради ООН від 27 липня 2006 р.)

л) Основні принципи незалежності судових органів (схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 р.);

м) Принципи і керівні положення Організації Об'єднаних Націй, що стосуються доступу до юридичної допомоги в системі кримінального правосуддя // резолюція Економічного та Соціальної Ради ООН 2012/15 від 26 липня 2012 р.)².

н) Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Ратифікована Указом Президії ВР N 3484-XI (3484–11) від 26.01.87³.

2) *європейського значення:*

- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Зі змінами та доповненнями, внесеними Протоколом № 11 від 11 травня 1994 р., Протоколом № 14 від 13 травня 2004 р.)⁴;
- Європейська конвенція з відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів від 24 листопада 1983 р.;
- Європейська конвенція про запобігання тортурам та нелюдському або таким, що принижують гідність, поводженню чи покаранню 1987 р.;
- Про роль прокуратури в системі кримінального судочинства. Рекомендація R (2000) 19 Комітету Міністрів держав – членів Ради Європи. Прийнята 6 жовтня 2000 р.;
- Глобальний план діяльності для суддів в Європі (прийнятий Комітетом Міністрів Ради Європи на 740 зустрічі в Страсбурзі 27 лютого 2001 р.)

¹ [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/13-86672_e_book.pdf

² Режим доступу https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/13-86672_e_book.pdf

³ Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1989. – N 13. – Ст. 108.

⁴ Офіційний вісник України. – 1998. – № 13.

- Резолюція 78 (8) Комітету Міністрів Ради Європи про юридичну допомогу і консультації від 2 березня 1978 р.;
- Рекомендація R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя від 14 травня 1981 р. та інші конвенції, рекомендації і резолюції;
- Рекомендація (84) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя (ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 367 засіданні заступників міністрів 28 лютого 1984 р.)
- Рекомендація (93) 1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про ефективний доступ до закону і правосуддя для найбідніших верств населення (ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 484 засіданні заступників міністрів 8 січня 1993 р.)
- Рекомендація (94) 12 Комітету Міністрів Ради Європи «Незалежність, дієвість та роль суддів» (ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 518 засіданні заступників міністрів 13 жовтня 1994 р.)
- Рекомендації R (85) 11 стосовно положення потерпілого в рамках кримінального права і кримінального процесу, прийняті Комітетом Міністрів Ради Європи від 28.06.1985;
- Рекомендація (2000) 2 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після прийняття рішень Європейським судом з прав людини (ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 694 засіданні заступників міністрів 19 січня 2000 р.);
- Рекомендація (2004) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо перевірки законопроектів, існуючих законів та адміністративної практики на відповідність стандартам, викладеним в Європейській конвенції з прав людини (ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 114 засіданні заступників міністрів 12 травня 2004 р.);
- Рекомендація (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки (ухвалена Комітетом Міністрів Ради Євро-

пи на 1098 засіданні заступників міністрів 17 листопада 2010 р.);

- Рекомендація Комітету Міністрів державам-учасницям Ради Європи «Про Європейський кодекс поліцейської етики» – Rec (2001) 10.
- Важливі положення щодо реабілітації невинуватих осіб містяться в Римському статуті Міжнародного кримінального суду 1998 р., юрисдикція якого для України поки що є проблематичною.

Міжнародний кримінальний суд є постійно діючим органом, заснованим на основі Римського статуту в 1998 р. та діючим з липня 2002 р., в компетенцію якого входить переслідування осіб за найбільш серйозні злочини, які викликають стурбованість міжнародної спільноти, – геноцид, воєнні злочини і злочини проти людяності, злочин геноциду та злочин агресії.

Римський статут міжнародного кримінального суду підписаний в Римі 17 липня 1998 р.¹. Суд наділений юрисдикцією щодо злочинів, вчинених після набуття чинності цього Статуту.

Вказаний Суд діє на основі багатостороннього договору Римського статуту Міжнародного кримінального суду. До Статуту приєдналися майже вся Європа і Південна Америка та половина країн Африки, Сейшельські острови та Сент-Люсія.

У випадку незгоди з юрисдикцією Суду або прийняття справи до провадження Судом Статут Міжнародного кримінального суду передбачає можливість опротестування вказаних дій (ст. 19 Статуту). Протести можуть бути подані: а) обвинуваченим чи особою, на яку було видано ордер на арешт чи наказ про явку до Суду; б) державою, яка має юрисдикцію стосовно справи; в) державою, від якої вимагається визнання юрисдикції Суду «ad hoc».

Відповідно до ст. 104 Римського статуту Міжнародний кримінальний суд може в будь-який час прийняти рішення про передачу особи, якій винесений вирок до в'язниці іншої держави, а особа, щодо якої винесений вирок, може в будь-який час звернутися до суду з клопотанням про переведення її з держави виконання вироку.

Відповідно до п. 1 ст. 85 Статуту, кожен, хто став жертвою незаконного арешту чи тримання під вартою, має право на ком-

¹ Римський статут Міжнародного кримінального суду. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_588

пенсацію, що має позовну силу. Якщо будь-яка особа остаточною рішенням була визнана винною за кримінальний злочин і якщо винесений їй вирок був згодом скасований на тій підставі, що якась нова чи нововиявлена обставина незаперечно доводить наявність судової помилки, то особа, яка зазнала покарання в результаті такого визнання винною, отримує законну компенсацію, якщо не буде доведено, що вказана невідома обставина не була свого часу виявлена виключно або частково з її вини (п. 2 ст. 85)¹.

Україна відіграла важливу роль у підтримці створення Міжнародного кримінального суду, підписавши Римський статут 20 січня 2000 року. Україна підписала Римський статут, але ще не ратифікувала його.

Наприкінці 2000 р. Римський статут пройшов перше читання у Верховній Раді, проте Конституційний Суд України у рішенні від 1 липня 2001 р. (Справа N 1–35/2001 N 3-в/2001) визнав, що для ратифікації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду потрібні зміни до Конституції України. (електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01>).

Конституційний Суд України постановив: Визнати Римський Статут Міжнародного кримінального суду, підписаний від імені України 20 січня 2000 р., який вноситься до Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість, таким, що не відповідає Конституції України, в частині, що стосується положень абзацу десятого преамбули та статті 1 Статуту, за якими «Міжнародний кримінальний суд ... доповнює національні органи кримінальної юстиції».

Відповідно до ст. 124 Конституції України: «Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України». Згідно зі ст. 125 Конституції України створення надзвичайних та особливих судів не допускається.

---

¹ Римський статут Міжнародного кримінального суду. [Електронний ресурс. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_588.

Отже, проблема юрисдикції Римського статуту та статуті Міжнародного кримінального суду на території України залишається відкритою.

Разом з тим згідно з новим законопроектом – «Закон про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» Проект № 3524 від 25 листопада 2015 р.¹ пропонуються певні конституційні зміни, які відкривають шлях до повної ратифікації Римського статуту та визнання юрисдикції Міжнародного кримінального суду на території України.

Так, пропонується викласти ст. 124 Конституції України в новій, менш деталізованій і юридично визначеній редакції: «Правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи. Законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору. Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних. Україна може визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених Римським статутом Міжнародного кримінального суду». Останнє речення в указаній нормі взагалі, виходячи з попередніх є зайвим, бо і так перелік судових органів став відкритим. А з іншого боку, норми Конституції мають бути чіткими без розпливчастих фраз і концептів «може». Той, хто може, той уже робить, а той, хто гарно може, той уже зробив.

Рекомендаційного характеру положення щодо заходів удосконалення діяльності судової влади містяться і в Загальній (Універсальній) хартії судді (схвалена Міжнародною асоціацією суддів 17 листопада 1999 р. (Тайвань), а також у ряді висновків Венеціанської комісії та Парламентської асамблеї Ради Європи (РАСЕ).

Висновки Венеціанської комісії:

Доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії) щодо призначення суддів (ухвалено Венеціанською комісією на 70-му Пленарному засіданні (Венеція, 16–17 березня 2007 р.)

---

¹ Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) № 3524 від 25.11.2015. [Електронний ресурс]. Режим доступу – http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57209

Проміжний висновок Венеціанської комісії щодо Закону «Про очищення влади» (Закон «Про люстрацію») в Україні, (ухвалений Венеціанською комісією на 101-й Пленарній сесії (Венеція, 12–13 грудня 2014 р.).

Європейська комісія за демократію через право або Венеціанська комісія, як її скорочено називають за місцем розташування, дорадчий орган Ради Європи з питань конституційного права, котрий надає висновки про відповідність проектів законодавчих актів та законів європейським стандартам та цінностям, була утворена 1990 р. згідно з Резолюцією 90(6) Комітету Міністрів Ради Європи.

Висновки Венеціанської комісії, незважаючи на їх рекомендаційний характер, містять змістовний аналіз «чистоти права» та гармонізації його з європейськими стандартами. Наприклад, в останньому висновку Венеціанська комісія вказує, що дискваліфікація певних осіб на основі того, що вони займали посади під час президентства Віктора Януковича у 2010–2014 роках або під час подій на Майдані на рубежі 2013–2014 років априорі не суперечить міжнародним стандартам за умови, що йдеться про посади в установах, відповідальних за серйозні порушення прав людини і винні у серйозних випадках халатності. Разом з тим Венеціанська комісія наголошує на невиправданості поширення дії закону на події до 1991 р. (радянські часи й комуністична еліта).

Висновки, резолюції та рекомендації Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАСЕ):

Резолюція 1862 (2012) Парламентської асамблеї Ради Європи «Функціонування демократичних інституцій в Україні» (Страсбург, 26 січня 2012 року);

Резолюція № 1943 (2013) Парламентської асамблеї Ради Європи «Корупція як загроза верховенству права»;

Резолюція № 1988 (2014) Парламентської асамблеї Ради Європи «Останній розвиток подій в Україні: загроза функціонуванню демократичних інститутів».

Парламентська асамблея Ради Європи, ПАСЕ (англ. Parliamentary Assembly of the Council of Europe, PACE) – головний статутний консультативний орган Ради Європи, що складається з представників парламенту всіх держав-членів, який окрім виборів суддів Європейського суду з прав людини, приймає висновки на проекти всіх міжнародних конвенцій, які розробляються в Раді

Європи, а також резолюції та рекомендації правового характеру щодо законодавчих актів на основі доповідей, що їх готують депутати, і є найстарішим в Європі органом міжпарламентської співпраці. У останніх резолюціях ПАРЄ результати голосування на так званому референдумі і приєднання Кримського півострова до Росії оголошено «такими, що не мають юридичної сили» і не визнаними Радою Європи. Принципову позицію Парламентська асамблея Ради Європи зайняла у справі незаконно ув'язненої в Росії Надії Савченко. У зв'язку з обранням Надії Савченко депутатом ПАРЄ висунуто вимогу звільнити новообраного депутата.

В контексті сказаного не можна обійти увагою того, що в Резолюції № 1988/2014 р. Парламентської асамблеї Ради Європи «Останній розвиток подій в Україні: загроза функціонуванню демократичних інститутів» асамблея проголосила, що глибоко шкодує у зв'язку з драматичними подіями на Майдані (Київ) з 18 по 20 лютого 2014 р., які призвели до загибелі більш ніж 100 протестувальників та 17 міліціонерів. Вона вважає та шкодує, що безпрецедентна ескалація насилля була переважно результатом зростаючого за жорстокістю підходу влади, зокрема так званих антитерористичних заходів.

Асамблея рішуче засуджує використання снайперів та бойових набоїв проти протестувальників українською владою в той час. Такі дії є неприйнятними. Не можна допускати жодного випадку безкарності за порушення прав людини, незважаючи на те, хто їх вчинив. Водночас важливо, щоб розслідування були неупередженими та незалежними від політичної мотивації або бажання помститися. Вони повинні відбуватися транспарентно та у повній відповідності з вимогами ст. 6 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ). Для того щоб повністю відновити верховенство права, Асамблея закликає до негайного роззброєння всіх незаконно озброєних осіб та груп в Україні та до постійних дій влади щодо захисту українських громадян від ендемічної корупції по всій країні. Асамблея рішуче виступає проти будь-якої ідеї федералізації України та будь-якого зовнішнього тиску, спрямованого на продовження федералізації у майбутньому, оскільки це може суттєво послабити єдність та стабільність країни. Асамблея закликає владу України переглянути рішення про припинення трансляції деяких телевізійних каналів в країні та утриматися від будь-якої цензури у ЗМІ.

Враховуючи ризик дестабілізації та погіршення безпекового режиму цілого регіону подальшою російською військовою агресією проти України, Асамблея рекомендує, щоб Сполучені Штати та Сполучене Королівство, як підписанти Будапештської Угоди, так і інші відповідні європейські держави вивчили можливість реальних безпекових угод для забезпечення незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України.

Україна робить важливий і непростий крок на шляху до розбудови правової держави і гармонізації законодавства, йдучи назустріч міжнародним та європейським стандартам.

Україна прийняла один з найбільш прогресивних законів нашого часу – Закон «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»¹. Цим самим Україна взяла на себе дуже важливу і складну місію, яка полягає не тільки у виконанні рішень міжнародної судової інстанції індивідуального характеру (наприклад, рішень щодо реабілітації та справедливої сатисфакції щодо конкретної особи), але й надаючи правовим позиціям і прецедентній практиці цього суду пріоритетне значення джерел права, унікальних джерел права, які слугують як раз тими самими європейськими стандартами – орієнтирами, зразками, еталонами, для подальшого удосконалення вітчизняної системи права, нормами, на які покликаний орієнтуватись у своїй діяльності законодавчий орган держави.

Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. визначено фундаментальні для правової системи України положення: суди мають застосовувати при розгляді справ практику Європейського суду з прав людини як джерело права (ст. 17); законодавчий орган держави (орган представництва) має здійснювати експертизу та перевірку чинних законів і підзаконних актів на відповідність Конвенції та практиці Європейського суду з прав людини (ст. 19).

Прецедентна практика Європейського суду з прав людини стає важливим джерелом не тільки кримінально-процесуального права України, а й інших галузей права.

Проблеми прав і свобод людини і загалом реалізації міжнародних правових актів і прецедентної практики Європейського суду

---

¹ Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 12.

з прав людини сьогодні жваво дискутуються і достатньо глибоко аналізуються в юридичній літературі¹.

В Україні рік від року захищаються дисертаційні роботи, безпосередньо чи опосередковано присвячених проблемам реалізації міжнародних правових актів та прецедентної практики Європейського суду з прав людини в законодавство щодо правосуддя та інші окремі галузі права. Такі дослідження вносять певний вклад у розвиток теорії і практики захисту прав людини, в тому числі і розроб-

¹ . *Алейніков Г.Л.* Використання рішень Європейського суду при обранні запобіжного заходу у вигляді взяття під варту / Г.Л. Алейніков // Реформування законодавства з питань протидії злочинності в контексті євроінтеграційних прагнень України: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. – Запоріжжя, 2006. – С. 31–35; *Антонович М.* Україна в міжнародній системі захисту прав людини / М. Антонович. – К.: Видавничий дім «КМ АКАДЕМІА», 2000; *Банчук О.А.* Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод до процедури здійснення судочинства / О.А. Банчук, Р.О. Куйбіда. – К.: ІКЦ «Леста», 2005; *Буткевич В.* Якість закону і питання ефективності застосування рішень Європейського суду з прав людини судами України / В. Буткевич // Право України. – 2011. – № 7. – С. 48–63; *Головатий С.* Нові можливості щодо захисту прав людини в Україні / С. Головатий // Практика Європейського суду з прав людини: Рішення. Коментарі. – 1999. – № 1. – С. 11; *Гончаренко С.* Виконання рішень Європейського Суду з прав людини: два виміри однієї проблеми / С. Гончаренко // «Адвокат». – 2004. – № 3. – С. 35–38; *Гончаренко С.* Методика викладання положень Європейської Конвенції з прав людини прецедентного права Європейського суду з прав людини у юридичних вищих навчальних закладах / С. Гончаренко // Право України. – 2011. – № 7. – С. 251–268; *Гомьен Д.* Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика / Д. Гомьен, Д. Харрис, Л. Звак. – М., 1998; *Джемчевські А.* Європейська система захисту прав людини сьогодні і завтра / А. Джемчевські // Український часопис прав людини. – 1998. – № 1. – С. 32; *Дженіс М.* Европейское право в области прав человека: Практика и комментарии / М. Дженіс, Р. Кэй, Е. Бредли. – Москва – Будапешт, 1997; *Євінгов В.* Пряме застосування міжнародних стандартів прав людини (коментар до статті 9 Конституції України) / В. Євінгов // Український часопис прав людини. – 1998. – № 1. – С. 26–28; *Орзих М.Ф.* Международно-правовые стандарты и права человека в Украине / М.Ф. Орзих // Право Украины. – 1993. – № 4; *Лукашевич В.Г.* Використання практики Європейського суду з прав людини під час здійснення правосуддя в Україні / В.Г. Лукашевич, П.П. Узунова // Вісник Запорізького національного університету: Зб. наук. статей. Юридичні науки. – Запоріжжя: Запорізький національний університет. – 2006. – № 3. – С. 142–146; *Негодченко О.В.* Міжнародне співробітництво у сфері правосуддя: навч. посіб. / О.В. Негодченко, В.М. Тертишник. – Дніпропетровськ: Юридична академія МВС України, 2000; *Узунова О.В.* Місце міжнародно-правових норм у правовій системі України // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Збірник наукових праць. – 2006. – № 1 (26). – С. 108–112. *Уваров В.Г.* Проблеми реформування кримінального процесу України в контексті європейських стандартів / В.Г. Уваров // Право України. – 2012. – № 1–2. – С. 307–328; *Дудаш Т.І.* Практика Європейського Суду з прав людини: навч. – практ. посіб. / Т.І. Дудаш. – К.: Алерта, 2013; *Уваров В.Г.* Актуальні проблеми Реформування кримінального процесу України в контексті прецедентної практики Європейського суду з прав людини / В.Г. Уваров // Право і суспільство. – 2013. – № 2. – С. 181–184; *Уваров В.Г.* Реформування інституту затримання підозрюваного в контексті європейських стандартів та Конституції України / В.Г. Уваров // Право України. – 2012. – № 6. – С. 157–161; *Шевчук С.* Європейський суд з прав людини та українська судова система: необхідність узгодження судової практики / С. Шевчук // Право України. – 2011. – № 7. – 88–91.

ку проблеми реабілітації¹. Хоча самі проблеми інституту реабілітації дослідженні ще недостатньо.

Окремі аспекти актуальних проблем забезпечення міжнародних стандартів в сфері прав і свобод людини уже отримали певний і монографічний аналіз².

Практичні аспекти реалізації європейських та інших міжнародних правових стандартів забезпечення прав і свобод людини взагалі і проблем реабілітації жертв незаконних кримінальних переслідувань та зловживань владою певною мірою розкриваються в сучасних науково-практичних коментарях до КПК України³.

¹ *Маляренко В. Т.* Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика: дис. на здобуття наукового ступеня докт. юрид. наук (Спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза). – Київ, 2005; *Кухнюк Д. В.* Судовий прецедент як джерело кримінально-процесуального права України: дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук (Спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза). – Київ, 2008; *Узунова О. В.* Міжнародно-правові договори України як джерела кримінально-процесуального права: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. – Запоріжжя, 2008; *Бутенко С. В.* Імплементация рішень Європейського суду з прав людини у кримінальне законодавство України у частині регламентації досудового розслідування: дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук (Спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза). – Донецьк, 2014; *Уваров В. Г.* Реалізація рішень Європейського Суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів у кримінальному процесі України: дис. ... докт. юрид. наук. Спеціальність 12.00.09 / В. Г. Уваров. – Х., 2014.

² *Головатий С.* Верховенство права: у 3-х книгах. – Книга 2. Верховенство права: від доктрини до прецеденту / С. Головатий. – Київ: Фенікс, 2006; *Тертишник В. М.* Верховенство права та забезпечення встановлення істини в кримінальному процесі України: монографія / В. М. Тертишник. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, Ліра ЛТД, 2009; *Уваров В. Г.* Застосування практики Європейського суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів в удосконаленні кримінального судочинства України: монографія / В. Г. Уваров; за заг. ред. докт. юрид. наук, професора В. М. Тертишника. – Дніпропетровськ. – 2012; *Маляренко В. Т.* Реформування кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика: монографія / В. Т. Маляренко. — К.: Ін Юре, 2004; *Погорілко В. Ф.* Права та свободи людини і громадянина в Україні / В. Ф. Погорілко, В. В. Головаченко, М. І. Сірий. – К.: Ін Юре, 1997; *Гуренко М. Н.* Теоретико-правові проблеми гарантій прав і свобод людини та громадянина: монографія / М. Н. Гуренко. – К.: НАВСУ, 2001; *Фомина Т. Г.* Забезпечення слідчим процесуальних прав підозрюваного: монографія / Т. Г. Фомина. – Х.: НікаНова, 2014.

³ Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: У 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський та ін. Т. 1. – Х.: Право, 2012; Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. професорів В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. С. Шумила. – К.: Юстініан, 2012; Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / Ю. П. Аленін, Л. І. Аркуша, В. Д. Басай та ін. – Х.: Одиссей, 2013; Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 року / за ред. О. А. Банчука, Р. О. Куйбіди, М. І. Хавронюка. – Х.: Фактор, 2013; *Тертишник В. М.* Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України / В. М. Тертишник. – К.: Алерта, 2014; *Хавронюк М. І.* Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина / М. І. Хавронюк. – К.: Парламент. вид-во, 1999.

Окремі аспекти забезпечення прав і свобод людини викладено в сучасних навчальних посібниках¹.

У наукових статтях аналізуються актуальні проблеми забезпечення прав людини².

Проблеми теорії і практики захисту прав і свобод людини займають провідне місце в новітніх підручниках з кримінального процесу та інших юридичних наук³.

¹ Антонович М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини / М. Антонович. – К.: Видавничий дім «КМ АКАДЕМІА», 2000; Джемі Майкбрайд Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес. / Джемі Майкбрайд. – К.: «К.І.С.», 2010; Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні: навч. посіб. / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К.: Юрінком Інтер, 2003; Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції. – 2-ге вид., випр., допов. / С. Шевчук. – К., 2007.

² Бортновська З. Виконання рішень Європейського суду з прав людини на території України // Юридична Україна. – 2003. – № 11. – С. 90–93; Бутенко С. Ю. Імплементація рішень Європейського суду з прав людини щодо права на захист у кримінальне процесуальне законодавство України / С. Ю. Бутенко // Митна справа. – 2013. – № 3. – С. 70–76; Євтушок Ю. Принцип пропорційності та його вимоги у сфері законотворчості / Ю. Євтушок // Віче. – 2012. – № 22; Козюбра М. Верховенство права: українські реалії та перспективи / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 3. – С. 6–18; Костенко О. М. Концепція прав людини: сучасний стан і перспективи розвитку / О. М. Костенко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 11 – С. 5–11; Маринів В. Конституційні гарантії забезпечення права людини на свободу й особисту недоторканність та їх реалізація в кримінально-процесуальному законодавстві України / В. Маринів // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 1; Письменний Д. П. Удосконалення процесуального законодавства України: стан і перспективи / Д. П. Письменний // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 2(6). – С. 38–47; Рабинович П. Вплив рішень Європейського суду з прав людини на національну юридичну практику: спроба порівняльної характеристики / П. Рабинович // Вісник Академії правових наук України. – № 2 (21) – С. 11–19; Тертишник В. Верховенство права і закону / В. Тертишник // Право України. – 2010. – № 6. – С. 87–92; Трагнюк Р. Принципи і стандарти захисту учасників кримінального судочинства у міжнародних документах / Р. Трагнюк // Право України. – 2002. – № 8. – С. 26–30; Уваров В. Г. Реформування кримінального процесу України в контексті міжнародних правових актів та прецедентної практики Європейського суду з прав людини / В. Г. Уваров // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 3. – С. 148–153; Шемшученко Ю. Конституція України і права людини / Ю. Шемшученко // Право України. – 2001. – № 8. – С. 13–15; Шумило М. С. Вдосконалити правове регулювання реабілітації жертв політичних репресій / М. С. Шумило // Право України. – 1992. – № 4. – С. 27; Тертишник В. Мои процессуальные права – мое богатство / В. Тертишник // Юридическая практика. – 2004. – № 11. – С. 20–21; Тертишник В. М. Концептуальні проблеми кримінального процесу сьогодення / В. М. Тертишник // Вісник Академії митної служби України. – Серія «Право». – 2013. – № 2 (11). – С. 129–133.

³ Кримінальний процес: підручник / За заг. ред. В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, Д. П. Письменного. – К.: Центр учбової літератури, 2013; Тертишник В. М. Кримінальний процес України. Загальна частина: підручник / В. М. Тертишник. – Київ: Алерта, 2014; Тертишник В. М. Кримінальний процес України. Особлива частина: підручник / В. М. Тертишник. – К.: Алерта, 2014; Кримінальний процес. Особлива частина (альбом схем) [текст] навч. посіб. / Л. Д. Удалова, Д. О. Савицький, О. Е. Омельченко та ін. – К.: Центр учбової літератури, 2015; Кримінальний процес: підручник / Ю. М. Прошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін.; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Прошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. – Х.: Право, 2013.

Наявні наукові здобутки в сфері питань захисту прав людини та гармонізації українського і європейського законодавства не вичерпали усю складну проблему реабілітації безвинно постраждалих осіб та жертв зловживань владою, а скоріше мають вагомий фундамент для подальшого поглиблення досліджень у цій сфері.

Розглянемо спершу коротким тезовим методом основні положення найбільш важливих міжнародних правових актів в контексті розвитку інституту реабілітації та попередження незаконних кримінальних переслідувань і зловживань владою.

Міжнародні правові акти загального характеру.

Загальна декларація прав людини, яка прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, будучи універсальним міжнародно-правовим актом, закріплює основні права людини та окреслює головні механізми їх захисту. Вона стала фундаментальним джерелом права загальносвітового значення для всіх сфер правозастосовної діяльності. Не випадково 10 грудня відзначається у всьому світі як День прав людини.

У Загальній декларації прав людини 1948 року встановлено, що ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання (ст. 9). Декларація закріплює права кожного бути захищеним від свавільного арешту й затримання чи засудження; встановлює заборону на застосування катувань, жорстокого, нелюдського або принижуючого людську гідність поводження, довільного втручання в особисте й сімейне життя, зазіхань на недоторканність житла й таємницю листування.

Загальна декларація прав людини, як зазначає О. М. Костенко, стала реалізацією у контексті ХХ ст. ідеї природного права. Саме втілення у декларації ідеї природного права забезпечило видатну роль цього акта ООН у сприянні соціальному прогресу¹. Завдяки величезному цивілізаційному значенню, політичному і моральному авторитету Декларації 1948 р. її положення стали включатися в конституції багатьох держав.

У ст. 16 Конституції Португалії, наприклад, визначається: «Приписи, що містяться в Конституції та законах і стосуються основних прав громадян, повинні тлумачитися і застосовуватись відповідно до Загальної декларації прав людини».

---

¹ *Костенко О. М.* Концепція прав людини: сучасний стан і перспективи розвитку / О. М. Костенко // *Бюлетень Міністерства юстиції України.* – 2011. – № 11 – С. 6.

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (від 16 грудня 1966 р.) містить такі важливі концепти і норми.

Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується поважати і забезпечувати всім, хто перебуває у межах її території та під її юрисдикцією особам, права, визнані в цьому Пакті, без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини, забезпечити будь-якій особі, права і свободи якої, визнані в цьому Пакті, порушено, ефективний засіб правового захисту, навіть коли це порушення було вчинене особами, що діяли як особи офіційні (ст. 2).

Нікого не може бути піддано катуванню чи жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність поводженню чи покаранню. Зокрема, жодну особу не може бути без її вільної згоди піддано медичним чи науковим досліддам (ст. 7).

Всі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження і поважання гідності, властивої людській особі (ст. 10).

Ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його житла або таємницю його кореспонденції чи незаконних посягань на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання чи таких посягань (ст. 17).

Будь-яка пропаганда війни має бути заборонена законом. Будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являє собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства, повинен бути заборонений законом (ст. 20).

Коли позбавлення життя становить злочин геноциду, слід мати на увазі, що ніщо в цій статті не дає державам-учасницям цього Пакту права будь-яким шляхом відступати від будь-яких зобов'язань, прийнятих згідно з постановами Конвенції про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього (ст. 6).

У тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншості, особам, які належать до таких меншостей, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою (ст. 27).

Стаття 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права закріплює такі фундаментальні правові речі:

«1. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути піддано свавільному арешту чи триманню під вартою. Нікого не може бути полишено волі інакше, як на підставах і відповідно до такої процедури, яку встановлено законом.

2. Кожному заарештованому повідомляються при арешті причини його арешту і в терміновому порядку повідомляється будь-яке пред'явлене йому обвинувачення.

3. Кожна заарештована або затримана за кримінальним обвинуваченням особа в терміновому порядку доставляється до судді чи до іншої службової особи, якій належить за законом право здійснювати судову владу, і має право на судовий розгляд протягом розумного строку або на звільнення. Тримання під вартою осіб, які чекають судового розгляду, не має бути загальним правилом, але звільнення може ставитись у залежність від подання гарантії явки на суд, явки на судовий розгляд у будь-якій іншій його стадії і, в разі необхідності, явки для виконання вироку.

4. Кожному, хто позбавлений волі внаслідок арешту чи тримання під вартою, належить право на розгляд його справи у суді, щоб цей суд міг невідкладно винести постанову щодо законності його затримання і розпорядитися про його звільнення, якщо затримання є незаконним.

5. Кожен, *хто був жертвою незаконного арешту чи тримання під вартою, має право на компенсацію*, якій надано позовної сили».

Стаття 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права поряд з проголошенням принципу презумпції невинуватості закріплює такі суттєві гарантії від незаконних кримінальних переслідувань:

«1. Всі особи є рівними перед судами і трибуналами. Кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, пред'явленого йому, або при визначенні його права та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону. Преса і публіка можуть не допускатися на весь судовий розгляд або частину його з міркувань моралі, громадського порядку чи державної безпеки в демократичному суспільстві, або коли того вимагають інтереси приватного життя сторін, або – в тій мірі, в якій це, на думку суду, є строго необхід-

ним, – при особливих обставинах, коли публічність порушувала б інтереси правосуддя; однак будь-яка судова постанова в кримінальній або цивільній справі повинна бути публічною, за винятком тих випадків, коли інтереси неповнолітніх вимагають іншого чи коли справа стосується матримоніальних спорів або опіки над дітьми.

2. Кожен обвинувачений в кримінальному злочині має право вважатися невинуватим доти, поки винуватість його не буде доведена згідно з законом.

3. Кожен має право при розгляді будь-якого пред'явленого йому кримінального обвинувачення, як мінімум, на такі гарантії на основі цілковитої рівності:

a) бути терміново і докладно повідомленим мовою, яку він розуміє, про характер і підставу пред'явленого йому обвинувачення;

b) мати достатньо часу і можливостей для підготовки свого захисту і спілкуватися з обраним самим ним захисником;

c) бути судженим без невинуватого затримки;

d) бути судженим в його присутності і захищати себе особисто або за посередництвом обраного ним захисника; якщо він не має захисника, бути повідомленим про це право і мати призначеного йому захисника в будь-якому разі, коли інтереси правосуддя того вимагають, безплатно для нього у будь-якому такому випадку, коли у нього немає достатньо коштів для оплати цього захисника;

e) допитувати свідків, які дають проти нього показання, або мати право на те, щоб цих свідків було допитано, і мати право на виклик і допит його свідків на тих самих умовах, які існують для свідків, що дають показання проти нього;

f) користуватися безплатною допомогою перекладача, якщо він не розуміє мови, використовуваної в суді, або не говорить цією мовою;

g) не бути приневоленим до давання свідчень проти самого себе чи до визнання себе винуватим.

4. Щодо неповнолітніх процес повинен бути таким, щоб враховувались їх вік і бажаність сприяння їх перевихованню.

5. Кожен, кого засуджено за будь-який злочин, має право на те, щоб його засудження і вирок були переглянуті вищою судовою інстанцією згідно з законом.

6. Коли будь-яку особу остаточним рішенням було засуджено за кримінальний злочин і коли винесений їй вирок був потім скасований або їй було даровано помилування на тій підставі, що якась

нова чи нововиявлена обставина незаперечно *доводить наявність судової помилки, то ця особа, котра зазнала покарання в результаті такого засудження, одержує компенсацію згідно з законом*, коли не буде доведено, що зазначена невідома обставина не була свого часу виявлена виключно або частково з її вини.

7. Ніхто не повинен бути вдруге засуджений чи покараний за злочин, за який він уже був остаточно засуджений або виправданий відповідно до закону і кримінально-процесуального права кожної країни».

Названі норми міжнародно-правових актів, з одного боку, є складовою частиною національного права і безпосередньо породжують права людини, а з іншого, є важливою передумовою у визначенні напрямів розвитку та вдосконалення законодавства України.

Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживань владою під терміном «жертви» розуміє осіб, яким індивідуально чи колективно було завдано шкоди, включаючи тілесні ушкодження або моральні збитки, емоційні страждання, матеріальні збитки або суттєве ураження їхніх основних прав у результаті дії чи бездіяльності, включаючи злочинне зловживання владою. Термін «жертва» у відповідних випадках включає близьких родичів чи утриманців безпосередньої жертви, а також осіб, яким було завдано збитків при спробі надати допомогу жертві.

Розділ «В» даної Декларації присвячений проблемам жертв зловживання владою. Згідно з п. 18 під «жертвами» розуміються особи, яким індивідуально або колективно було завдано шкоди, включаючи тілесні ушкодження або моральні збитки, емоційні страждання, матеріальні збитки або суттєве обмеження їх основних прав в результаті дії або бездіяльності, що не являє собою порушення національних кримінальних законів, але що є порушенням міжнародно визнаних норм, що стосуються прав людини. У п. 21 Декларації рекомендується державам розвивати і широко забезпечувати права та засоби правового захисту для жертв зловживання політичною чи економічною владою¹.

Відповідно до ст. 4 Декларації до жертв слід ставитися із співчуттям та поважати їх гідність. Вони мають право на доступ до ме-

---

¹ Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочину і зловживання владою 29 листопада 1985 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_114.

ханізмів правосуддя та якнайшвидшу компенсацію завданих збитків у відповідності з національним законодавством.

Згідно зі ст. 5 Декларації у випадках, коли це необхідно, слід створити і зміцнити судові та адміністративні механізми, для того щоб забезпечити жертвам можливість отримувати компенсацію за допомогою офіційних або неофіційних процедур, які мали б оперативний характер, були справедливими і недорогими. Жертви, що намагаються отримати компенсацію з допомогою таких механізмів, мають бути поінформовані про їхні права.

Декларація акцентує увагу на необхідності того, щоб судові та адміністративні процедури більшою мірою відповідали потребам жертв шляхом: вжиття заходів для зведення до мінімуму незручності для жертви, охорони її особистого життя у тих випадках, коли це необхідно, та забезпечення їх безпеки, а також безпеки їх сімей та свідків з їхнього боку і захисту їх від залякування та помсти (ст. 6). Реституція повинна включати повернення власності або виплату за спричинені збитки чи шкоду, відшкодування витрат (ст. 8).

Згідно з рекомендаціями ст. 19 Декларації: «Державам слід розглянути питання про включення в національні закони норм, які забороняють зловживання владою та передбачають засоби захисту для жертв таких зловживань. До числа таких засобів слід, зокрема, включити право на реституцію та/або компенсацію і необхідну матеріальну, медичну, психологічну та соціальну допомогу і підтримку».

Коли державні посадові особи або інші представники, що діють в якості офіційних чи напівофіційних, порушують національні кримінальні закони, жертви повинні отримати реституцію від держави, посадові особи чи представники якої несуть відповідальність за завдану шкоду (ст. 11). Жертвам слід надавати необхідну матеріальну, медичну психологічну та соціальну допомогу урядовими, добровичними, громадськими та місцевими каналами (ст. 14).

Декларація підкреслює: «Державам слід періодично переглядати існуючі закони та практику для забезпечення їх здатності реагувати на умови, що змінюються, у випадку необхідності приймати та вводити в дію законодавчі положення, що забороняють дії, які являють собою серйозні типи зловживання політичною або економічною владою та сприяють заходам і механізмам запобігання таким діям, а також розвивати та широко забезпечувати відповідні права та засоби правового захисту для жертв таких дій».

Як бачимо, в цьому унікальному міжнародно-правовому акті цілком виправдано зроблено акцент на необхідності вжиття заходів запобігання зловживанням владою як важливої складової забезпечення прав і свобод людини, а тим самим попередження можливості настання тяжких шкідливих наслідків можливих політичних репресій чи незаконних кримінальних переслідувань.

Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього, яка вступила в силу в січні 1951 р., була породжена незліченними фактами злодіянь під час Другої світової війни. Конвенція розглядає геноцид як дії, спрямовані на повне або часткове знищення національних, етнічних, расових чи релігійних груп шляхом вбивства, заподіяння тяжких фізичних чи психічних каліцтв, умисного створення умов життя, що призводять до фізичного знищення, вживання заходів, що перешкоджають народжуваності в групі, або насильницької передачі дітей однієї групи в іншу та підтверджує, що геноцид є злочином, переслідуваним за міжнародним правом, а тим самим спрямовує розвиток міжнародного співробітництва на ліквідацію цього злодіяння.

Голодомор та масові політичні репресії і терор в Україні мають усі ознаки діянь визначених у названій Конвенції геноцидом, а отже підпадають під юрисдикцію Конвенції і Міжнародного кримінального суду та, на наш погляд, мають стати предметом судового розгляду вищого судового органу України.

Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки і покарання, яка набула чинності в червні 1987 р. {Ратифікована Указом Президії ВР N 3484-XI (3484-11) від 26.01.87}¹ є одним з важливих міжнародно-правових актів, яким має бути забезпечено захист від катувань як від міжнародного злочину, а також закладено засади запобігання політичним репресіям та іншим формам зловживань владою. Вона включає такі важливі положення.

Катування – будь-яка дія, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа, чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або тре-

---

¹ Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки – 1989. – N 13. – Ст. 108.

тю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди. В цей термін не включаються біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи спричиняються ними випадково.

Кожна держава-сторона вживає ефективних законодавчих, адміністративних, судових та інших заходів для запобігання актам катувань на будь-якій території під її юрисдикцією. Жодні виняткові обставини, якими б вони не були, стан війни чи загроза війни, внутрішня політична нестабільність чи будь-який інший надзвичайний стан не можуть бути виправданням катувань. Наказ вищого начальника або державної влади не може служити виправданням катувань (ст. 2).

Жодна держава-сторона не повинна висилати, повертати чи видавати будь-яку особу іншій державі, якщо є серйозні підстави вважати, що їй там може загрожувати застосування катувань (ст. 3).

Кожна держава-сторона забезпечує розгляд всіх актів катування згідно з її кримінальним законодавством як злочини. Те саме стосується спроби піддати катуванням і тих дій будь-якої особи, що являють собою співучасть у катуванні (ст. 4).

Кожна держава-сторона повною мірою забезпечує включення навчальних матеріалів та інформації про заборону катувань до програм підготовки персоналу правових органів, цивільного чи військового медичного персоналу, державних посадових осіб, які можуть мати відношення до утримання під вартою й допитів осіб, які зазнали будь-якої форми арешту, затримання чи ув'язнення, або до поводження з ними (ст. 10).

Кожна держава-сторона забезпечує у своїй правовій системі одержання відшкодування жертвою катувань й підкріплене правовою санкцією право на справедливу й адекватну компенсацію, включаючи заходи для якомога повнішої реабілітації. У разі смерті жертви внаслідок катування право на компенсацію надається її утриманцям (ст. 14).

Кожна держава-сторона зобов'язується запобігати на будь-якій території, що перебуває під її юрисдикцією, іншим актам жорстокого, нелюдського і такого, що принижує гідність, поводження й покарання, що не підпадають під визначення катування, викладе-

ного у ст. 1, коли такі акти здійснюються державними чи посадовими особами або іншими особами, що виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи з їх мовчазної згоди (ст. 16).

Звід принципів захисту всіх осіб, затриманих чи ув'язнених у будь-якій формі, який був затверджений резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1988 р., містить приписи, які спрямовані на забезпечення належного захисту всіх осіб, що піддані затриманню або ув'язненню у будь-якій формі. Звід передбачає, що всі особи, піддані затриманню чи ув'язненню, мають право на гуманне ставлення до них та повагу до їх гідності. Щодо цих категорій осіб не може бути застосоване будь-яке обмеження або зменшення прав людини, які визнаються або існують у будь-якій державі у відповідності з правом, конвенціями, правилами або звичаями на тій підставі, що ці права не визнаються або визнаються у меншому обсязі у Зводі. Затримання або ув'язнення у будь-якій формі повинні підлягати ефективному судовому контролю.

Жодний затриманий або ув'язнений не може бути підданий катуванням, нелюдському або такому, що принижує його гідність поводженню чи покаранню. До затриманих застосовується режим, який відповідає їх статусу не засуджених осіб. Вони утримуються окремо від останніх. Кожному арештованому повідомляються при арешті причини арешту і повідомляється без зволікань пред'явлене обвинувачення (принцип 10). Затримані та арештовані мають право на юридичну допомогу адвоката та час на конфіденційне спілкування з ним. Побачення з адвокатом затриманого чи арештованого можуть мати місце в умовах, які дозволяють посадовій особі правоохоронного органу бачити її, але не чути.

Забороняється зловживати положенням затриманих або ув'язнених осіб змушуючи їх зізнатися, будь-якому іншому злочині, або іншим чином викривати самого себе чи свідчити проти іншої особи. Жодна затримана особа не може зазнавати під час допиту насильства, погроз або таких методів розслідування, які порушують її здатність приймати рішення або висловлювати судження. Жодна особа, яка перебуває в ув'язненні, не повинна навіть з її згоди бути підданою будь-яким медичним або науковим досліддам, які можуть зашкодити її здоров'ю (п. 22).

Тривалість будь-якого допиту затриманих або ув'язнених і перерв між опитуваннями, а також прізвища офіцерів, фахівців із про-

ведення допитів та інших присутніх осіб, повинна бути зафіксованою і засвідченою в такій формі, яка може бути приписана правом.

Затриманим або ув'язненим повинна надаватись можливість належного медичного обстеження негайно після їх поміщення до місця затримання або тюремного ув'язнення, а також належного медичного обслуговування та лікування, щоразу, коли виникає необхідність. Догляд та лікування є безкоштовними (п. 23).

Якщо смерть або зникнення затриманих чи ув'язнених відбувається під час його затримання або тюремного ув'язнення, то судова або інша влада розслідує це або за власною ініціативою або на вимогу членів сім'ї такої людини або будь-якої людини, що надала інформацію у справі (п. 34).

Збитки від дій чи бездіяльності органів держави в порушення прав, що містяться в цих принципах, відшкодовуються відповідно до чинних правил відповідальності, передбачених внутрішнім законодавством (п. 35).

Затримана особа, підозрюваний або звинувачуваний в кримінальному злочині вважаються невинуватими і мають право на поведження з ними як з такими, доки їх вина не буде доведена в публічному судовому процесі, на якому б вони мали усі гарантії для свого захисту (п. 36)

Мінімальні стандартні правила поведження з в'язнями (Резолюція 45/111 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 р.) містять низку демократичних принципів і положень, які можуть мати суттєве значення щодо запобігання зловживанню владою та соціальної реабілітації ув'язнених:

- усі ув'язнені користуються повагою, притаманною гідності та значущості як людей (принцип 1);
- не допускається жодної дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та інших переконань, національного або соціального походження, майнового стану, народження чи за іншою ознакою (принцип 2);
- бажано також поважати релігійні переконання і культурні традиції тієї групи, до якої належать ув'язнені, в усіх випадках, як того вимагають місцеві умови (принцип 3);
- тюрми несуть відповідальність за утримання ув'язнених і захист суспільства від правопорушень у відповідності

- з іншими соціальними завданнями будь-якої держави і її основними обов'язками (принцип 4);
- усі ув'язнені мають право брати участь у культурній і просвітній діяльності, спрямованій на всебічний розвиток особистості (принцип 6);
  - слід докладати і заохочувати зусилля для скасування одиногочного утримання як покарання і обмеження його застосування (принцип 7);
  - необхідно створювати умови, які дають в'язням можливість займатися корисною оплачуваною працею, що полегшить їх реінтеграцію на ринку робочої сили їх країн і зобов'яже їх надавати фінансову допомогу своїм сім'ям і родичам (принцип 8);
  - ув'язнені користуються медичним обслуговуванням, яке є в даній країні, без дискримінації у зв'язку з їх юридичним станом (принцип 9);
  - за участю і за сприяння громадських і соціальних інститутів, з належним урахуванням інтересів потерпілих створюються сприятливі умови для реінтеграції колишніх в'язнів у суспільство в найбільш сприятливих умовах (принцип 10).

Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку, який прийнятий грудні 1979 р. Генеральною Асамблеєю, складається з восьми основних статей, що містять положення: про службові обов'язки осіб з підтримання правопорядку; необхідність захисту прав людини; застосування сили; використання конфіденційної інформації; заборону тортур і жорстокого, нелюдського і такого, що принижує гідність, поводження чи покарання; необхідність охорони здоров'я осіб, які утримуються під вартою; дотримання закону.

Основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку були прийняті Восьмим конгресом ООН із попередження злочинності та поводження з правопорушниками, який відбувся в 1990 р. Виходячи з того, що підтримка правопорядку часто носить елементи ризику, норми цих принципів встановлюють жорсткі правила застосування сили та вогнепальної зброї. Зокрема, у принципах підкреслюється, що застосування сили можливе лише у разі абсолютної необхідності і лише в тій мірі, в якій це потрібно для виконання законних функцій з підтримання правопорядку. Принципи забезпечують точ-

Розділ 1. Теоретичні і правові основи протидії свавіллю влади та інститут реабілітації

ний баланс між обов'язками посадових осіб з підтримання громадського порядку та їх обов'язком захищати право людини на життя, свободу і безпеку.

В практичній діяльності в розвиток цих положень слід застосовувати принцип пропорційності, визначений у рішеннях Європейського суду з прав людини, згідно з яким мета застосування сили має бути досить ваговою, а засіб її досягнення – найменш обтяжливим у конкретних умовах.

У цьому контексті дивує пояснення деяких вищих посадових осіб нашої держави, що метою нічного жорсткого розгону людей, які зібрались на Майдані незалежності у Києві, стала необхідність «встановлення на цьому місці ялинки». Тут маємо неординарну ситуацію («мета – ялинка, засіб – дубинка»), яка ніяк не вписується не тільки в загально визнані норми і принципи, а і в логіку здорового глузду.

У Рекомендації Rec (2001) 10 Комітету Міністрів державам-учасницям Ради Європи «Про Європейський кодекс поліцейської етики» (Ухвалена Комітетом Міністрів 19 вересня 2001 р. на 765-му засіданні заступників міністрів) визначено, що використання сили, потенційно небезпечної для життя, може мати місце тільки тоді, коли воно «абсолютно необхідне за певних обставин справи», є «пропорційним відповідно до обставин справи»; правоохоронні органи можуть застосовувати силу тільки у випадках крайньої необхідності і тільки для досягнення законних цілей.

Європейські стандарти.

Ратифікація Україною 17 липня 1997 р. Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод і Протоколів до неї (Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод 1950 року»¹ стала важливим кроком на шляху утвердження європейських цінностей у правовій системі України. Положення Конвенції увійшли в систему права України як важливого її елемента. Норми Конвенції можуть застосовуватись як норми права на території України, якщо вони не суперечать Конституції України.

Згідно з положеннями ст. 3 Конвенції: «Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поведженню або покаранню».

¹ Офіційний вісник України. – 1998. – № 13.

Відповідно до пункту 1 статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод нікого не може бути полишено свободи інакше, ніж відповідно до процедури, встановленої законом, і в таких випадках, як:

a) законне ув'язнення особи після засудження її компетентним судом;
b) законний арешт або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом;

c) законний арешт або затримання особи, здійснене з метою провадження її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення;

d) затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітнього з метою провадження його до компетентного органу;

e) законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічнохворих, алкоголіків або наркоманів;

f) законний арешт або затримання особи з метою запобігання її недозволеному в'їзду в країну чи особи, щодо якої провадиться процедура депортації або екстрадиції.

У статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод закріплені відомі і іншим міжнародно-правовим актам концепти і концептуальні положення:

Кожен, кого заарештовано, має бути негайно поінформований зрозумілою для нього мовою про підстави його арешту і про будь-яке обвинувачення, висунуте проти нього (ст. 2).

Кожен, кого заарештовано або затримано згідно з положеннями підпункту «с» пункту 1 цієї статті, має негайно постати перед суддею чи іншою посадовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і йому має бути забезпечено розгляд справи судом упродовж розумного строку або звільнення під час провадження. Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями з'явитися на судові засідання (ст. 3).

Кожен, кого полишено свободи внаслідок арешту або тримання під вартою, має право ініціювати провадження, в ході якого суд без

зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним (ст. 4).

Кожен, хто є потерпілим від арешту або затримання, здійсненого всупереч положенням цієї статті, має забезпечене правовою санкцією право на відшкодування (ст. 5).

Стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод названа «Право на справедливий суд» і включає ряд фундаментальних положень, які повністю чи частково увійшли в тексти конституцій та інших законів європейських держав, застосовуються та набувають розвитку в рішеннях ЄСПЛ.

Зокрема ця норма визначає:

1. Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.

2. Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку.

3. Кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права:

a) бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього;

b) мати час і можливість, необхідні для підготовки свого захисту;

c) захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя;

д) допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;

е) якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею, – одержувати безоплатну допомогу перекладача.

Згідно зі ст. 7 Конвенції «Нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення згідно з національним законом або міжнародним правом. Також не може бути призначене суворіше покарання, ніж те, що підлягало застосуванню на час вчинення кримінального правопорушення.

Ст. 8 Конвенції проголошує право кожного на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Не можна обійти увагою і ст. 17 «Заборона зловживання правами», згідно з якою «Жодне з положень цієї Конвенції не може тлумачитись як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі право займатись будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, визнаних цією Конвенцією, або на їх обмеження в *більшому обсязі*, ніж це передбачено в Конвенції», а також приписи ст. 18: «Обмеження, дозволені згідно з цією Конвенцією щодо зазначених прав і свобод, не застосовуються для інших цілей, ніж ті, для яких вони встановлені». Ці положення стали основою ст. 22 чинної Конституції України, згідно з якою при прийнятті нових законів не допускається звуження існуючих прав і свобод людини.

Як слушно зазначає С. Гончаренко, «можливо, докучливе декларування принципу самоцінності людини виглядає дещо цинічно на фоні цілковитої неспроможності держави забезпечити гідний рівень життя своїх громадян. Втім, перспективи розвитку і збагачення сучасної правової науки, які відкриває вивчення Конвенції, неможливо переоцінити: до наукового ужитку вводяться відразу суцільні інтелектуальні пласти. Тому Конвенція має особливе значення для

європейських і, зокрема, українських юристів, оскільки вона закріплює права людини, які в сучасних суспільствах визначаються такими, що визначають характер стосунків людини з державою. Права людини відіграють роль таких мінімальних стандартів, які втілюють антропоцентричну тенденцію розвитку сучасного права. Ця концепція виходить з того, що усі дії публічної влади мають бути орієнтовані на благо людини, тобто на забезпечення таких умов її існування, які відповідають принципу гідності людини і пов'язаним з ним принципам автономії та свободи особи як найвищих соціальних цінностей. Держава (публічна влада) існує для людини, а не навпаки»¹.

Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року», Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» у ч. 1 зазначає, що Україна повністю визнає на своїй території дію статті 25 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року щодо визнання компетенції Європейської комісії з прав людини приймати від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб заяви на ім'я Генерального Секретаря Ради Європи про порушення Україною прав, викладених у Конвенції, та ст. 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції.

Разом з тим ратифікація Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7, 11 і 14 до Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод відкрила можливість для українських громадян і всіх осіб, що перебувають під юрисдикцією України, те тільки користуватись усіма правами і свободами, проголошеними Конвенцією, а більше того – здійснювати їх захист із застосуванням юрисдикції Європейського суду з прав людини. Кожен громадянин України може звертатись до ЄСПЛ для захисту своїх прав і свобод, коли використані національні засоби захисту таких.

За концепцією лібералізму Д. Лока (від лат. «libertas» – «свобода») основною ідеєю якої є свобода, сама свобода розуміється як «право робити все, що не порушує свободи іншої людини; використання природжених прав кожною людиною не має інших меж, ніж ті, які забезпечують іншим членам суспільства змогу користу-

¹ Гончаренко С. Методика викладання положень Європейської Конвенції з прав людини прецедентного права Європейського суду з прав людини у юридичних вищих навчальних закладах / С. Гончаренко // Право України. – 2011. – № 7. – С. 251–252.

ватися такими самими правами». Зважаючи на привабливість такого підходу, у XIX ст. лібералізм стає однією з найвпливовіших політичних та інтелектуальних течій¹.

Курс України на лібералізацію своєї правової системи і створення такого правового поля, за якого неможливе повернення до тоталітарної держави, реалізується в комплексі законотворчих заходів.

Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. визначені фундаментальні для правової системи України положення: суди мають застосовувати при розгляді справ практику Європейського суду з прав людини як джерело права (ст. 17); законодавчий орган держави (орган представництва) має здійснювати експертизу та перевірку чинних законів і підзаконних актів на відповідність Конвенції та практиці Європейського суду з прав людини (ст. 19)². Прецедентна практика Європейського суду з прав людини стає важливим джерелом кримінально-процесуального права України.

Європейський Суд з прав людини – заснований на основі Європейської Конвенції про захист прав та основних свобод людини та Протоколів до неї, загальноєвропейський судовий орган, в компетенцію якого входить розгляд спорів у правовідносинах між громадянами і державами з метою забезпечення верховенства права та захисту прав і свобод людини, який здійснює свою діяльність шляхом розгляду індивідуальних чи колективних заяв та встановлення справедливих компенсацій, а його рішення отримують обов’язковий та прецедентний характер для держав учасниць Конвенції.

Європейський суд з прав людини у своїй практиці постійно адаптує правові гарантії, сформульовані в Конвенції ще 60 років тому, до правових реалій у державах – членах Ради Європи, розглядаючи Конвенцію як «живий інструмент», що має достатню гнучкість для ефективної реалізації непорушних цінностей в умовах постійних політичних, соціальних та ідеологічних змін³.

¹ Історія Західної філософії в контексті вчень про етику обов’язку, державу і право (Античність – друга половина XIX століття): навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Кузьменка. – Дніпропетровськ: Дніпр. держ. ун-т внутр. справ, 2013. – С. 352–353.

² Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 12.

³ Гончаренко С. Методика викладання положень Європейської Конвенції з прав людини прецедентного права Європейського суду з прав людини у юридичних вищих навчальних закладах / С. Гончаренко // Право України. – 2011. – № 7. – С. 252.

Правові позиції та прецедентна практика Європейського суду з прав людини стають не тільки європейськими правовими стандартами, а й наповнюють правову систему України цілісними і важливими принципами, дефініціями, гарантіями, нормами, які мають гармонізувати національне право і правосвідомість, унормувати існуючі прогалини законодавчого регулювання.

Вопленко Н. Н. розглядав роз'яснення, що здійснюється в ході інтерпретаційної діяльності, як «модифікацію правової норми»¹. Свою позицію він обґрунтував тим, що «будь-який логічний розвиток раніше сформульованого положення передбачає... внесення новизни. Тому тлумачення завжди несе в собі елемент нового розуміння діючого закону. Без цього воно є безглуздом»².

Прецедентне право – це не все рішення в цілому, а лише та його частина, що має назву *ratio decidendi* (вирішальний довід, аргумент, принцип, на якому воно ґрунтується)³.

Англійські юристи визнають прецедентне право ефективною системою, перевагами якої є визначеність, конкретність, передбачуваність, практичність, здатність до саморозвитку та пристосування до нових суспільних відносин. Однак воно має і певні недоліки: жорсткість, громіздкість, складність, загроза непослідовності⁴.

В узагальненому вигляді прецедентні норми та правові принципи, сформульовані в прецедентах Страсбурзького суду, можна назвати «правовими позиціями»⁵.

Станом на 30 листопада 2014 року у Європейському суді з прав людини загалом на розгляді перебувало 71 600 справ, з них 13 600 справ проти України (що складає 13,3% від загальної кількості справ). Довгий час за кількістю справ що розглядаються у ЄСПЛ Україна перебувала зазвичай на п'ятому місці після Росії, Туреччини, Італії та Румунії, але в 2014 році «вона таки вийшла в лідери» і зайняла перше сумне місце в цій номінації.

¹ *Вопленко Н. Н.* Официальное толкование норм права / Н. Н. Вопленко. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 13, 14.

² Там само. – С. 33.

³ *Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (Голова редкол. та ін.)*. – Т. 5. – К.: Укр. енцикл., 1998. – 736 с. – С. 78.

⁴ *Уолкер Р.* Английская судебная система. – М.: Юридическая литература, 1980. – С. 76.

⁵ Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: навчальний посібник / авт. кол.: М. В. Мазур, С. Р. Тагієв, А. С. Беніцький, В. В. Кострицький; [Відр. ред. канд. іст. наук В. М. Карпунов]. – Луганськ: РВВ ЛУВС, 2006. – С. 255–256.

У 2014 р. рішеннями Європейського суду по суті скарг було зобов'язано Україну сплатити громадянам-позивачам з державного бюджету 477388812,54 євро. За Звітами Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини за 2011–2014 р. переважна більшість фактів, які призводять до констатації Європейським судом порушень гарантованих Конвенцією прав і свобод людини, є: неефективне розслідування та тривале провадження у кримінальних справах; жорстоке поводження з особами, що перебувають під вартою; неналежні (інколи суд констатує як нелюдські) умови їх утримання під вартою; недоліки законодавства та судової практики, які призводять до незаконних затримувань і ув'язнень; недоліки судової практики, що призводять до порушень прав особи на справедливий судовий розгляд.

Рішення Європейського суду з прав людини, як зауважує В. Буткевич, ще не стали маяком для вітчизняного суддівського корпусу¹.

Голова ЕСПЛ Ж.-П. Коста, перебуваючи з візитом в Україні, зазначив, що «у випадку з Україною велика кількість порушень, про які було зазначено у рішеннях Суду, стосується трьох статей Конвенції, а саме ст. 6 (право на справедливий судовий розгляд), ст. 13 (право на ефективний засіб правового захисту) та ст. 1 Протоколу № 1 захист власності)... Звичайно існують більш серйозні порушення, наприклад, нелюдське і таке, що принижує гідність, поводження, особливо у зв'язку з умовами утримання у в'язницях, або порушення положень ст. 5. Україна досягла деяких покращень, проте вона має прагнути нових досягнень...»².

Слідчим, прокурорам і суддям слід звертати увагу на рішення Європейського суду з прав людини, які можуть безпосередньо застосовуватись при вирішенні проблем правозастосовного характеру в Україні, зокрема рішення у справах: «Загородній проти України» (рішення від 24 листопада 2011 р.); «Волохи проти України»; «Бортюк проти України»; «Слоєв проти України»; «Яременко проти України»; «Шабельник проти України»; «Афанасьєв проти України» (остаточне рішення від 5 квітня 2005 р.), Довженко проти України» (CASE OF DOVZHENKO v. UKRAINE (Заява

---

¹ Буткевич В. Якість закону і питання ефективності застосування рішень Європейського суду з прав людини судами України / В. Буткевич // Право України. – 2011. – № 7. – С. 48.

² Коста Ж.-П. Роль національних судів та інших органів державної влади у захисті прав людини в Європі / Ж. – П. Коста // Право України. – 2011. – № 7. – С. 15

№ 36650/03), рішення від 12 січня 2012 р.), «Іглін проти України» (Заява № 39908/05, рішення від 12 січня 2012 р. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://hand-help.ru/documents/>), «Борисенко проти України» (рішення від 12 січня 2012 р.); «Беляєв та Дігтяр проти України» (рішення від 16 лютого 2012 р.); «Гарькавий проти України» (рішення від 15/05/2010); «Володимира Поліщук та Світлани Поліщук проти України» (рішення від 30 вересня 2010 р.); «Білий проти України» (рішення від 21 січня 2011 р.); «Луценко проти України» (рішення від 19/11/2012) та інші, з якими детально можна ознайомитись на сторінках сайту Міністерства юстиції України – <http://www.minjust.gov.ua/9329>.

В аспекті безпосереднього застосування інституту реабілітації Європейський суд з прав людини ухвалив низку рішень, якими зобов'язав Україну відшкодувати шкоду, завдану незаконними діями та рішеннями органів досудового розслідування, прокуратури та суду.

Так, у справі «Іглін проти України» (Заява № 39908/05, рішення від 12 січня 2012 р.) Європейський суд з прав людини установив, що під час провадження у справі, а саме з 27 лютого 2004 р. до 4 серпня 2006 р. заявник тримався під вартою в Дніпропетровському слідчому ізоляторі № 3 і, як стверджував заявник, умови тримання у СІЗО були неналежними, зокрема через замалу площу камер, їх неналежне обладнання меблями, відсутність денного світла, неналежну вентиляцію тощо. Крім того, заявник стверджував, що незважаючи на його численні клопотання про надання медичної допомоги, вона йому надана не була, а також, що його було побито працівниками СІЗО № 3.

Порушення ст. 3 Конвенції було констатовано Європейським судом з огляду на те, що в камері СІЗО № 3, де тримався заявник, житлова площа не відповідала встановленим стандартам і те, що Урядом не було спростовано твердження заявника про неналежні вентиляцію, освітлення, санітарно-гігієнічний стан камер і медичну допомогу. Розглянувши справу, Суд одноголосно постановив, що мало місце порушення статей 3, 6, 13 Конвенції, а отже, відповідно до п. 2 ст. 44 Конвенції, держава-відповідач має сплатити заявникові 15000 (п'ятнадцять тисяч) євро відшкодування моральної шкоди.

У справі «Ошурко проти України» (Заява №№ 33108/05, остаточне рішення від 8 вересня 2011 р.), з'ясувавши, що у ніч з 12

на 13 квітня 2003 р. заявника було побито його співкамерниками в ізоляторі, внаслідок чого він отримав тілесні ушкодження, а на заклики заявника про допомогу працівники правоохоронного органу не відреагували, Європейський суд з прав людини констатував, що порушення ст. 3 Конвенції в матеріальному аспекті було встановлено з огляду на недотримання органами державної влади свого позитивного обов'язку щодо забезпечення фізичної цілісності заявника під час його перебування в ізоляторі тимчасового утримання, оскільки не було забезпечено належного нагляду³ за камерою заявника, де також трималась неодноразово засуджена особа, яка до того ж страждала на психічний розлад, про що державні органи не могли не знати, не було жодної реакції відповідальних працівників на багатогодинне (шість годин) нанесення тілесних ушкоджень заявнику співкамерниками, а також після отримання рекомендацій лікарів щодо необхідності госпіталізації заявника його знову поміщали до камери, де продовжували триматись ті ж співкамерники.

Порушення ст. 3 Конвенції в процесуальному аспекті було встановлено у зв'язку з неефективністю розслідування щодо співкамерників заявника, оскільки воно тривало чотири роки та п'ять місяців, хоча державні органи з самого початку володіли суттєвими та достатніми доказами; неефективністю розслідування щодо працівників ізолятора, оскільки воно було розпочате тільки через чотири роки і вісім місяців після події, а обвинувачених було віддано до суду через п'ять років та п'ять місяців, що мало наслідком звільнення їх від покарання у зв'язку із закінченням строку давності притягнення до кримінальної відповідальності; а також у зв'язку з відсутністю будь-якого розслідування щодо працівників слідчого ізолятора.

Порушення ст. 3 Конвенції було також встановлено у зв'язку з тим, що органи влади не забезпечили заявнику адекватне та належне лікування, про необхідність якого лікарі їх неодноразово повідомляли та яке він отримав із значною затримкою і лише після того, як його було звільнено з-під варти.

Порушення п. 1 ст. 5 Конвенції було встановлено у зв'язку з триманням заявника під вартою в період з 15 квітня 2005 р. до 29 квітня 2005 р., оскільки внаслідок адміністративних формальностей заявника було звільнено з-під варти із затримкою, що суперечить вимогам практики Європейського суду.

Європейський суд з прав людини *постановив*, що, відповідно до п. 2 ст. 44 Конвенції, держава-відповідач має виплатити заявнику 21 000 € (двадцять одна тисяча євро) відшкодування моральної шкоди.

У досить *показовій справі «Білий проти України»* (CASE OF BILYY v. UKRAINE) (Заява № 14475/03. *Остаточне рішення 21/01/2011*) Суд з'ясував, що заявник будучи колишнім працівником міліції, який звільнився з органів внутрішніх справ, взяв участь у вечірці у відділі міліції, де тренуючи свого колегу з прийомів затримання озброєних осіб, не підозрюючи про наявність патронів в пістолеті жертви, своїми необережними діями зумовив трагічний постріл, від чого настала смерть потерпілого. Громадянин Білий був затриманий, а 25 червня 2000 р. прокурор Ленінського району м. Миколаєва виніс постанову про застосування до заявника запобіжного заходу у вигляді взяття під варту. Під час перебування заявника під вартою його неодноразово жорстоко били та застосовували інші форми тортур і насилля. У батька заявника було проведено обшук за відсутності володаря житлового приміщення та з іншими численними процесуальними порушеннями. 5 липня 2000 р. заявникові було пред'явлено обвинувачення у вбивстві та деяких інших злочинах. Строк тримання заявника під вартою неодноразово продовжувався – 15 серпня, 20 вересня і 25 жовтня 2000 року.

У своєму вирокі від 1 березня 2001 р. Миколаївський обласний суд визнав, що обвинувачення у вбивстві, яке висунула прокуратура, ґрунтувалося на припущеннях і, отже, не могло бути підставою для визнання заявника винним. Дослідивши показання заявника та наявні докази, суд визнав заявника винним у вчиненні вбивства з необережності, викраденні і незаконному зберіганні вогнепальної зброї та призначив підсудному покарання у вигляді п'яти років позбавлення волі, строк якого починався з 22 червня 2000 р.

Верховний Суд України, який розглядав справу в касаційному порядку, зазначив, що висунуті прокуратурою обвинувачення ґрунтуються на доказах, зібраних на початкових етапах розслідування, коли заявник був позбавлений права на захист і зазнав жорстокого поводження з боку працівників міліції. Зокрема, суд зазначив, що заявника було піддано психологічному тиску та фізичному насильству – «такому, що скло заґратованого вікна розбили». Суд призначив заявнику покарання у вигляді позбавлення волі строком на пів-

тора року в частині підтвердженого обвинувачення і повернув решту справи на додаткове розслідування.

12 вересня 2001 р. Верховний Суд, розглянувши подану заявником скаргу, переглянув винесений щодо нього вирок і визнав, що він припустився помилки в застосуванні норм кримінального права. Оскільки максимальний строк позбавлення волі за інкриміновані обвинуваченому злочини, становив один рік, Верховний Суд ухвалив вважати заявника засудженим до позбавлення волі на загальний строк в один рік. Хоча призначений заявникові строк закінчився 22 червня 2001 року, питання про тримання його під вартою цією ухвалою не вирішувалося.

10 грудня 2004 р. за результатами додаткового розслідування і судового процесу та розгляду скарг після направлення справи Верховним Судом на новий судовий розгляд апеляційний суд Миколаївської області врешті визнав заявника винним за пред'явленими йому обвинуваченнями у вбивстві та призначив йому покарання у вигляді десяти років позбавлення волі

14 квітня 2005 р. Верховний Суд України скасував це рішення і повернув справу на додаткове розслідування.

23 листопада 2005 р. апеляційний суд Миколаївської області призначив заявнику покарання у виді позбавлення волі строком на п'ять років, визнавши його винним у вчиненні вбивства через необережність, крадіжки та незаконного зберігання вогнепальної зброї. Оскільки заявник уже відбув своє покарання, суд постановив про його звільнення, і заявника було звільнено.

2 жовтня 2007 р. Верховний Суд України змінив вирок від 19 червня 2007 р. і, визнавши заявника винним у крадіжці вогнепальної зброї, призначив йому покарання у вигляді позбавлення волі строком на чотири з половиною роки та визнав його таким, що вже відбув покарання. Суд звільнив заявника від відповідальності за решту злочинів у зв'язку із закінченням строків давності.

До Європейського суду з прав людини заявник скаржився, що під час тримання його під вартою він зазнав жорстокого поводження та що державні органи не провели ретельного й ефективного розслідування за його скаргами, а також стверджував що тримання його під вартою було надмірно тривалим, більш того тримання його під вартою у певні періоди, а саме – з 25 червня до 26 грудня 2000 р. та з 22 червня до 28 грудня 2001 р., – було незаконним,

оскільки не було належним чином санкціоноване. Він також скаржився на незадовільні санітарні умови тримання під вартою, через що він заразився туберкульозом в СІЗО.

Суд нагадав, що «коли особа затримується міліцією здоровою, але при звільненні з-під варти виявляється, що в неї є тілесні ушкодження, на державу покладається обов'язок надати правдоподібне пояснення причин виникнення цих ушкоджень, і якщо цього зроблено не буде, це свідчатиме про наявність питання за статтею 3 Конвенції» (див. рішення у справах «Рібіч проти Австрії» (*Ribitsch v. Austria*) від 4 грудня 1995 року, Series A, № 336, п. 34, «Аксой проти Туреччини» (*Aksoy v. Turkey*) від 18 грудня 1996 року, Reports 1996-VI, п. 61, та «Бекосі Кутропулос проти Греції» (*Bekos and Koutropoulos v. Greece*), заява № 15250/02, п. 47, ECHR 2005). У справі, що розглядається, судовий експерт двічі встановлював наявність у заявника тілесних ушкоджень, завданих йому тоді, коли він тримався під вартою в міліції. Надалі це також було підтверджено районним судом (див. пункт 54) та Верховним Судом в його ухвалі від 17 травня 2001 р., який встановив, що одного разу заявникові завдали настільки сильного удару, що той вдарився об вікно та розбив скло. Суд зазначає, що твердження заявника є добре обґрунтованими. Отже, у цій справі мало місце порушення процесуального аспекту ст. 3 Конвенції.

Суд зазначає, що первісно тримання заявника під вартою здійснювалося на підставі постанови прокурора від 25 червня 2000 р. Така процедура тримання під вартою обумовлювалась застереженням, яке Україна зробила до підпункту «с» пункту 1 статті 5 Конвенції згідно зі статтею 57 Конвенції з метою залишити незмінною до 29 червня 2001 р. процедуру затримання і взяття під варту, яка була чинною на той час. Суд посилається на свої висновки в рішенні у справі «Невмержицький проти України», згідно з якими за умовами зазначеного застереження Україна не мала конвенційного обов'язку гарантувати, що первісний дозвіл на затримання та тримання під вартою таких осіб, як заявник, надавався суддею. Проте у тій же справі Суд також встановив, що зазначене вище застереження не поширюється на питання продовження тримання під вартою (див. згадане вище рішення у справі «Невмержицький проти України» (*Nevmerzhitsky v. Ukraine*)).

Суд нагадає висновок, якого він дійшов у справах «Невмержицький проти України» (*Nevmerzhitsky v. Ukraine*) і «Слоєв проти

України» (*Yeloyev v. Ukraine*), а саме – що рішення про подовження строку тримання під вартою приймали прокурори, які були стороною в провадженні та які в принципі не можуть вважатися «незалежними посадовими особами, яким закон надає право здійснювати судову владу», а тому ці рішення не були законними у розумінні підпункту «с» пункту 1 статті 5 Конвенції (див. згадане вище рішення у справі «*Невмержицький проти України*» (*Nevmerzhitsky v. Ukraine*), пп. 115–118, і рішення у справі «*Єлоєв проти України*» (*Yeloyev v. Ukraine*), заява № 17283/02, пункти 45–47, від 6 листопада 2008 року). Не вбачаючи підстав відхилитися від цього висновку у справі, що розглядається, Суд вважає, що тримання заявника під вартою у період із 15 серпня до 26 грудня 2000 р. не було законним у розумінні підпункту «с» пункту 1 статті 5 Конвенції.

Суд вважає, що у справі, яка розглядається, тривалість провадження не може бути виправдана великою кількістю проведених судових засідань та не відповідає вимозі «розумного строку».

Суд одноголосно оголошує прийнятними скарги заявника щодо стверджуваного жорстокого поводження з боку працівників міліції та відсутності у зв'язку з цим ефективного засобу юридичного захисту (статті 3 і 13 Конвенції); стверджуваної незаконності тримання його під вартою з 25 червня до 26 грудня 2000 року та з 22 червня до 28 грудня 2001 року (пункт 1 статті 5 Конвенції); стверджуваної надмірної тривалості тримання його під вартою (пункт 3 статті 5 Конвенції) та стверджуваної надмірної тривалості кримінального провадження щодо нього (пункт 1 статті 6 Конвенції), а решту скарг у заяві – неприйнятними.

Європейський суд з прав людини у цій справі *постановляє*, що було порушення матеріального і процесуального аспекту статті 3 Конвенції, що немає необхідності розглядати цю скаргу за статтею 13 Конвенції, що було порушення пункту 1 статті 5 Конвенції, що було порушення пункту 3 статті 5 Конвенції, що було порушення пункту 1 статті 6 Конвенції.

Виходячи з того, що стаття 41 Конвенції передбачає: «Якщо Суд визнає факт порушення Конвенції або протоколів до неї і якщо внутрішнє право відповідної Високої Договірної Сторони передбачає лише часткове відшкодування, Суд, у разі необхідності, надає потерпілій стороні справедливую сатисфакцію», Суд присуджує, що відповідно до пункту 2 статті 44 Конвенції, держава-відповідач

має виплатити заявнику 10 000 € (десять тисяч євро) відшкодування моральної шкоди та 150 € компенсації судових витрат з урахуванням будь-якого податку, який може нараховуватись; ці суми мають бути конвертовані в українські гривні за курсом на день здійснення платежу.

У справі *«Афанасьєв проти України»* (остаточне рішення від 5 квітня 2005 р.) Європейський суд з прав людини нагадав, що держава відповідає за благополуччя осіб, взятих під варту, і органи влади зобов'язані захищати таких осіб, що стаття 3 Конвенції втілює одну з фундаментальних цінностей демократичного суспільства – забороняє тортури або нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження або покарання. Встановивши, що заявник зазнав нелюдського та такого, що принижує гідність, поводження (побиття та тортури), перебуваючи під вартою міліції, за яке Уряд має нести відповідальність за Конвенцією, Суд призначив відшкодування заявнику 6500 € в порядку реабілітації за нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження з підслідним.

У справі *«Нечипорук і Йонкало проти України»* (заява № 42310/04, рішення від 21 квітня 2011 р.) Суд оприлюднив жакливі факти катувань та нелюдського поводження з затриманими. Так, 20 травня 2004 р. працівники міліції затримали заявника Нечипорука І. М., за підозрою в незаконному зберіганні наркотичних засобів й доправили його до Південно-Західного відділу міліції м. Хмельницького. Того самого дня до заявника було застосовано адміністративний арешт. Згідно з твердженнями заявника, 21 травня 2004 р. у зв'язку з його відмовою надати зізнавальні показання у вчиненні вбивства пані І. до нього було застосовано заходи фізичного та психологічного впливу, які полягали у катуванні електричним струмом, побитті протягом тривалого часу та у погрозах застосувати такі ж заходи до його дружини, яка перебувала на восьмому місяці вагітності та допитувалась у той час в сусідньому кабінеті відділу міліції.

Відповідно до декількох експертних висновків, виданих у червні 2004 р. та 2005 р., заявник мав тілесні ушкодження, які могли бути завдані в період перебування заявника у відділі міліції у травні 2004 року. Остання експертиза підтвердила, що тілесні ушкодження заявника могли бути завдані внаслідок застосування до нього електричного струму.

У відповідь на скарги заявника щодо поганого поведження органи прокуратури неодноразово відмовляли в порушенні кримінальної справи, відповідні постанови про відмову в порушенні кримінальної справи скасовувались судом як необґрунтовані. У подальшому в оскарженні постанови про відмову в порушенні кримінальної справи за фактом поганого поведження з заявником було відмовлено судом на підставі того, що питання оскаржуваного поведження працівників міліції має розглядатись у ході провадження стосовно обвинувачення заявника у вчиненні злочинів.

23 травня 2004 р. після закінчення строку адміністративного затримання заявника було звільнено. Того ж дня щодо заявника було порушено кримінальну справу за підозрою у вчиненні розбійного нападу з метою заволодіння майном та у вчиненні вбивства з корисливих мотивів. Заявника було взято під варту.

5 травня 2005 р. Хмельницький міський суд постановив виправдувальний вирок щодо заявника за всіма пред'явленими йому обвинуваченнями.

11 серпня 2005 р. апеляційний суд Тернопільської області, до якого було передано справу, скасував виправдувальний вирок і повернув справу на новий судовий розгляд.

31 серпня 2007 р. апеляційний суд Тернопільської області визнав заявника винним у вчиненні низки злочинів та призначив йому покарання у вигляді позбавлення волі строком на п'ятнадцять років. 20 березня 2008 р. цей вирок було залишено без змін Верховним Судом України.

До Європейського суду з прав людини (далі – Європейський суд) заявник скаржився за такими статтями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція): ст. 3 – щодо поганого поведження з ним з боку працівників міліції та неефективності проведеного за цим фактом розслідування; пункти 1, 2, 3, 4, 5 ст. 5 – щодо незаконності, необґрунтованості та тривалості тримання його під вартою, неповідомлення про причини його затримання, відсутності швидкого розгляду судом його заяв про звільнення з-під варті, незабезпечення його права негайно після затримання постати перед суддею для вирішення питання законності затримання, а також щодо відсутності права вимагати відшкодування шкоди, завданої затриманням всупереч положенням Конвенції; пункти 1 і 3(с) ст. 6 – щодо необґрунтованості його засудження, незабезпечення права на захист та права не свідчити проти себе.

Порушення ст. 3 Конвенції було встановлено з огляду на те, що у справі було підтверджено отримання заявником тілесних ушкоджень під час його перебування під вартою та що державою-відповідачем не було надано обґрунтованих пояснень щодо їх походження. З огляду на характер заходів фізичного впливу, про які стверджував заявник і застосування яких не було спростовано державними органами в ході розслідування відповідної скарги, і враховуючи також узгодженість та детальність пояснень заявника як щодо оскаржуваних заходів, так і щодо психологічного тиску, Європейський суд дійшов висновку, що поведження, якого зазнав заявник з боку працівників міліції, прирівнюється до катування.

Порушення ст. 3 Конвенції було встановлено у зв'язку з неефективністю розслідування за скаргами заявника про погане поведження, зокрема, оскільки основною підставою для висновку щодо необґрунтованості скарги було невизнання оскаржуваного поведження особами, на яких вказував заявник. Крім того, Європейський суд визнав, що практика суду відмовляти у розгляді скарги про погане поведження з посиланням на те, що така скарга має розглядатись у ході розгляду судом справи за обвинуваченням заявника, є неналежною.

Порушення п. 1 ст. 5 Конвенції було встановлено щодо відповідних періодів тримання заявника під вартою у зв'язку з тим, що: заявника тримали під вартою фактично в якості підозрюваного з метою відібрання у нього свідчень щодо вчинення злочину, використовуючи для цього адміністративне затримання і тим самим позбавляючи заявника відповідних прав; заявника тримали під вартою за відсутності будь-якого рішення суду; тримання заявника під вартою здійснювалось всупереч вимог національного законодавства; рішення суду про тримання заявника під вартою не мали належного обґрунтування та визначеного строку застосування такого запобіжного заходу.

Порушення п. 3 ст. 5 Конвенції було встановлено у зв'язку з тим, що заявник постав перед суддею тільки через 6 днів після затримання, що не відповідає вимозі «негайності», передбаченій вказаним положенням, а також у зв'язку з неналежністю обґрунтування рішень про продовження тримання заявника під вартою у відповідні періоди.

Порушення п. 5 ст. 5 Конвенції було встановлено у зв'язку з тим, що заявник не отримав права на відшкодування шкоди, завданої затриманням всупереч ст. 5 Конвенції.

Порушення п. 1 та п. 3(с) ст. 6 Конвенції було встановлено у зв'язку з тим, що зізнання заявника у вчиненні злочину, дане ним внаслідок катування, було прийняте судами в якості доказу, що є порушенням вказаної статті незалежно від ступеню впливу цього зізнання на рішення суду та кількості підтверджень таких зізнавальних показів, наданих заявником в подальшому; фактично виступаючи в якості підозрюваного у вчиненні відповідного злочину – статус, що за національним законодавством вимагає обов'язкової участі захисника, – заявник не мав можливості користуватись послугами захисника у відповідний період; суди не надали належного обґрунтування обвинувального вироку у справі заявника.

Європейський суд з прав людини *постановив*, що, відповідно до п. 2 ст. 44 Конвенції, держава-відповідач має виплатити заявнику такі суми, які мають бути конвертовані в українські гривні за курсом на день здійснення платежу: 35 000 € (тридцять п'ять тисяч євро) відшкодування моральної шкоди з урахуванням будь-якого податку, який може бути стягнуто; 13594 (тринадцять тисяч п'ятсот дев'яносто чотири) євро компенсації судових витрат.

Функціонування Європейського суду з прав людини стає не тільки стримувальним фактором від зловживань судової чи іншої влади на теренах Європи, а й є запорукою стабільності інституту реабілітації, його непорушності і життєвості, незважаючи на можливі коливання політичного курсу чи ситуації в тій чи іншій державі. Адже його виважені позиції і рішення створюють по суті наддержавну систему стабільного не тільки природного, а і юридично визначеного права і механізмів його захисту, які стають не тільки загальнообов'язковими, а й незмінними, непорушними і незалежними від європейського простору і часу.

Основна концептуальна ідея ЄСПЛ – забезпечення принципу верховенства права, який, за визначенням Ю.С. Шемшученка, є головним чином принципом природного права як сукупності ідеальних, духовних і найвищою мірою справедливих понять про право¹.

В рішеннях Європейського суду з прав людини зазвичай присутні положення щодо забезпечення верховенства права та висновки про реабілітацію осіб, відносно яких мало місце ігнорування цього принципу.

---

¹ Шемшученко Ю. С. Вибране / Ю. С. Шемшученко. – К.: Юридична думка, 2005. – С. 76.

Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія) у доповіді про верховенство права указала на такі його необхідні елементи: *законність та прозорість ухвалення законів; правову визначеність*, яка передбачає легкість та доступність з'ясування змісту права і юридично забезпечену можливість скористатись цим правом; *заборону державного свавілля*, зокрема, обмеження дискреційних повноважень органів держави, обґрунтованість їх рішень; *ефективний доступ до правосуддя* у незалежних і неупереджених судах, судовий контроль за законністю та конституційністю актів державної влади, функціонування незалежної адвокатури, виконання рішень судів; *дотримання прав людини*, передусім гарантованість права на ефективний засіб правового захисту, на справедливий суд, право бути вислуханим, презумпція невинуватості, заборона зворотної дії закону; *недискримінацію і рівність перед законом*, що передбачає відсутність законів, що містять дискримінаційні положення або закріплюють правові привілеї, заборону дискримінаційного тлумачення або застосування закону.

Так, у справі «*Шульгін проти України*» (Заява № 29912/05, рішення від 8 грудня 2011 р.) ЄСПЛ з'ясував, що 12 листопада 2004 р. Верховний Суд України частково скасував вирок, яким було засуджено заявника, зменшивши на два роки строк призначеного йому покарання. Однак на час постановлення цього рішення заявник уже відбув призначене йому раніше покарання. Тобто фактично за прийнятих ВСУ України рішень підсудний більш як 2 роки перебував за ґратами понад визначений йому строк покарання.

До Європейського суду з прав людини заявник скаржився щодо відсутності можливості отримати компенсацію за незаконне позбавлення свободи протягом двох років.

Порушення Конвенції Європейський суд констатував з огляду на те, що спосіб, у який національні суди витлумачили та застосували національне законодавство щодо права особи на відшкодування шкоди, завданої незаконним засудженням, зокрема, те, що вони не врахували рішення Верховного Суду України від 12 листопада 2004 р., яким було частково зменшено строк відбування ним покарання, не відповідав вимогам п. 5 ст. 5 Конвенції. ЄСПЛ *постановив, що*, відповідно до п. 2 статті 44 Конвенції, держава-відповідач повинна сплатити заявникові 16000 € (шістнадцять тисяч євро) відшкодування моральної шкоди.

Фактично цим рішенням Європейський суд з прав людини застосував інститут реабілітації національного законодавства України, дав його тлумачення і встановив загальнообов'язкові приписи щодо його подальшого застосування в подібних випадках.

Подібного роду роз'яснення викладені також у справах «Боротюк проти України», «Захаркін проти України», «Кузнєцов проти України», «Лопатін і Медведський проти України», «Харченко проти України», «Луценко проти України» (рішення від 19/11/2012)¹, а також у рішеннях Європейського суду з прав людини у справах заявників інших європейських держав: Справа «Яллог проти Німеччини» // <http://hand-help.ru/documents/>; Справа «Гейфген» проти Німеччини // <http://www.echr.ru/> та інші.

У рішеннях ЄСПЛ час від часу викладаються певні правові позиції, в основу яких беруться такі принципи, як *принцип юридичної визначеності та принцип пропорційності*.

Так, Європейський суд з прав людини звертає увагу на недосконалість чинного законодавства України і необхідність дотримуватися принципу правової визначеності. У рішенні від 6 листопада 2008 року у справі «Слоєв проти України» зазначено: «Суд вважає, що відсутність чітко сформульованих положень, які б визначали, чи можливо належним чином продовжити (якщо так, то за яких умов) застосування на стадії судового слідства запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, обраного на визначений період на стадії досудового слідства, не відповідає критерію “передбачуваності закону” для цілей п. 1 ст. 5 Конвенції. Суд також нагадує, що практика, яка виникла у зв'язку із законодавчою прогалиною і яка зумовлює тримання особи під вартою протягом необмеженого і непередбачуваного строку за обставин, коли таке тримання не передбачається ні конкретним положенням законодавства, ні будь-яким судовим рішенням, сама по собі суперечить принципу юридичної визначеності, який є одним із основних елементів верховенства права».

Пропорційність, як один із загальних принципів, який був закріплений як загальний принцип в Угодах про утворення ЄС (зокрема, в ст. 5 Договору про заснування Європейського співтовариства), за своїм змістом в узагальненому формулюванні звучить так: для досягнення певної мети органи влади не можуть накладати

---

¹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/19618>

на громадян зобов'язання, які перевищують установлені межі необхідності, що впливають з публічного інтересу.

Головна ідея, яка покладена в основу принципу пропорційності полягає в таких постулатах: при застосуванні будь-якого примусу чи обмежень прав учасників процесу мета таких дій має бути соціально корисною і достатньо вагомою, такої мети неможливо досягти іншими мінімальними засобами; засоби їх досягнення суспільно вагомої мети мають бути найменш обтяжливими для осіб в конкретних умовах; завдана обмеженням прав шкода має бути мінімально необхідною за відповідних умов і бути меншою, ніж та шкода, яка відвернута завдяки застосуванню обмежень.

Так, у справі «Яллох проти Німеччини», ЄСПЛ визнав, що мало місце порушення ст. 3 ЄКПЛ через вжиття непропорційних заходів медичного втручання для отримання доказів. Зокрема, Суд зазначив, що «компетентні органи завдали заявнику тяжкого втручання у його фізичну і психічну цілісність проти його волі. Заявника змусили блювати не з лікувальною метою, а для отримання доказів. Натомість мети можна було досягти простішим природним способом».

Дудаш Т.І., відмічаючи притаманність рішенням Європейського суду з прав людини ознак правозастосовного та правоінтерпретаційного характеру, зазначає, що, з одного боку, Суд «розвиває» норми Конвенції, а з другого – не виходить за межі цих норм, хоча такі межі виявляються доволі широкими. На її думку, рішення Суду не створюють нових, не змінюють і не скасовують чинних норм права, не мають самостійного значення та діють в єдності з нормами Конвенції¹.

Безумовно, що рішення ЄСПЛ діють і мають застосовуватись лише в єдності з нормами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Але, як слушно зазначає В.Г. Уваров, застосування рішень ЄСПЛ при тлумаченні відповідності нормам Конвенції національного законодавства може виводити на якісно новий рівень інтерпретації системи норм в їх єдності і протиріччі, може виявляти наявність конкуренції правових норм, показувати, які з норм мають більшу юридичну силу і які підлягають застосуванню, чи навпаки. Тим самим рішення ЄСПЛ набувають статусу

¹ . Дудаш Т.І. Практика Європейського суду з прав людини: навч. – практ. посіб. / Т.І. Дудаш. – К.: Алерта, 2013. – С. 108.

правової позиції, яка суттєво впливає на окремі інститути чи систему права і їх інтерпретацію, фактично змінюючи зміст правових норм¹. Сам Суд називає свої правові позиції прецедентним правом.

Правова система України сьогодні в цілому має розбудовуватись відповідно до основних засад міжнародно-правових актів та укорінених в практиці Європейського суду з прав людини принципів верховенства права, юридичної визначеності, пропорційності, забезпечення захисту честі і гідності людини.

Ситуації, які обумовлюють необхідність узгодження, імплементації чи розв'язання конкуренції норм міжнародних правових актів і правотворчих рішень Європейського Суду з прав людини з нормами законодавчих актів України, на думку В.Г. Уварова, можуть бути різних видів:

1. Норми міжнародних правових актів та правотворчі рішення Європейського суду з прав людини повністю відповідають нормам національного законодавства. В такому випадку перші використовуються як еталон, від якого не варто відступати при прийнятті нових законів чи змін до чинних.

2. Норми міжнародних правових актів та правотворчі рішення Європейського суду з прав людини торкаються певних прогалин, «білих плям» правової системи суверенної держави і фактично доповнюють чинне національне законодавство. У такому разі норми міжнародних правових актів та правотворчі рішення Європейського суду з прав людини мають бути без зволікань включені до правової системи держави її законодавчим органом шляхом прийняття окремого закону чи внесення доповнень до чинних законів, а поки цього не відбулося – ратифіковані Україною норми міжнародних правових актів та правотворчі рішення Європейського суду з прав людини мають безпосередньо застосовуватись як норми прямої дії при розгляді відповідних правовідносин.

3. Чинні національні правові інститути знаходяться у суперечності з нормами ратифікованих Україною міжнародних правових актів та правотворчими рішеннями Європейського суду з прав людини.

У такому випадку норми міжнародних правових актів та правотворчі рішення Європейського суду з прав людини мають вищу

---

¹ Уваров В. Г. Застосування практики Європейського суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів в удосконаленні кримінального судочинства України: монографія / В. Г. Уваров; за заг. ред. докт. юрид. наук В. М. Тертишника. – Дніпропетровськ, 2012. – С. 35.

юридичну силу, ніж закони України (якщо вони не суперечать Конституції України), а отже, саме вони і мають безпосередньо застосовуватись. Норми законодавчих актів України, які суперечать нормам ратифікованих Україною міжнародних правових актів та правотворчим рішенням Європейського суду з прав людини, не підлягають застосуванню. Законодавчий орган України має без зволікань привести національне законодавство у відповідність із легітимними нормами міжнародних правових актів та правотворчих рішень Європейського суду з прав людини¹.

Сьогодні правові засади реабілітації, окрім Конституції України та міжнародно-правових актів і прецедентної практики Європейського суду з прав людини, закладені і в окремих законах України, зокрема:

1) ст. 130 нового КПК України: «Шкода, завдана незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, відшкодовується державою за рахунок Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом».

2) ст. 42 КПК України: «підозрюваний вправі вимагати відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, в порядку, визначеному законом, а також відновлення репутації, якщо підозра, обвинувачення не підтвердилися».

3) ст. 1167 Цивільного кодексу України:

«Моральна шкода, завдана фізичній або юридичній особі неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, відшкодовується особою, яка її завдала, за наявності її вини, крім випадків, встановлених частиною другою цієї статті. Моральна шкода відшкодовується незалежно від вини органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, фізичної або юридичної особи, яка її завдала: якщо шкоди завдано фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування як запобіжного заходу тримання під вартою або підписки

---

¹ Уваров В. Г. Застосування практики Європейського суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів в удосконаленні кримінального судочинства України: монографія / В. Г. Уваров; за заг. ред. докт. юрид. наук В. М. Тертишника. – Дніпропетровськ, 2012. – С. 35.

про невіїзд, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту або виправних робіт»;

4) ст. 1176 Цивільного кодексу України: «Шкода, завдана фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування запобіжного заходу, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт, відшкодовується державою у повному обсязі незалежно від вини посадових і службових осіб органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду. Якщо кримінальне провадження закрито на підставі закону про амністію або акта про помилування, право на відшкодування шкоди не виникає. Фізична особа, яка у процесі досудового розслідування або судового провадження шляхом самообмови перешкоджала з'ясуванню істини і цим сприяла незаконному засудженню, незаконному притягненню до кримінальної відповідальності, незаконному застосуванню запобіжного заходу, незаконному затриманню, незаконному накладенню адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт, не має права на відшкодування шкоди»;

5) Закон України від 1 грудня 1994 року «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду»¹;

6) Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 року та інші національні нормативні акти.

Право виступає квінтесенцією духовного стану, філософської і політичної парадигми суспільства, є мірилом і засобом як забезпечення свободи, так і обмеження влади.

Виникає проблема уніфікації правових актів, гармонізації чинного національного і міжнародного права, розширення сфери застосування реабілітації з урахуванням загального характеру правових засад, викладених в Конституції України та міжнародно-правових актах.

---

¹ Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 1. – Ст. 1.

Розділ 2

Проблеми протидії свавіллю влади та реабілітація жертв політичних репресій, терору і зловживань владою

2.1. Історичні та правові аспекти політичних репресій і терору

Революцію підготовляють генії, здійснюють фанатики, а плодами її користуються авантюристи.

Отто Едуард Леопольд фон Бісмарк

Історія української державності окрім мужньої боротьби народу за волю і справедливість на окремих віхах свого буття мала справу з різними формами проявів деградації, політичних репресій і терору.

Політичні репресії – утиск, каральні примусові заходи, незаконні кримінальні чи інші переслідування противників влади, створення нестерпних життєвих умов, незаконні рішення органів влади щодо виселення з постійного місця проживання, позбавлення майна і прав під виглядом боротьби з «ворогами народу» та інші незаконні акти, які застосовуються органами державної влади, спецслужбами чи іншими правоохоронними органами з політичних, соціальних, класових, майнових, національних чи релігійних мотивів для боротьби з реальними чи можливими політичними противниками і конкурентами.

Терор – засіб тотального переслідування, придушування чи знищення політичних, ідеологічних та інших противників шляхом застосування системних масштабних кримінальних пересліду-

вань, залякування, взяття в заручники, насилля, тортур, голодомору, фізичного знищення чи розправи з використанням державного апарату, які спрямовані проти окремих політичних, соціальних, етнічних чи класових угруповань або народу в цілому, з метою збереження влади правлячою меншиною чи організованим злочинним угрупованням та для того, щоб паралізувати волю до спротиву і позбавити інших думки про опір та зміну режиму.

Вперше системний політичний терор було розгорнуто якобінцями під час Великої французької революції. Конвент за наполяганням Робесп'єра прийняв закон, відповідно до якого протягом шести тижнів Революційний трибунал щодня виносив до 50 смертних вироків. Один із лідерів найбільш демократичного крила Великої французької революції, видавець народної газети «Батько Дюшен» і прихильник революційного терору Жак-Рене Ебер писав, що «багатій – егоїст, марна істота, ... він лопне від сорому чи убогості, вірніше, що ця зачумлена раса зовсім зникне», і далі риторично запитував: «Що б з нами було без святої гільйотини»? Як тут не згадати народну мудрість: «Що посієш – те й пожнеш».

Страчували французькі революціонери не тільки кримінальних злочинців, а і політичних супротивників і зазвичай не тільки за вчинені ними державні злочини, а й за ймовірність можливості вчинення ними таких злочинів, страчували не тільки противників революції, а і своїх колишніх соратників. Революція, – як Сатурн, вона пожирає своїх дітей, мовили самі французи.

Один із засновників Першої французької республіки, син прокурора Жорж Жак Дантон, який активно пропагував радикальні революційні ідеї і закликав народ на Марсовому полі підтримати петицію про відсторонення від влади короля, дослужившись до міністра юстиції та проявляючи безпощадність до політичних опонентів, врешті-решт закінчив своє життя біля гільйотини з останніми експресивними словами до свого ката: «не забувай показати мою голову народу, бо такі голови не кожен день вдається бачити». Інший відомий французький революціонер, адвокат і палкий оратор П'єр Вікторієн Верньо, який підтримував обвинувачення на процесі проти Людовика XVI та пропонував передати смертний вирок над королем на затвердження народом, 31 жовтня 1793 року, разом з 20 своїми товаришами, був також страченим на гільйотині. Пекельна машина терору не залишалась в просторі і часі середньовіччя.

Прямими ідеологічними нащадками якобінців стали більшовики, які розгорнули «червоний терор» з метою захоплення влади, придушення опору і народного бунту, усунення політичної опозиції. Російські революціонери широко застосовували терор вже починаючи з 1901 р. з часу знищення есерівським бойовиком міністра народної освіти Миколи Боголепова. У вересні 1911 р. у Київському оперному театрі таємним агентом поліції, есером Д. Богровим був убитий фундатор аграрної реформи Петро Аркадійович Століпін. В період війни 1814 р. акції терористів-революціонерів стали набирати масового характеру проти офіцерів на фронті і в тилу, проти окремих політичних діячів.

Революційна діяльність більшовиків зароджувалась і гартувалась у досить конспіративних умовах, коли ще був сильним агентурний апарат царської Росії. Але вже тоді революціонери не цурались терористичних актів, деякі з яких були попереджені революціонеркою-агентом охранки Зінаїдою Гернгросс. При цьому у царських спецслужб була досить широка агентурна мережа серед революційних мас і організацій, яку розвивали і всіляко оберігали. Як писав один з керівників охранки С. Зубов, «ви, вельможі, маєте дивитись на співробітника як на кохану жінку, з якою перебуваєте в нелегальному зв'язку. Один необережний крок – і ви її згнатьбите»¹. Чому ж тоді революція стала успішною? Окрім війни і збідніння народу та недоліків самої влади, відповідь криється в шахрайських обіцянках, насильницьких і терористичних методах роботи більшовиків.

Революція 1917 р. не тільки повалила самодержавну владу, вона знищила інституції і концептуальні здобутки, якими, попри все, після скасування кріпосного права вирізнялася і могла пишатись тодішня держава, в правовому полі якої існувала і територія сьогоднішньої України: науковий прогрес, земельна реформа, стабільність фінансового стану, розвиток місцевого самоврядування, незалежна юстиція, суд присяжних, адвокатура, один з кращих кримінально-процесуальних кодексів у світі, стабільність валюти і збільшення золотого запасу, розвиток науки, освіти й університетів, розвиток живопису, літератури, поезії, культури...

У виниклому вакуумі державної влади потонував не лише самодержавний лад, зник також альтернативний буржуазний проект Ро-

¹ Ченцов В. Політичний розшук в царській Росії / В. Ченцов // «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». – 2001. – № 2 (17)–. – С. 6–280.

сії – Росії інтелігенції та лібералізму. Публічне насильство деморалізувало еліти, воно перетворювало апартеїд царського ладу на його протилежність. Те, що відбулося внаслідок революції 1917 р., можна описати як символічний переворот світу. Карнавал народу демонстрував елітам, що старий культурний код більше вже не діяв¹.

Реалізуючи гасла «розрушимо все до самих до підвалин» та «хто був ніким, той стане всім», більшовизм пронісся над добротними землями наче смерч, знищуючи на своєму шляху до самого фундаменту надбудови старого суспільства і держави, пролетів наче ординське плем'я, витоптавши навіть паростки гуманістичної цивілізації.

«Чому ж у цьому хаосі саме більшовики, цей змовницький союз екстремістських сектантів, у жовтні 1917 р. змогли захопити і втримати владу», – риторично задавав питання дослідник червоного терору Йорг Баберовскі. «Та саме тому, – **зазначає він**, – що, на відміну від інших політичних груп, вони забезпечили революції потрібний порядок, вони не лише говорили про безмежне насильство, але й узаконили його. Більшовики говорили мовою, яку розуміли там, де люди жили в голоді та злиднях. Коли Ленін говорив про всіляких паразитів і непотріб, про бліх–шахраїв, про колишню еліту, якій треба було видати жовті квитки і публічно наглядати за ними, про дворян, яких треба було вислати або розстріляти, то селяни розуміли цю риторіку як запрошення видалити з їхнього маленького світу тих, кого вони вважали чужими. Терорист, який крився у більшовику, враховував народну ненависть навіть тоді, коли сам з вогнем і мечем прийшов до цього народу»².

«Чого хотіли червоні, коли вони йшли воювати? Вони хотіли перемогти білих і, зміцнівши на цій перемозі, створити з неї міцний фундамент для о будівництва комуністичної державності. Чого воліли білі? Вони хотіли перемогти червоних. А потім? Потім – нічого, тому що тільки державні немовлята не могли зрозуміти, що сили, які підтримують споруду старої державності, знищені до самих підвалин і що можливості відновити їх сил не має ніяких.

---

¹ *Йорг Баберовскі*. Червоний терор. Історія сталінізму / Переклад з німецької. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.e-reading.club/bookreader.php/1016152/Babеровski_-_Chervoniy_teror._Istoriya_stalinizmu.html

² *Йорг Баберовскі*. Червоний терор. Історія сталінізму / Переклад з німецької. [Електронний ресурс]. – Режим доступу – http://www.e-reading.club/bookreader.php/1016152/Babеровski_-_Chervoniy_teror._Istoriya_stalinizmu.html

Перемога для червоних була інструментом, для білих – метою, і до того ж єдиною», – писав Фон Раупах.

Ідеологічне обґрунтування досі небаченої народом мети революції і терору як засобу її досягнення стало отримувати успішну практичну реалізацію.

Спершу декретом Ради народних комісарів від 24 листопада 1917 р. про Суд № 1 були ліквідовані всі існуючі судові і слідчі органи, надовго скасовані правові інститути діяльності суду присяжних і мирових суддів, разом з тим запроваджувались нові форми судочинства: місцеві суди та трибунали, проведення розслідування доручалось особливим слідчим комісіям при Радах робітничих, солдатських та селянських депутатів.

Політичні репресії і терор, включаючи фізичне знищення співгромадян, світогляд чи майновий стан та рівень свободолобства яких не влаштовував владу, розпочалися відразу після жовтневого перевороту 1917 р. і зачепили як середовища відомих діячів науки, культури, громадської діяльності, так і певні категорії не збіднілого населення.

Для боротьби з контрреволюцією і саботажем влада спішно приймає рішення про заснування надзвичайні комісії. Згідно з Постановою РНК від 20 грудня 1917 р. створюється окремий, згодом «славнозвісний» каральний орган ВЧК (Всероссийская чрезвычайная комиссия при Совете Народных Комиссаров по борьбе с контрреволюцией и саботажем), до керівного складу якої увійшли І. Ксенофонов, Н. Жиделев, В. Аверін, К. Петерсон, Я. Петерс, Д. Євсєєв, В. Трифонов, Ф. Дзержинський, С. Орджонікідзе, В. Васильєвський.

В січні – березні 1918 р. в Україні «червоний терор» застосували російські більшовицькі війська, коли терористичними діями вславилися М. Муравйов, потопивши у крові 5 тис киян. В подальшому жертви більшовицького терору налічували тисячі і навіть мільйони людей.

Більшовики починали революцію з заманливих гасел: «Владу – народу», «Землю – селянам», «Фабрики – робітникам», «Широке місце самоврядування» ... Все це з огляду на подальші їх дії уже при владі виявилось типовим політичним шахрайством. Безпрецедентні акти розкуркулювання, позбавлення людей своєї землі, власності і знарядь праці, вигнання селян з їх родинних маєтків та помість, зі-

гнання в штучні утворення – колгоспи, масові переселення працюючого населення з українських сіл і депортація до Сибіру, як наслідок, – багато мільйонів людей загинуло під час репресій і голодомору.

Реальні цілі революції вбачались зовсім не в названих вище лозунгах. «Ми, партія більшовиків, – більш щиро писав В. І. Ленін, – Росію переконали, ми Росію відвоювали – у багатих для бідних, у експлуататорів для трудівників. Ми повинні тапер Росією управляти»¹. Опорною думкою у висловленому скоріш за все є останнє речення.

«Небезпечна влада, коли з нею совість у сварці» (У. Шекспір).

Пізніше, аналізуючи причини успіхів «червоних» і невдачі «білих», очевидці і учасники подій буремних років відмічали: основна причина невдачі виступу білих – відсутність у них «методів дій, які потрібні були в жорсткій обстановці громадянської війни»; «якщо червоні працювали дубинкою по обивательських головах, несли революційний режим і ... карали та вбивали за все без винятку, за будь-який натяк на спротив, то білі... “працювали” в білих рукавицях, насаджували закони, закликали до їх виконання і тим самим зв’язували собі руки і не мали співчуття уже розбещеного демагогією населення; “красні обіцяли все, білі – тільки те, що надавалось за законом”; “червоні в виді аргументу і засобу переконання мали терор і кулемети, білі погрожували законом...”»².

Політичний терор в жадобі влади зайшов так далеко, що навіть набув свого ідеологічного³, політичного і юридичного обґрунтування. Та яке б не було підведене під це підґрунтя «класової боротьби», головним рушійним мотивом червоного терору ставала жадоба влади, влади абсолютної, нічим не обмеженої, влади чи то заради побудови утопічного товариства, чи заради перемоги «всесвітньої революції» – це вже нюанси хворобливих уявлень нових «вождів».

Методи і технології політичних репресій і терору отримували «надійний» філософський і правовий фундамент, розбудовувались за схемою: «теоретичне обґрунтування – правове забезпечення – практичне застосування».

¹ Ленін В. І. ПСС. – Т. 36. – С. 172.

² Лампе А. А. Причини и неудачи вооруженного выступления белых (Из журнала «Русский колокол». – Берлин, 1929) // Трагедия белой армии. – М.: Студия «ТРИТЭ» – «Российский архив», 1991. – С. 29–30.

³ Литвин Н. М. Політичний терор 1920–30-х рр. щодо інтелігенції України в ідеологічному обґрунтуванні партійно-радянськими лідерами / Н. М. Литвин // Вісник Київського славистичного університету. Серія: Історія. – К.: КСУ, 2005. – № 20.

В. Ленін визнавав терор як «повитуху історії... він скорочує післяпологові муки старого суспільства». 9 серпня 1918 р. він писав своїм соратникам: «Необхідно провести нещадний масовий терор проти куркулів, попів та білогвардійців; сумнівних замкнути в концентраційні табори за містом»¹.

Систематичність нагадувань про доречність революційного терору вказує на певну домінанту в системі уявлень вождів про шляхи державотворення. Ось тези окремих думок В.І. Леніна щодо підстав, мети, суті і методів терору, висловлених лише в буремний 1918 рік: з листа до Г. Зинов'єва – «треба захоплювати енергію і масовість терору проти контрреволюціонерів»²; з телеграми Й. Сталіну – «сьогодні ... лівий есер вбив бомбою Мірбаха... Ліві есери, не бажаючи видати вбивцю, арештували Дзержинського і Лаціса та почали повстання проти нас. Ми ліквідуємо сьогодні ж в ніч нещадно... У нас заложниками сотні лівих есерів. Всюди необхідно придушити нещадно цих жалюгідних та істеричних авантюристів...»³; з телеграми комісару Іванову – «громадян, які прямо чи опосередковано сприяють імперіалістичному грабежу, – розстрілювати»⁴; з листа до вищої військової ради – «дати мені терміново імена 6 генералів (колишніх і 12 офіцерів генштабу (колишніх), відповідальних за точне і акуратне виконання цього наказу, попередивши, що будуть розстріляні за саботаж, якщо не виконають...»⁵; з телеграми В.В. Кураєву – «необхідно з величезною енергією, швидко і нещадно подавити повстання куркулів, взявши частину війська з Пензи, конфіскуючи все майно повсталих куркулів і весь їх хліб»⁶; з листа А. Д. Цюрупі – «Я пропоную “заручників” не брати, а *призначити* поіменно по волостях. Мета призначення: саме багаті, оскільки вони відповідають за контрибуцію, *відповідають життям* за негайний збір і заготівку надлишків хліба»⁷; з телеграми А.Є. Мінкіну – «Передайте всім членам виконкому і усім комуністам, що їх обов'язок нещадно придушувати куркулів і кон-

¹ *Ленін В. І.* Телеграма пензенському губисполкому, 9 августа 1918 г. / В. И. Ленин // ПСС. – Т. 50. – М., 1970. – С. 143–144.

² *Ленін В. І.* ПСС. – Т. 50. – М., 1970. – С. 106.

³ Там само. – С. 114.

⁴ Там само. – С. 117.

⁵ Там само. – С. 141.

⁶ Там само. – С. 144.

⁷ Там само. – С. 145.

фіскувати весь хліб повстанців. Я розлучений з приводу Вашої бездіяльності і слабкості»¹; з телеграми Лівенському виконкому – «Необхідно... організувати бідноту в повіті, конфіскувати весь хліб і все майно у повсталих куркулів, повісити організаторів, мобілізувати і озброїти бідноту при надійних вождах із нашого загону, арештувати заручників із багатіїв і утримувати їх доти, доки не будуть зібрані і зсипані в їх волості всі надлишки хліба»²; з телеграми А. К. Пайкесу – «Тимчасово раджу призначати своїх начальників і розстрілювати заколотників і тих, хто вагається, нікого не питаючи і не допускаючи ідіотичної тяганини»³.

У листі до Молотова від 19 березня 1922 р. В. І. Ленін вимагав: «...коли необхідно для здійснення певної політичної мети піти на деякі жорстокості, здійснювати їх треба найенергійнішим чином і в найкоротший строк, оскільки довгого застосування жорстокості народні маси не витримають»⁴.

Як же гармоніюють ці висловлювання з більш прямими і точнішими за формою та такими ж цинічними за змістом міркуваннями Ніколо Макіавеллі – «...коли владу захоплюють у неправедний спосіб, кожен узурпатор повинен наважитись на необхідні для нього жорстокості за один раз, щоб йому не довелося повертатись до них знов і знов...»⁵. Опорне поняття тут «неправедний спосіб». Саме в такий спосіб більшовики не тільки прийшли до влади й розпочали масові репресії для придушення опору, а, «насолоджуючись процесом», уже не воліли його зупинити, придумуючи собі все нових і нових ворогів, доки колесо історії не повернулось бумерангом проти них.

Теоретично обґрунтував терор Л. Троцький у праці «Комунізм і революція». Він цинічно визначав «червоний терор» як зняряддя, застосовуване проти приреченого на загибель класу, що не хоче гинути». Л. Троцький заявляв: «чим жорстокіший і небезпечніший спротив поваленого класового ворога, тим неминучіше система репресій згущується в систему терору»; «революція потребує від

¹ *Ленин В. И. ПСС.* – Т. 50. – М., 1970. – С. 156.

² Там само. – С. 160.

³ Там само. – С. 165.

⁴ *Ленин В. И. Новые документы В. И. Ленина // Известия ЦК КПСС.* – 1990. – апрель. – № 4. (303). – С. 191–192.

⁵ *Макиавелли Николай. Государь / пер. с итал. под ред. Н. Курочкина.* – СПб.: Русская книжная торговля, 1869. – С. 40.

революційного класу, щоб він добився своєї мети усіма засобами, які є в його розпорядженні: якщо потрібно – збройним повстанням, якщо потрібно – тероризмом»; «терор може бути дуже дієвим проти реакційного класу, який не хоче зійти зі сцени»; «заликування є могутнім засобом політики, і міжнародної і внутрішньої»; «революція: вона вбиває одиниці, заликує тисячі, в цьому сенсі червоний терор принципово не відрізняється від збройного повстання, прямим продовженням якого він є»¹.

Уже в грудні 1917 р. Л. Троцький у зверненні до лідерів партії кадетів заявляє про близький початок масового терору щодо ворогів революції: «Вам слід знати, що не пізніше ніж через місяць терор набуде дуже сильних форм за прикладом великих французьких революціонерів. На ворогів наших чекатиме гільйотина, а не тільки тюрма».

Нагадаємо, що часто творці політичного терору, майже підкреслюючи дієвість прислів'я «що посієш, те й пожнеш», погано кінчать – після кількох невдалих замахів, у тому числі за участі знамого художника-комуніста Сікейроса, який особисто стріляв з автомата, 20 серпня 1940 р. Л. Троцький був смертельно поранений таємним агентом НКВД Рамоном Меркадером у своєму будинку на околиці Мехіко і помер наступного дня.

«Грозою буржуазії, невсипущим сторожем революції й оголеним мечем пролетаріату» називав терор Й. Сталін.

На доручення В. Леніна апарат терору розбудував Ф. Дзержинський, очоливши ним же розбудовану Всеросійську Надзвичайну Комісію (ВЧК).

Фактично син польського дворянина, рецидивний злочинець і досвідчений терорист ще з малих дореволюційних років, Ф. Дзержинський створив в умовах панування більшовизму цілу систему знищення ненависних йому «класових противників» в особі дворян, куркулів, інтелігенції, козаків, хліборобів, вчених, священиків, а фактично – систему знищення найбільш освічених і талановитих, а тим самим і небезпечних для нього і нової влади громадян (часто це свідчить про особисті вади, які породжують заздрість та інші комплекси). Відомо, що Ф. Дзержинський давав розпорядження – «на кожного інтелігента повинна бути справа», особисто підписав

¹ Троцький Л. Тероризм і комунізм / пер. з рос. – Харків; Берлін; Нью-Йорк: Українсько-американське видавництво «Космос», 1923. – С. 60–120.

наказ про розстріл поета Миколи Гумільова. Він розбудував систему шокування населення тортурами, масовими розстрілами. За даними історика С.П. Мельгунова, професора С.В. Волкова та інших дослідників під безпосереднім керівництвом Дзержинського в 1918–1926 роках було страчено чи знищено 1,7–2 млн. людей¹.

Зусиллями Ф.Є. Дзержинського був вирощений цілий клас чекістів, про рівень моралі, особливості психології та правосвідомості яких публіцисти і знавці справи не з перших вуст говорили дуже експресивно: «тут були покидьки усіх націй», «невдахи-адвокати та інші кретини», люди, які вважали, «що майже з усією країною треба боротись», і «чим обмеженіший розумом та культурою був чекіст, тим впевненішим у своїй правоті, не терпів жодних заперечень»².

З цього приводу згадується одна мудрість, за якою знання людини окреслюються колом. Чим більше знань, тим більше коло, а отже, і довша межа з незнаннями, які за колом, тим більше людина стикається з ще непізнаним і тим більше у неї запитань і сумнівів. Не випадкового кажуть, що розумна людина схильна сумніватись. І навпаки, чим менше знань має людина, тим менше вона стикається з непізнаним, тим менше у неї виникає запитань і сумнівів. Коли знання зовсім мізерні і їх можна зобразити маленькою крапкою, відповідний володар таких знань зазвичай впевнено мовить: «Це моя точка зору», і крапка. Ця риса особистостей зі своїм «кругозором», як з'ясувалось, стала дуже стійкою домінантою в лавах послідовників чекістів. Гумористи навіть іронізували, розшифровуючи МВД як «малограмотні внуки Дзержинського». Один поет резонно написав: «У дурака легка рука, і слава його як ріка, швидше тече, коли мілка». З роками людей з непохитними «точками зору» розвелось забагато. Вони творили відповідну ідеологію і політику, вершили правосуддя, і вже на цій основі паплюжили історію.

Ідеологами застосування голоду як знаряддя політичного терору у ХХ ст. вважаються апологети «червоного терору» – офіційної політики більшовицької Радянської Росії після Жовтневого пере-

¹ Плеханов А. Кто Вы, «Железный Феликс»? – М.: «Издательский Центр “Аква-Терм”», 2014. – С. 17. – 96; Феликс Эдмундович Дзержинский // Вікіпедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу – https://ru.wikipedia.org/wiki/Дзержинский,_Феликс_Эдмундович

² Козуб Іван. Доба і доля: Спогади / Іван Козуб. – К.; Торонто; Едмонтон: КІУС, 1996. – С. 218; Білокінь С.І. Більшовицька теорія терору / С.І. Білокінь // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Д.А. Архієрейський, О.Г. Бажан, В.Т. Бикова та ін. Відповід. ред. В.А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С.503.

вороту – Володимир Ульянов-Ленін, Лев Троцький, Йосип Сталін, Лазарь Каганович та їх «товариші».

Для правового забезпечення репресивної діяльності 9 травня 1918 р. Всеросійський центральний виконавчий комітет видав «Декрет про надання народному Комісару продовольства надзвичайних повноважень у боротьбі з сільською буржуазією, що приховує хлібні запаси і спекулює ними». Згідно з документом селянство піддавалося жорстокому переслідуванню.

Настанови більшовицьких лідерів стали більш енергійно реалізовуватись уже після офіційного прийняття декрету «Про червоний терор» від 5 вересня 1918 р. Згідно з цим декретом «червоний терор» спрямовувався на боротьбу з контрреволюцією, спекуляцією й злочинами за посадою шляхом ізолювання «класових ворогів» у концентраційних таборах та фізичного знищення «всіх осіб, причетних до білогвардійських організацій, змов і заколотів».

Розстріли здійснювали на основі рішень трійки як органу «революційного правосуддя». Такий «суд скорий» мав на меті не стільки кару, скільки здійснити залякування, посіяти жах і зламати волю людей. Колишній поліцейський І. Д. Козловський з тюремної камери у 1921 р. наївно благав: «Постраждалих внаслідок моєї службової діяльності в період служби в канцелярії поліції, у варті, у тюрмі, в радянських установах ... я не пам'ятаю, бо завжди був людиною, а не нелюдом, сумління моє чисте і руки не закривавлені. Служив я у білих і червоних, на різних посадах, але катом ніколи не був. Ось вам моя правда – у всьому!!!». Трійка, в притаманних для тих часів дусі і стилі одноставно вирішила: «... застосувати щодо нього, як злісного і невинного контрреволюціонера, вищу міру покарання – розстріляти. Осіб, що своїми характеристиками виявили йому співчуття, занести до списків підозрілих»¹.

Яким же контрастом звучать на фоні таких судилищ слова Ф. Н. Плевако, який в одній зі своїх промов говорив: «Я не кажу про провину або невинуватість. Я кажу про невідомість відповіді на фатальне питання справи. Коли треба вибирати між життям і смертю, то всі сумніви повинні вирішуватися на користь життя»².

Терор розгортався від теорії до практики під керівництвом «вождів». 9 серпня 1918 р. В. І. Ленін писав своєму вірному со-

¹ ЦДАВО України, ф2, оп. 2, спр. 466, арк. 48; Да СБУ, ф. д. в., спр. 254, арк. 25.

² Плевако Ф. Н. Избранные речи / Ф. Н. Плевако. – М.: Юрайт, 2012. – С. 540.

ратнику Г. Федорову: «Треба напружити всі сили, скласти трійку диктаторів (Вас, Маркіна та ін.), навести терміново масовий терор, розстріляти і вивезти сотні проститутток, які споюють солдат, колишніх офіцерів і т. д... Треба діяти рішуче: масові обшуки. Розстріли за зберігання зброї...»¹

У циркулярі Всеросійської надзвичайної комісії (відомої як організації чекістів) від 17 грудня 1918 р., ставилась вимога взяти на облік все «буржуазне населення», здатне бути заручниками.

«Немає нічого страшнішого за необмежену владу в руках обмеженої людини», – афористично писав український поет Василь Симоненко.

19 березня 1922 р. В. І. Ленін в розпал компанії щодо відбирання церковного майна «для порятунку від голоду», який звідкись виник на добротних і врожайних землях держави, пише секретну інструкцію, яка терміново передається місцевим осередкам влади, та наказує їм – провести «з максимальною швидкістю і жорстокістю придушення реакційного духовенства... Чим більшу кількість представників реакційного духовенства і реакційної буржуазії вдасться нам з цього приводу розстріляти, тим краще»². Під соусом такої боротьби з реакційним духовенством було не тільки конфісковано багато історичних, культурних і духовних цінностей держави, а й репресовано найбільш освічене духовенство.

Репресії проти духовенства розглядались владою не тільки в сенсі позбавлення народу вікових традицій, віри, духовності і єдності (головним чином з метою розрушити єдність), а й використовувались чекістами нерідко з нетрадиційними детективними задумками, для того, щоб отримати можливість з допомогою шантажу і тиску схилити священників до співпраці, використати їх як інформаторів. Застосовуючи традиційно існуючий інститут сповіді прихожанина перед священником, завербовані служителі церкви нерідко дійсно отримували відверті зізнання громадян у тих чи інших гріхах. Далі, здобуті таким чином відомості щодо «гріхів» доносились туди, «куди треба». Бувало, не встиг громадянин повернутись зі сповіді до дому, а туди уже прибули «стражі порядку у хромових чоботях» з обшуком. Ось як, думає наївна та грішна людина, «кара

¹ *Ленин В. И.* Г. Ф Федорову, 9 августа 1918 г. / В. И. Ленин // Ленин В. И. ПСС. – Т. 50. – М., 1970. – С. 142.

² *Известия ЦК КПСС.* – 1990. – № 4. – С. 190–193.

божа не забарилась». Ламали чекісти безжалісно своїми зловісними методами роботи і долі простих людей і долі священників.

Патріарх Тихон з квітня 1920 р. був під арештом у справі «54-х», яка завершилась одинадцятьма смертними вироками. 5 липня 1922 р. трибунал засудив до страти митрополита Веніаміна архімандрита Сергія... Отець Сергій перед стратою повторяв молитву: «Прости їм, Боже, не відають, що роблять»...¹.

Помилявся, мабуть, митрополит. Знали, що творять... Починали з ікон... А вже в лютому 1928 р. Ермітажу і Російському музею влада «запропонувала» подати на продаж 250 картин та інших музейних експонатів на суму 2 млн. рублів. Для реалізації «здобутків революції» було створено спеціальне агентство «Антикваріат». Цей процес, на відміну від терору, був запущений «тихо і без шуму», як наслідок – 48 шедеврів, включаючи роботи Тиціана, Рембрандта, Рафаеля, назавжди покинули межі держави.

Наприклад, роботи Веласкеса – «Портрет папи Інокентія X» (1650 р.), Тиціана – «Венера перед дзеркалом», Ян ван Ейка – «Благовіщення» тепер – в Національній галереї мистецтв у Вашингтоні...

Слід віддати належне мужності працівників музеїв, тепер уже і не нашої країни, завдяки яким вдалось відстояти і не передати на реалізацію «Мадону Бенуа» Леонардо да Вінчі². Але назви картин самі по собі говорять про рівень посягань новоявлених «нумізматів» і «антикварів» від несправедливої влади.

Скільки золота, історичних і культурних цінностей було вивезено біженцями з країни, скільки було вкрадено і продано шахрайською владою, визначити важко, але треба відновлювати історичні факти для суду совісті, для очищення від брехні, бо прилипле до рук ще довго буде протистояти пошуку правди, як у питаннях історії, так і в інших питаннях цивілізаційного вибору майбутнього.

З історичних документів відомо, що в лютому 1922 р. на основі прийнятих декретів влади почалось створення Державного політичного управління для боротьби з політичною й економічною контрреволюцією, шпигунством і бандитизмом. Щодо обвинувачених

¹ «Дело» Митрополита Вениамина (Петроград, 1922 г.). – Москва: Студия «ТРИТЕ» – «Российский Архив», 1991. – С. 1–94.

² Ильин Н. Проданные сокровища России. – М., 2000; Государственный Эрмитаж. Музейные распродажи 1928–1929. Архивные документы. / Н. Ильин, Н. Семенова. – СПб.: Эрмитаж, 2006; Осокина. Е. А. На большой дороге с Рембрандтами. / Е. А. Осокина // Родина. – 2006. – № 9.

чекісти керувались постановою Всеукраїнського ревкому від 2 лютого 1920 р. про введення системи червоного терору і застосування вищої міри покарання – розстрілу щодо активних контрреволюціонерів на Україні¹.

Піклуючись про забезпечення не тільки політичних, а і правових підстав терору, вождь революції в листі слухняному «товаришу» при обговоренні норм кримінального права писав: «т. Курський! ... надсилаю Вам контур додаткового параграфу Кримінального кодексу... Головна ідея, сподіваюсь, ясна, незважаючи на всі недоліки чернетки: відкрито викласти принципи і політично правдиві (а не тільки юридично вузькі) положення, мотивуючи сутність та виправдовуючи терор, його необхідність, його межі. Суд має не усувати терор; обіцяти це було б самообманом, а обґрунтувати і узаконити його в принципі, ясно, без брехні і без прикрас. Сформулювати необхідно так широко, наскільки це можливо, тому що тільки революційна правосвідомість і совість визначають умови використання в реальності, більшого чи менш широкого»².

За таких світоглядних ідей не дивно, що в одному з наказів НКВС, телеграфованому в усі губернії, говорилося: «Із буржуазії і офіцерства мають бути взяті значні кількості заручників. За найменших спроб спротиву чи руху в білогвардійському середовищі повинен застосовуватись беззаперечно масовий розстріл».

Аналіз виконання таких директив на практиці може позбавити здорового сну навіть людину з міцними нервами.

Під «вітрилами революції» до терору залучались навіть «по-други» комісарів, жінки, яким за природою мало б бути святим дарувати життя, а не відбирати його. Це, мабуть, жахливо усвідомлювати, але до масового терору і страт «ворогів народу» залучилась слабка стать, і що не природно для здорової людини, деякі з жінок не уступали чоловікам у своїй жорстокості: Розалія Залкінд («Замлячка») – в Криму, міжнародна терористка Ремовер (Дора Евлінська) – в Одесі, Надія Островська – у Севастополі...

Довівши народ до відчаю своєю безглуздою політикою на селі, комуністи фактично породили повстанський рух селян. Вдаючись до середньовічних хитрощів і «досі небачених проявів параної» у багатьох районах України, більшовицька влада застосовувала над-

¹ СУ РСФСР. – 1918. – № 66. – Ст. 728.

² *Ленин В. И.* ПСС / В.И. Ленин. – Изд. 5-те. – Т. 45. – М.: Политическая литература, 1970. – С. 190.

звичайно «креативний» засіб боротьби з повстанцями, формуючи з населення не просто заручників, а узаконений владою інститут «призначених відповідачів». Відповідачами призначали із представників верств населення, де помічалось співчуття повстанцям, як правило, з числа найбільш заможних і авторитетних куркулів чи, мовою революціонерів, з числа «інтелігенції петлюрівського забарвлення».

Згідно із секретною інструкцією відповідачі призначались з розрахунку один від кожних тридцяти хат. Відповідачів примушували обирати з-поміж себе «комітет» з трьох осіб, які б несли відповідальність за порядок у своєму селі¹.

«Справді говорять інколи про “звірячу жорстокість людини”, але це страшенно несправедливо і образливо для звірів: звір ніколи не може бути таким жорстоким, як людина, так артистично, так художньо жорстоким», – писав Федір Достоєвський.

В інструкції про порядок призначення відповідачів, затвердженій Постійною нарадою 26 липня 1922 р., містилась рекомендація виконавцям: «Шляхом терору ставити відповідачів у такі умови, коли вони стають інформаторами радянської влади і ворогами бандитів ... Давати можливість відповідачам купити собі життя видачею бандитів, замінюючи розстріл заручництвом. Треба створити на селі умови, коли бандити і відповідачі будуть боятись доносів з боку незаможних»².

Передбачувана за донос винагорода становила половину «куркульського майна». Такі «стимулюючі» норми часто породжували не стільки правдиві донесення про реальні злочини, скільки завідомо неправдиві доноси з боку люмпен-пролетаріату, ледацюг, алкоголіків і сільських дармоїдів з метою «халявної» наживи. Така «щедро засіяна» владою «педагогічна концепція» довгі роки укорінювалась у психології «українських гнид» і часто ставала підсвідомою поведінкою «низів суспільства», призводячи до деградації суспільної моралі і свідомості в цілому. Побічні наслідки такої політики відчутні в суспільстві ще й досі.

Такими заходами влада мала наміри знищувати тих, хто постає повстанців. Траплялись випадки, коли військові наради приймали такі рішення: «Зважаючи на те, що громадянка Гавриленко сама видала свого сина, як бандита, звільнити її з-під арешту»³.

¹ ДАДО, ф. 3373, оп. 1, спр.1, арк. 49, 113.

² ДАЗО, ф. 1159, оп. 1, спр.2, арк.; 1, 2.

³ ДАДО, ф. 3225, оп. 1, спр. 20, арк. 10.

З карної справи ДПУ «Про звинувачення Боківського інституту відповідачів» у недогляді вбивства вночі 11 грудня 1922 р. міліціонера Криворізького повіту, надзвичайна трійка винесла вирок щодо осіб, які ніякого відношення до вчиненого злочину не мали, а стали заручниками влади в боротьбі з повстанцями: засудити С. І. Скрипника,, І. А. Даниленка, Г. С. Стеценка,, А. П. Довганя до розстрілу з конфіскацією майна...¹.

Пізніше талановитий і теж закатований на допитах у слідчих ізоляторах, український поет Василь Симоненко з боєм писав:

Ти знаєш, що ти – людина?

Ти знаєш про це чи ні?

Усмішка твоя – єдина,

Мука твоя – єдина,

Очі твої – одні.

Більше тебе не буде.

Завтра на цій землі

Інші ходитимуть люди,

Інші кохатимуть люди –

Добрі, ласкаві й злі²...

Держава своїми декретами, директивами, циркулярами, постановами, інструкціями, наказами, листами та положеннями надавала каральним органам необмежені можливості для здійсненні судових і позасудових репресій.

6 лютого 1922 р. ВЦВК приймає постанову, яка говорить сама за себе уже своєю назвою – «Про надання ДПУ права позасудової розправи взятих з поличним при бандитських нападах»³.

Історики оприлюднюють все більше жахливих фактів політичних репресій і терору тих часів⁴. Від кінця 1920-х і до початку

¹ ДАСБУ, спр. 23809.

² *Симоненко В. У твоєму імені живу* / В. Симоненко. – К.: Веселка, 1994.

³ СУ УССР. – 1921. – Ст. 146, 605.

⁴ *Архирейський Д.* Влада і селянство в Україні у 20-ті роки / Д. Архирейський, В. Ченцов // «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». – 1999. – № ½ (10/11). – С. 87–127; *Бикова Т.* Масовий терор у період утвердження радінської влади в Криму / Т. Бикова // «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» – 2001. – № 2. (17) – С. 437–465; *Данилюк Ю. З.* З любов'ю до рідного краю (М. Г. Криворотченко) / Ю. З. Данилюк // Реабілітовані історією (АН України. Ін-т Історії України та ін.; редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – Київ-Полтава: Рідний край, 1992. – С. 164–167; *Ковтун Г. К.* Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині / Г. К. Ковтун, В. А. Войналович, Ю. З. Данилюк // Реабілітовані історією (АН України. Ін-т Історії України та ін.; редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – Київ-Полтава: Рідний край, 1992. – С. 5–50; *Нікольський В. М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР

1950-х років з України виселено 2 млн. 880 тис. розкуркулених селян і членів їхніх сімей¹. Взагалі тільки у 1920 р. каральні органи в Україні заарештували понад 45 тис. осіб, з яких 3879 розстріляли, 5692 заслали до концтаборів, 344 відправили до тюрми².

8 грудня 1920 р. Раднарком України і ЦК КП(б)У затверджено «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом», якою стверджувалось, що «будь-яке заворушення чи виступ проти Радвлади, а також щонайменше лихо, заподіяне особам, які надають допомогу у боротьбі з бандитизмом і куркулями, взяті з куркульських верств населення заручники або певна частина пов'язаних круговою порукою куркулів сплачують (власною) головою»³. Інструкція давала право надзвичайним трійкам при каральних загонах протягом 24 годин знищувати на місці «злісних ворогів радянської влади»⁴.

«Революції ніколи не полегшували тягар тиранії, вони лише перекладали цей тягар з одного плеча на інше», – писав Бернард Шоу.

Для боротьби з повстанцями, яких влада тенденційно воліла називати «бандами», а їх дії «бандитизмом», створювались надзвичайні органи – воєнні наради тощо.

За 1921 р. в Україні зафіксовано 3785 вбитих і 1475 полонених повстанців, було знищено 44 отамани, серед яких називались прізвища та формування махновських отаманів – Забудька, Скирди, Вінника, Кошового, Нечая, Лиха, Нерубайла, Біленького, Комісарова, Підкови, Збруєва, Музики, Коваля та ін. Водночас налічувалось півтори тисячі загиблих з боку влади⁵. Розуміючи, що коїть зле і тремтячи від страху можливої розплати, влада посилює терор.

в Україні (кінець 1920 –х – 1950-ті роки). Історико-статистичне дослідження: монографія / В. М. Нікольський. – Донецьк, 2003; *Подкур Р. Ю.* Історіографія політичних репресій в Україні (друга половина 1980-х – 1990-ті рр.). / Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов // Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.). – К., 2007; *Ченцов В. В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 1999; *Шаповал Ю. І.* Переддень і апогей великого терору // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Ю. І. Шаповал. – К.: Наукова думка. – 2002.

¹ *Веднесев Д.* Політичні репресії 1920–1980-х та проблеми формування національної пам'яті // Українська правда. 26.12.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/26/105584/>

² СУ УСРР. – 1920. – № 5. – Ст. 72.

³ Державний архів Дніпропетровської області. – І. 3371. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк 170, 171.

⁴ ДАДО. – Ф.160. – Оп. 1. – Спр .1. – Арк. 19; Ф. 3374. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк 19.

⁵ *Ченцов В. В.* Придушення «куркульського бандитизму» / В. В. Ченцов В. В. Д. В. Архірейський // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Д. А. Архірейський, О. Г. Бажан, В. Т. Бикова та ін.; Відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С.243–249; ДА СБУ. – Спр. 254. – Арк. 68–72.

«Ненависть – помста боягуза за отриманий ним страх» – говорив Бернад Шоу.

Своїми безглуздими та незграбними діями щодо запровадження воєнного комунізму, колективізації, «розкуркулення» влада збурила селян, штовхала їх на повстанський рух. Наприкінці 1921 р. тільки на Катеринославщині налічувалось 12 збройних загонів чисельністю понад 900 повстанців¹. Голод і холод, жадоба свободи не могли миритись з більшовицьким насиллям.

Сучасні історики оцінюють кількість заарештованих тільки в «куркульській операції» до 820 тис. , із них від 437 тис. до 445 тис. були розстріляні.

У 1927 р. були розстріляні В. Артеменко та І. Шумигора – керівники «Української національно-козацької партії», члени якої мріяли про створення в Україні демократичного суспільства та навіть склали конституцію нової держави².

Ще раніше, в дореволюційні часи, вивчивши причини селянського бунту, Федір Плевако в одній з своїх неперевершених судових промов на захист селян села Люторич образно говорив: «Але підбурювачі були. Я знайшов їх і з головою видаю вашому правосуддю: вони – підбурювачі, вони – призвідники, вони – причина всіх причин. Ввійдіть у звіринець, коли настане час кидати їжу звірам, що зголодніли; ввійдіть у дитячу, де діти, що прокинулися, не бачать няньки. Там – одночасне гарчання тут – одночасний плач. Пошукайте між ними підбурювача. І він знайдеться не в окремому звірі, не в старшій або молодшій дитині, а знайдете його в голоді або страхітті, що охопив усіх одночасно»³. Більшовицьку владу мало цікавили причини і умови тих чи інших повстанських, бунтарських чи «контрреволюційних» проявів. Право сили заміняло силу права.

Розгорнувши боротьбу з «куркульством», більшовицька хунта завдала непоправного удару по цілому українському народу, де заможні селяни становили більшість населення. А «куркулями» як правило ставали ті, хто був фізично міцним, працьовитим, осві-

---

¹ Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – Днепропетровск, 1994. – С 42, 96.

² *Абраменко Л.* Козацька партія та її доля / Л. Абраменко // Вечірній Київ. – 1994. – 20 вересня.

³ *Плевако Ф. Н.* Избранные речи / Ф. Н. Плевако. – М.: ЮРАЙТ, 2012. – С. 599.

ченим у землеробських справах і дотепним організатором свого родинного життя і бізнесу. І навпаки, на добротній українській землі зазвичай саме ледацюги, кволі та п'яниці ставали біднотою. Влада підло закинула в маси заклик «хто був ніким – той стане всім». Гачок зроблено... Наживка – майно багатих і ... «процес пішов»...

У нормальній державі саме представники середнього класу, а на українських землях – «куркулі» становили основу суспільства і влади. Вони своєю працею по суті «утримували себе і державу», створювали економічні передумови для подальшого розвитку. Вони одягали армію, постачали до її лав міцних і хоробрих воїнів, розвивали не тільки сільське господарство, а й обороноздатність держави. Куркулі як середній клас був основою суспільства, а село їх руками ставало житницею держави. Зазначимо, що до революції Україна давала одну восьму світового ринку хліба.

Більшовики, «перевернувши цей світ догори ногами» не тільки знищили клас поміщиків, а вирішили продовжити свої «успіхи», методично знищуючи середній клас, вбачаючи в ньому загрозу «своєму всевладдю», тим самим вчинивши геноцид українського народу.

В серпні 1929 р. Раднарком УРСР ухвалює постанову про ознаки куркульських господарств:

Якщо в господарстві є млин, олійниця, круподерня, просорюшка, сущарня, шкіряний завод, цегельня або інше промислове підприємство, а також вітряк або водяний млин (це те, що фактично мала кожна заможна сільська родина). Коли господарство здає постійно або на сезон окремі обладнані приміщення під підприємства. Коли члени господарства займаються торгівлею, лихварством, комерційним посередництвом або мають інші нетрудові прибутки або коли хтось із членів господарства бере реєстраційне посвідчення на ведення промислового підприємства.

Наступним ударом влади по кустарях був єдиний податок: 300 карбованців на їдця накладалося згідно з кодексом, тобто на члена родини, але не менше 1500 карбованців в цілому. Тобто якщо їх було троє, вони все одно повинні були сплатити 1500 карбованців. Це були дуже великі гроші. Або плати, або – в колгосп. Господарів змушували віддавати в колгосп усе – від землі до інвентаря. Це шокувало селян, адже була повага до майна¹.

¹ Стасюк О. Доноси, самогон і байдужість до майна. Як голодомор змінив життєвий уклад села / Олеся Стасюк // Українська правда. – 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/12/9/8213/>

В ході реалізації політики розкуркулення протягом 1923–1931 р. в Україні ліквідовано 352 тисячі міцних селянських господарств. Спротив селян проти розкуркулення і колективізації жорстоко придушувався репресивною машиною влади.

Використавши загони махновців як союзників для завоювання Криму та підло зрадивши їх в подальшому, більшовицька влада боялась повстанського руху на січеславщині, особливо пильнувала махновських отаманів. Виконуючи циркуляр ДПУ України від 6 квітня 1926 р. «Про махновців», де підкреслювалось, що «Махно поновлює свої спроби ідейного керівництва над куркульськими елементами українського села», співробітники ДПУ в продовж 1928–1929 р. заарештували 101 колишнього махновця, виявили склад зброї в Межівському районі Дніпропетровського округу, взявши під варту С. Єремельця, І. Циганка, А. Комарову, І. Бичека, Ф. Тарасенка, Г. Чорнокнижного¹.

Із матеріалів архівних кримінальних справ:

Потійко Івана Петровича та трьох інших жителів Крупського району Чернігівської області за рішенням трійки від 20 січня 1933 р. засудили до страти, а одного фігуранта справи – до 10 років таборів. Згідно з матеріалами кримінальної справи, обвинувачені протягом 1929–1932 рр. здійснили декілька нападів на сільраду, чинили перепони проведенню зборів села Рижки, погрожували місцевим активістам².

Тяпку Йосипа Миколайовича, жителя с. Миколаївка Новотроїцького району Дніпропетровської області, за звинуваченням у замаху на активіста і проведенні антирадянської агітації, за вироком військового трибуналу 7-го корпусу Українського воєнного округу приговорили до страти, хоча згодом за постановою судової колегії Верховного суду СРСР від 17 березня 1935 р. смертну кару замінено на 10 років ув'язнення³.

Один з авторів цієї книги часто буває на Слобожанщині, в мальовничих краях своїх предків. Там, де залишились без господарів колись обжиті місця розкуркулених людей, землі яких досі ще називаються їх прізвиськами. Було колись собі таке ціле помістя, про яке можна мріяти ще й сьогодні, – поле благодатної землі, криниця, ниж-

---

¹ ДА СБУ, ф.3, оп. 1, спр. 10, арк. 302, 303.

² ОГА СБУ, Чернігов, Ф. Основной, д. 4/48, Архів № 44245, П 13284.

³ ОГА СБУ, Херсон, Ф. Основной, д. 5122. Кримінальна справа № 267. Арх. № 5122.

че став, зліва – ліс, справа – луг, де колись випасались стада корів, внизу – вихід на берег живописної річки Грунь. Все своє, все чудове, є і хліб, є і молоко, є і пляж, є і човен, є і риба, є і гриби і ніхто нікому не заважав... Сіяли, жали, пасли корів, готували сніданки з натуральної їжі, надлишки продуктів сільського господарства везли до міста, одягались узимку в саморобні овечі кожухи, улітку – у самоткані вишиванки, забезпечували хлібом і продуктами самі себе і державу...

І все це раптом «кимось заздрісним» стало називатись словом з відтінком ворожнечі – «куркульство». Людей з обжитих місць примусово, «щоб не зажирили від такого раю», а скоріше – щоб не мали ні грошей, ні волі на організацію спротиву нікчемній владі, переселили на глиноземні клаптики землі на пагорбах та на солончаки, відібрали майно і віру у справедливість. Примусили вступати до колгоспів. Багато людей полишили свою землю. За даними перепису населення в 1859 р. у козачому селі Капустинці мешкало 4396 селян, на сьогоднішній день його населення скоротилось учетверо (тільки в післяреволюційні роки від голодомору в цьому одному селі загинули 384 людини).

Колись найбільші врожаї зернових були в Україні, тепер – в Канаді, куди повтікало багато наших працьовитих співвітчизників. І що тепер?! Тепер буцім-то відбувається зворотний процес. Але минулого вже не повернути. Села занепадають, у можливість сумлінно і чесно працювати на землі мало хто вірить. А на колишніх куркульських дворах ще довго після буремних подій по весні квітували залишені як уламки цивілізації грушеві та яблуневі сади, а сьогодні лише бобри догризають вільхові стовбури та синіє в оточенні лісу барвінок, що розрісся на забутих могилках...

Біль за втрачений час передають багато поетів і митців сьогодні:

«Когда-то жизнь и здесь бурлила,
Блаженный мир, небес лазурь.
Луна лениво небом плыла,
Не предвещая бурь.
Зачем-то, кто-то все разрушил...
И ветры воют словно волки.
Занозой колют в наши души
Былого рваные осколки»¹

¹ Тертышник В. Аудит мужской души. Стихи / В. Тертышник. – Днепропетровск, 2013. – С. 200.

Керуючись проковтнутою суспільством ідеєю непримиренної класової боротьби та виправдання терору як інструменту цієї боротьби, «вожді революції» постійно піклувались про надійне правове забезпечення своїх політичних і каральних акцій.

28 лютого 1927 р. Постановою ЦВК Союзу РСР приймається Положення про державні злочини (контрреволюційні і особливо небезпечні для СРСР злочини проти порядку управління)¹, текст якого згодом увійде до законодавчих актів.

У КК УРСР, який був затверджений у 1927 р., контрреволюційним злочином, за визначенням ст. 54–1 вважалась «будь-яка дія, спрямована на повалення, підрив або послаблення влади робітничо-селянських урядів Союзу РСР, союзних і автономних республік, або на підрив чи послаблення зовнішньої безпеки Союзу РСР і основних господарських, політичних та національних здобутків пролетарської революції». Такі положення були викладені і в ст. 58–1 КК Російської федерації.

Звернімо увагу на слабку юридичну визначеність та некоректність окремих термінів цього закону. Що можна розуміти під «будь-якою дією», спрямованою на «послаблення» влади чи «здобутків пролетарської революції»? Під це визначення може підпадати будь-яка справедлива критика (до речі, відповідальність за «переслідування за критику», яка зникла з нового КК України, доречно, мабуть, було б відновити для попередження таких негативів), будь-які необережні дії особи або дії, вчинені в стані ризику чи крайньої необхідності, тощо... Критерій істини – практика красномовно показала наслідки прийняття таких законів і відпрацьовані «технології» їх застосування в подальшому органами ДПУ та НКВС. За цією статтею можна було засуджувати і сторожа, який проспав сторожку, і селянина, який відмовляється вступати до колгоспу чи віддавати результати своєї праці... Як цинічно говорять юристи «була б людина, стаття знайдеться».

Збройне повстання каралось за ст. 54–2 КК УРСР, як правило, вищою мірою покарання. В ст. 54–1 п. в) передбачалось, що до повнолітніх членів сім'ї викритого військового зрадника батьківщини, «які проживали разом з ним чи які знаходились на його утриманні» застосовувались «висилка у віддалені райони Сибіру та позбавлення виборчих прав строком на п'ять років»².

---

¹ СЗ. – 1927. – № 12.

² СЗ УРСР. – 1934. – № 28. – Ст. 239.

Як бачимо, карати могли за такими піднесеними до рівня закону аморальними нормами і «без вини винуватих».

За пропаганду чи агітацію, які містили заклик до повалення, підриву чи послаблення радянської влади або до вчинення окремих контрреволюційних злочинів (статті 54–2 – 54–4), а рівно за виготовлення та розповсюдження чи зберігання літератури того ж змісту, передбачалось, згідно зі ст. 54–10 КК УРСР, позбавлення волі «не менше шести місяців». Ось так – не менше, а скільки більше – мала підказати «революційна правосвідомість» тих, хто взяв на себе місію суддів.

Ст. 54–14 КК УРСР передбачала не менше одного року позбавлення волі з конфіскацією всього майна, а при обтяжливих обставинах – до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією майна за «контрреволюційний саботаж»¹. Під останнім розумілись буд-які дії «свідомого невиконання окремих обов'язків» (мабуть, і обов'язків призначених відповідачів) або недбале виконання таких. Саботаж став «дієвим» засобом розправи з неугодними представниками куркульства і інтелігенції. В указаній редакції КК України діяв з певними змінами і в роки Великої вітчизняної війни².

Репресивне законодавство активно застосовувалось для розправи над інакомислячими, про що може свідчити справа стосовно студентів Дніпропетровського гірничого інституту Максима Котика та Івана Мостового, які в студентському середовищі піддавали гострій критиці політику більшовиків, відкрито віддавали перевагу українській літературі, симпатизували письменнику Хвильовому. Максим Котик відверто висловлювався, що «акт вбивства Петлюри – це спроба вбити український національний рух». В 1929 р. Котика і Мостового заарештували, звинуватили у проведенні антирадянської агітації «шовіністичного забарвлення» та відправили до концтаборів³.

На архівних полицях жовтіє папір безлічі кримінальних справ щодо українських повстанців, патріотичної молоді та інтелігенції і духовенства, вільнолюбних жителів нашої батьківщини: справа Левицького та інших членів «Комітету визволення України», спра-

¹ СУ УССР. – 1927. – № 26–27. – С. 131.

² Уголовный кодекс УССР. Официальный текст. – М.: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1942.

³ ДА СБУ, ф.3, оп. 1, спр. 3, арк. 79–201.

ва «Українського селянського об'єднання», справа щодо організації «Селянська буря», справа «Спілки молоді», справа членів організації «СМІХ» – «спілки молодих есенінських хуліганів», справа членів спілки «АРОМ» – «антирадянської організації молоді» тощо, які уже стали предметом аналізу на сторінках наукових видань¹.

Вивчення цих та інших справ показує, що, не маючи змоги зламати людей духовно, влада застосовувала середньовічні засоби репресій, щоб зламати народ фізично.

Геноцид у формі голодомору у 1921–1923, 1932–1933 і в 1946–1947 рр. завдав значного удару як по селу так і по українському народу в цілому. Вперше голодомор було застосовано у 1921–1923 рр., тобто одразу після поразки українських національно-визвольних рухів 1917–1921 рр.

Виникнення голоду на початку 20-х років в Україні офіційною радянською історіографією пояснювалося посухою, а також наслідками семирічної війни (спочатку світової, потім громадянської). Та, як мовить японське народне прислів'я, «Причину і пластир можна приклеїти куди завгодно». Насправді ж голод 1921–1923 рр. був викликаний передусім суб'єктивними причинами, а саме: більшовицькою політикою «воєнного комунізму» і насильницькими заходами, що її супроводжували².

Голод 1921–1923 рр. «допоміг» керівникам більшовицької партії зробити кілька важливих висновків, використаних згодом для творення нових голодоморів. *По-перше*, оскільки вилучення хліба в українських селян у 1921–1922 рр. мало на меті не стільки нагодувати «червоні столиці», Червону армію та голодуючих селян Поволжя, скільки приборкати селянський повстанський рух, то терор голодом став ефективнішим засобом боротьби з повстанцями, ніж застосування регулярних частин Червоної армії. *По-друге*, приховавши інформацію про голод в південних регіонах України, більшовицька влада апробувала технологію замовчування у засобах масової комунікації фактів про голод, що позбавило українських селян міжнародної допомоги і призвело до масового мору людей. *По-третє*, скориставшись голодом як приводом для вилучення

¹ *Ченцов В. В.* Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки: монографія. – вид. 2-ге. / В. В. Ченцов. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2010. – С. 107–163.

² *Дорошко М.* Голодомори в радянській Україні: організатори та виконавці / М. Дорошко // Газ. «День». – 2007. – № 205. – 24 листопада.

церковних цінностей, більшовики отримали у своє розпорядження додаткове джерело надходжень для утримання влади і проведення великомасштабних комуністичних експериментів. І, нарешті, мовчазна згода українського керівництва на застосування методів офіційно скасованої продрозкладки для масового вилучення хліба у «незалежній» республіці переконала московський партійний центр у цілковитій лояльності до нього партійно-радянської верхівки УСРР¹.

Живучість такої лояльності відчутна досі. Лише майже сторіччя поспіль, 29 січня 2016 року, молоде покоління м. Дніпропетровська, керуючись законодавством про декомунізацію та долаючи опір прокомуністичних прошарків суспільства, врешті-решт змогло демонтувати пам'ятник більшовицькому «всеукраїнському старості» Григорію Петровському. Однак, уже на наступній неділі співробітники національної поліції Дніпропетровська, після перегляду указаної акції, за фактом «знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини» відкрили кримінальне провадження².

Між тим, народу України здавна притаманні такі риси як любов до свободи і вільнодумство, а благодатна земля наша сприяла прояву цих якостей і появі на складних етапах історії легендарних бунтарів і отаманів повстанського і визвольного руху, – то Іван Сірко, то ціла плеяда козаків-запорожців, то Северин Наливайко, то Устим Кармелюк, то, Олесь Довбуш, то Костя Пестушко, Пилип Хмара, Мефодій Залізняк та інші повстанці Холодного Яру, то Махно.

Унікальною і трагічною була історія існування на території України Холодноярської Республіки (1919–1922 рр.) у Чигиринському повіті, в районі лісового урочища Холодний Яр, зі столицею в селі Мельники. Після проведених чекістами провокацій і арештів 2 лютого 1923 р. отаманів повстанського війська Ларіона Завгороднього, Дениса Гупала, Мефодія Голика-Залізняка, Трохима Компанійця, Василя Ткаченка, Костянтина Здобудь-Волю, Івана Ляшенка, Григорія Яковенка, Юрія Дробатковського засудили до розстрілу. Холодноярських отаманів, козаків та декілька січових стрільців

¹ *Дорошко М.* Голодомори в радянській Україні: організатори та виконавці / М. Дорошко // Газета «День». – 2007. – № 205. – 24 листопада.

² [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hromadske.tv/society/za-faktom-povalennya-petrovskogo-v-dnipropetrovsku/>.

утримували разом, у камері № 1 Лук'янівської в'язниці. 9 лютого 1923 р. 38 діячів національного визвольного руху підняли повстання у в'язниці. Хто не загинув під час повстання, був розстріляний катями ГПУ. Символічно, що прапор холодноярських повстанців майорів під час Євромайдану у Києві в 2014 році.

Голодомору 1932–1933 років передувало 5000 селянських повстань проти експропріації і інших безчинств влади. У 1930 р. в Україні відбулось понад 4 тис. масових протестних виступів, у яких взяли участь, за оцінками дослідників, близько 1,2 млн. осіб. За перші 7 місяців 1932 р. органи ГПУ (головне політичне управління) зафіксували в Україні понад 900 виступів, що становило 56% усіх антивладних виступів в СРСР. Тоді ж з колгоспів в Україні вийшли 41 200 селянських господарств, близько 500 сільських рад відмовлялись приймати нереальні плани хлібозаготівель. У 1932 р. зафіксовано понад 1000 актів збройного спротиву режиму. Влада, боячись свого політичного краху, за твердженням істориків, відповіла українським селянам штучним голодомором. «Цей стихійний спротив і став основою звинувачень у підготовці на весну 1933 року повстання в Україні, які були використані окупаційною владою як виправдання вбивства голодом», – зазначили в Українському інституті національної пам'яті в Центрі досліджень визвольного руху¹.

Акції розкуркулення селян та примусове їх об'єднання в колгоспи чи радгоспи порушували основи права власності, природні права людини на свободу, гідність, достатній рівень життя, не могли бути сприйняті селянством ні в ті ні в інші часи, викликали спротив, на який влада реагувала терором.

Як зазначає доктор історичних наук, дослідник проблем голодомору Микола Дорошко, у 1930 р. розпочалася масова розправа з «куркулями», в результаті якої було зруйновано понад 200 тис. найбільш дієздатних і заможних селянських господарств, виселено сотні тисяч «куркулів» та членів їхніх сімей. За неповними даними, від цієї акції постраждало близько одного мільйона осіб. Як і під час голоду 1921–1923 рр., відповідальними за голодомор 1932–1933 рр. було оголошено «куркулів», котрі нібито приховали хліб і від влади, і від односельців. Прикметно, що версія про те, що

---

¹ УНІАН: <http://www.unian.ua/society/1008525-golodomoru-peredovalo-ponad-pyat-tisyach-antistalinskih-povstan-selyanstva-istorik.html>

селяни сховали зерно в ямах з тим, щоб задушити радянський уряд «кістлявою рукою голоду», була оприлюднена генеральним секретарем ЦК КП(б) України С. Косіором саме влітку 1930 р.¹

Про рівень грабежу селян певним чином свідчать відлуння тих часів в сьогодні. За повідомленнями засобів масової інформації, нещодавно у селі Великі Крушлинці, неподалік Вінниці, під коренем дерева знайшли пляшку з, на диво, гарно збереженим і чистим просом, закопану 80 років тому під час Голодомору. Марія Сорока розповіла, що це зерно в 1932 р. заховав її дідусь від «гончих з влади», щоб порятувати родину від голоду. «Погляньте, – мовила вона, – як дід його добре заштовхав у пляшку, тут справді багато насіння, дуже шкода, що не допомогло воно тоді нашій рідні». Односельці впевнені, що голодомор був штучно спланованим і організованим, бо для чого було насильно відбирати в людей все зерно, та ще й в такій дрібній кількості, не залишаючи запасів навіть на посівну.

Насильне відлучення селян від власності на землю і знаряддя праці, мізерна платня за роботу в колгоспах – все це мало чим відрізнялось від кріпосного права, спотворювало вікові уявлення про працю і винагороду за неї, паплюжило психологію людини-господаря, породжувало появу різних засобів виживання – від приховування врожаю і появи «несунів», до формування повстанців.

В 1930 р. Рада народних комісарів прийняла постанову «Про заборону забою скота», в розвиток якої КК УРСР був доповнений статтею, яка передбачала кримінальну відповідальність у формі позбавлення волі на строк до двох років за порушення відповідних заборон чи навіть підбурювання до таких дій. Винних за даними нормами позбавляли також землі і худоби. Ці та подібні драконівські норми були інкорпоровані в самий пік голодомору 4 квітня 1933 р. в КК УРСР. Постановою ВУЦВК і РНК 5 жовтня 1930 р. усі засуджені за контрреволюційні та інші державні злочини проти порядку управління, а також за усі інші злочини, за які передбачалось позбавлення волі на строк не менше трьох років, позбавлялись права на усі види пенсій.

У селах при стимулюванні доносів та за підтримки ледацюг та інших «свідомих громадян» проводились повальні обшуки, ви-

¹ *Дорошко М.* Голодомори в радянській Україні: організатори та виконавці / М. Дорошко // Газета «День». – 2007. – № 205. – 24 листопада.

лучалось зерно, картопля та інші продукти харчування. 1933-й рік став піком голоду в селах і містах – в Полтаві, Києві, Дніпропетровську та інших містах сотні тисяч людей щодня стояли в чергах за шматком хліба. Селяни перетворювались на рабів, а Сибір і північні береги Білого моря – на новий дім під назвою «концентраційний табір».

У перші чотири місяці 1930 р. з радянської України було депортовано 113 637 осіб, яких вважали куркулями. Це означало, що порожніми лишилися до тридцяти тисяч селянських хат, шокованим селянам практично не давали часу зібратися в невідому дорогу. Тисячі холодних товарних вагонів, повні заляканих, хворих людей, вирушили на північ європейської Росії, на Урал, у Сибір і Казахстан. Останнє, що бачили селяни вдома, – постріли, плач і крики. Холод і приниження в дорозі. Відчай і збайдужіння, коли селян висаджували в степу чи в тайзі й використовували там як рабську робочу силу. Масові депортації селян з метою покарання збіглися з масовим використанням примусової праці. У 1931 р. спецпоселення й табори об'єднали в одній системі – ГУЛАГ (Головне управління «лагерей»). ГУЛАГ формувався паралельно з колективізацією сільського господарства і залежав від неї. Українські селяни мали великі шанси потрапити на будівництво Біломорканалу між Білим і Балтійським морями. Кирками, лопатами, іноді черепками або й просто руками 170 тис осіб копали мерзлу землю впродовж 21 місяця. Від виснаження і хвороб люди помирали тисячами, зустрівши свій кінець на дні каналу, будівництво якого завершили 1933 р. і який не мав особливого транспортного значення. В систему ГУЛАГу увійшло 476 таборів, у яких відбували покарання 18 млн. осіб, з них 1,5–3 млн. за час заслання померли¹.

Один із соратників «вождя народів», другий секретар ЦК КП(б) У з 1932 р. Мендель Хатаевич без тіні сумнівів заявляв: «Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди».

Ось такі реалізовувались концепції після гасел революції «влада – народу, земля – селянам...».

---

¹ *Тимоті Снайдер*. Уривок із книги «Криваві Землі» // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2011/11/25/62973/>

У липні 1932 року Молотов, Калінін і Єнукідзе підписали постанову ЦВК і РНК «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення соціалістичної власності», якою «від імені і за дорученням» встановлювався «розстріл з конфіскацією» (при пом'якшуючих обставинах – «не менше 10 років тюрми») за розкрадання колгоспної власності та вантажу на транспорті. Репресивність законодавства була видна «неозброєним оком» – більшість злочинів, навіть незначних, карались позбавленням волі на значні терміни. Застосовувались і інші форми покарань: неявка на роботу без поважних причин – звільнення і позбавлення житла; випуск недоброякісної продукції – до 5 років; содомія – до 8 років; підробка грошей – розстріл.

За законом «про п'ять колосків», який трансформувався до КК УРСР і діяв понад десятиліття, багато людей гинуло від голоду, а каральними органами засуджено десятки тисяч трудівників села¹.

В архівних установах знаходяться підтвердження актів цинізму влади, коли в юридичному документі про смерть, у графі «причина смерті» робився запис – «українець», як це видно, наприклад з акта про смерть дев'ятнадцятирічного жителя с. Тучино Остапенка Андрія Савича від 13 травня 1933 р. Важко з'ясувати загальні втрати від голодомору, дослідники називають цифри понад 4,5 млн. людей, а скільки ж не народилося дітей – майбутніх громадян держави ... Та зрозуміло, що голодомор був спланованим актом геноциду, злочину без строків давності.

Більшовицькі емісари в Україні – В. Молотов, Л. Каганович, П. Постишев, Я. Яковлев разом з активістами хлібозаготівельної кампанії 1932 і 1933 рр., генеральним секретарем ЦК КП(б)У С. Кошіром, головою Раднаркому УСРР В. Чубарем та головою ВУЦВК Г. Петровським й іншими менеджерами України свідомо прирекли мільйони українських селян на голодну смерть. Окрім керівного складу партійних органів, безпосереднє відношення до масових політичних репресій і голодомору мали керівники правоохоронних органів, зокрема, Нарком внутрішніх справ УСРР – В. А. Балицький, заступник Наркома внутрішніх справ УСРР – З. Б. Кацнельсон, особливо уповноважений НКВС УСРР Н. Л. Рубінштейн, начальник особливого відділу УДБ НКВС УСРР М. К. Александровс-

¹ *Тилішак В. С.* Людяність у нелюдяний час / В. С. Тилішак, В. М. Яременко. – Львів: Ча-сопис, 2013.

кий, начальник секретно-політичного відділу УДБ НКВС УСРР – П. М. Рахліс, начальник управління місць ув'язнення УДБ НКВС УСРР Я. К. Краукліс, начальник УНКВС Київської обл. М. Д. Шаров, начальник УНКВС Дніпропетровської обл. С. Н. Миронов-Король, начальник УНКВС Харківської обл. К. М. Карлсон та інші виконавці злочинних розпоряджень, про яких уже згадували дослідники¹. Патент на застосовувану сьогодні технологію гібридної війни скоріш за все слід видати більшовикам.

Геноцид у формі голодомору та масових політичних репресій здійснювався із використанням як репресивних каральних органів, так і з використанням механізмів виконавчої і законодавчої влади.

Законодавчі норми, які фактично за своїм змістом суперечили як природному праву, так і здоровому глузду, приймалися з порушенням цивілізованих уявлень про право, не кажучи уже про мораль, а їх автори самі заслуговують на притягнення до відповідальності щонайменше за зловживання владою, але, будучи під тиском політиків «вмонтованими» в існуючу в ті часи правову систему держави, створювали умови для масових репресій і політичного терору в практичній діяльності спецслужб. Якщо ж до цього додати, що самі спецслужби, користуючись репресивним законодавством, усвідомлювали його «революційну» мету, могли трактувати крізь призму своєї вихованої чекістськими концептами і методами «правосвідомості», то в реальності виникали масові факти перевищення влади, навіть при застосуванні таких нелюдських диктаторських законів.

Влада фактично робила все можливе, щоб уся інформація щодо голодомору була недоступною і не набула публічного розголосу. Протягом 1930–1940-х років людей притягали до кримінальної відповідальності за будь-яку згадку про Голодомор, усну чи письмову. Так, доказом антирадянської агітації вважали виявлену у жителя Батурина Миколи Боканя фотографію, датовану 3 квітня 1933 р., з промовистим підписом «300 днів без шматка хліба». Колишню

---

¹ Золотарьов В. Начальницький склад НКВС УСРР у середині 30-х рр. / В. Золотарьов // «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», № 2 (17), 2001. – с. 326–342; Дорошко М. Голодомори в радянській Україні: організатори та виконавці / М. Дорошко // Газета «День», № 205, 24 листопада 2007; Никольський В. Репресивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в УСРР (1932–1933 рр.) / В. Никольський // «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», № 2 (17), 2001. – с. 477–495; Шаповал Ю. Нове цінне дослідження: Н. В. Петров, К. В. Скоркин. Кто руководил НКВД, 1934–1941. Справочник / Ю. Шаповал // «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», № 2 (17), 2001. – с. 535–540.

вчительку Олександрю Радченко у 1945 р. заарештували за знайдений щоденник, який вона вела з 1926 р. На суді вона пояснювала, що хотіла залишити спогади дітям, які «не повірять, що такими жорстокими методами будували соціалізм, що український народ пережив такі страхиття». Вирок – 10 років позбавлення волі¹.

Репресії проти творчої інтелігенції супроводжували фактично всю історію більшовизму. Різні факти про діяльність спецслужб історики і юристи можуть знаходити в матеріалах військових нарад при виконавчих комітетах (накази, циркуляри, телеграми, інструкції, протоколи, матеріали надзвичайних трійок тощо)².

В розпал «великого терору» деякі «говірливі» співробітники НКВС з «бравадою» розповідали про окремі нюанси арештів громадян: стоматологи Дорн і Курило-Бронштейн були заарештовані просто тому, що керівництву приглянулись їхні квартири і цінності...³

«*Операція-провокація*» стала прикрою нормою роботи спецслужб. До прикладу, 30 грудня 1930 р. в колишню столицю України м. Харків влада запрохала кобзарів з усіх областей на Всеукраїнський кобзарський з'їзд. Одягнуті у ошатні вишиванки з дорогими для душі інструментами кобзарі з оптимістичними настроями заповнили один з кращих харківських театрів. Звідти з оптимістичним виглядом хлопці в хромових чоботях завантажили їх у вагони товарної станції... Подальша доля кобзарів маловідома, але «передбачувана»... Живими їх уже ніхто не бачив.

У грудні 1933 р. на пленумі Всеукраїнського комітету профспілки працівників мистецтв комуністична верхівка назвала українські народні музикальні інструменти «класово-ворожими», а письменник Юрій Смолич в унісон писав: «Кобза таїть в собі повну небезпеку, тому що дуже міцно зв'язана з націоналістичними елементами української культури, з романтикою козацькою і Січі Запорізької.

¹ В'ятрович В. «Чекісти жорстоко переслідували всіх свідків трагедії» / В. В'ятрович В. // Урядовий кур'єр. – 2015. – 16 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/volodimir-vyatrovich-chekisti-zhorstoko-peresliduv/>

² Подкур Р.Ю. Документи органов государственной безопасности УССР 1920 – 1930-х годов: исторический анализ / Р. Подкур, В. Ченцов. – Тернополь, 2010. – С. 346–362; ЦДАВОВУ. – Ф. 90 – Оп. 2. – Спр. 117. – Арк 9–10; ЦДГАУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1908. – Арк. 90–109; ДАЗО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 468. – Арк 57–62 та інші.

³ Державний архів Житомирської області. – Ф.П. – 555. Оп. 1. – Спр. 1. – Арк 140. – Ф.Р. – 5313. – Оп. 2. – Спр. 3640. – Арк 164–166; Шевчук Ю.В. Технологія здійснення репресій проти інтелігенції Житомирщини в 30-х рр. ХХ ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – Вип. 36. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2010. – С. 218.

Це минуле кобзарі старались безумовно воскресити. На кобзу дають середньовічний молох каптану і шаровар»¹.

А. Сахаров стверджував, що в 1930-их роках від різних форм терору загинуло близько 10–15 млн. людей.

Змінами до КПК УРСР, оприлюдненими в грудні 1934 р. (статті 113–1, 225–2, 238–1, 315–1), передбачався прискорений порядок розслідування терористичних актів (протягом 10 днів), розгляд справ у суді без участі сторін, неприпустимість оскарження вироків, приведення вироків до виконання без зволікань негайно після їх винесення.

Особливо дісталось митцям та працівникам культури. Так, у грудні 1934 р. колегія ВС СРСР під головуванням Ульріха засудила до смертної кари 28 письменників і інших діячів культури, які в 1924–1926 рр. входили в об'єднання письменників «Ланка, а в 1926–1929 рр. – в організацію “Марс” (“Майстерня революційного слова”), яких обвинувачі найменували “група письменників-націоналістів з терористичними настроями по відношенню до вождів партії”. Серед розстріляних поет-футурист А. Влизко, романіст А. Досвітний (Олександр Скрипаль), письменник і перекладач Г. Косинка, письменник і музикознавець Іван Крушельницький, поети М. Драй-Хмара, Д. Фальковський та інші. В подальшому аналогічні звинувачення не оминули Миколу Хвильового і Остапа Вишню.

Остап Вишня (Павло Губенко), відомий український сатирик, автор «Вишневих усмішок», збірки «Мисливські усмішки» (1956) та багатьох неперевершених гуморесок і оповідань, уродженець с. Грунь Охтирського району Сумської області, як прихильник Української народної республіки був заарештований за сфабрикованою справою і звинувачений за ст. 54–11 КК УРСР за буцімто належність до української контрреволюційної організації.

До ув'язнення Остапа Вишні доклав руку письменник Олексій Полторацький, який у 1930 р. в журналі «Нова генерація» (№ 2–4) опублікував статтю «Що таке Остап Вишня», де із брутальною ідеологічною критикою творчості гумориста писав: «Пісенька Остапа Вишні одспівана. Літературна творчість цього фашиста і контрреволюціонера, як остаточно стало ясно, була не більш ніж машка-

---

¹ *Решетова Л.* Расстрел бандуристов в Харькове. Как это было. [Електронний ресурс]. – Режим доступу – <http://www.alter-idea.org.ua/rasstrel-banduristov-v-har-kove-kak-e-to-by-lo/>

рою, “мистецьким” прикриттям, за яким ховаючись, він протаскував протягом кількох років у друковане слово свої націоналістичні куркульські ідейки і погляди». «... я щасливий відзначити... що моя стаття стає епітафією на смітникові, де похована “творчість” Остапа Вишні». В 1937 р. був заарештований і розстріляний брат Остапа Вишні – Василь Чечвянський

Остап Вишня був запроторений до таборів ГУЛАГу, звідки звільнений і повернувся до літературної праці в 1943 році. Вишню чекала традиційна доля «ворога народу» – розстріл, але влада вирішила, що «петлюрівець Вишня» своїми гуморесками має спростувати «наклепи націоналістів», нібито улюбленця цілої України – Вишню – «закатувала Москва». Влада повернула Остапа Вишню в літературну діяльність не з почуття гуманізму чи справедливості, а для свого самозбереження.

На Остапа Вишню постановою від 26 серпня 1942 р. заведено окрему агентурну справу під кодовою назвою «Накип». Судячи з архівних матеріалів у розробці Остапа Вишні як на волі, так і в період перебування в таборах, брала участь ціла зграя секретних агентів НКВС, які писали свої доноси під різними псевдонімами: «Жук», «Султан», «Тичина», «Антон». «018», «Барин», «Макаров», «Стріла», «Тихий», «Ленський»... За самим Остапом Вишнею невідступно здійснювались спостереження і оперативні розробки. Наприклад, у донесенні агента під псевдонімом «Вікторія» на ім'я оперуповноваженого Клаусена 29 квітня 1942 р. повідомлялось, що в бесіді про перспективи закінчення війни, Вишня висловився, що питання закінчення війни може вирішити лише внутрішній переворот, але здійснити його в державі нікому, так як усі здатні на це сили уже знищені чи паралізовані. А далі додавив, що в щирість союзу з Англією і Америкою він не вірить, а з Гітлером наш вождь може домовитись¹. Незважаючи на відчуття пригніченості, яке відчуває людина, читаючи архівні кримінальні і оперативні справи, позитивно бачити те, що з безлічі агентурних повідомлень можна довідатись про те, що Остап Вишня щиро турбувався про українських людей, емоційно говорив про факти обкрадання селян, незаконні розкуркулювання, утиски при прийманні на роботу під час будівництва дніпровських електростанцій, безпідставним заселен-

¹ Розстріляне відродження. Невідома історія письменників із розсекречених архівів КДБ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/special-projects/kdb/>

ням земель України переселенцями з Росії, критикував помилки влади. За це і постраждав.

Добу Розстріляного відродження (1920-ті – початок 1930-х років) – яскраву сторінку історії української літератури, яка уміщує таку кількість талановитих митців, якої вистачило б на ціле сторіччя, не можна описати в одній книзі. Не можна описати і знівечені долі українських письменників та перипетії «невтомної» роботи репресивного апарату держави щодо їх знищення. Нагадаємо лише штрихи найбільш гучних справ.

Микола Зеров народився в місті Зіньків на Полтавщині, був одним із лідерів групи неокласиків, до якої, зокрема, належали Максим Рильський, Павло Філіпович, Юрій Клен, Михайло Драй-Хмара. Мав звання професора. 27 квітня 1935 р. співробітнику управління державної безпеки НКВД України Сафронову був виданий ордер на його арешт і обшук. Весною письменника заарештовують за сфабрикованими звинуваченнями в керівництві контрреволюційною терористичною націоналістичною організацією (постанова про пред'явлення обвинувачення за ст. 58–8, ст. 58–11 КК від 15 травня 1935 р. винесена оперуповноваженим Бондаренком) та відправляють до Соловецького табору. Професор Зеров разом із іншими представниками української культури був розстріляний в селищі Сандармох 3 листопада 1937 р.¹ 23 січня 1958 року реабілітований. Символічна могила Миколи Зерова знаходиться на Лук'янівському кладовищі в Києві (ділянка 12) разом зі справжньою могилою його сина (хлопчик помер у віці 10 років) – Костянтина Зерова.²

Евген Плужник зарекомендував себе як талановитий драматург – він писав п'єси та сценарії для фільмів. Був активним учасником літературної групи «Ланка», куди входили Валер'ян Підмогильний, Григорій Косинка, Борис Антоненко-Давидович, Іван Багряний..

В агентурному донесенні, секретного співробітника під псевдонімом «Журналіст» від 12 лютого 1934 р йдеться про реагування Плужника на промови Сталіна на XVII з'їзді партії (цитуємо дослівно щоб зберегти мову оригіналу): «Я не понимаю, откуда

---

¹ Кримінальна справа НКВД Української РСР № 1377.

² Розстріляне відродження. Невідома історія письменників із розсекречених архівів КДБ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/special-projects/kdb/>

пошла эта мода – служить хвалебные акафисты Сталину. Зачем эти гнусные подхалимские эпитеты: любимейший ученик ЛЕНИНА, “горный орел”, “кратер вулкана”, “солнце Советского союза” и т.д. Кому нужны все эти льстивые и сладостные слова. Ведь никогда в самых отсталых странах закоренелого империализма так не пресмыкались ни перед одним из царей. ... Ведь он отлично понял бы, что это делается не искренне, что над этим смеялись бы за границей. А у нас – что дается. Ведь “горным орлом” величают Сталина не народные массы, а редактора газеты, по приказу Кремля, по приказу взбесившейся кучки сталинских чиновников-подхалимов», – говорил Плужник. В 1934 році поета заарештували за звинуваченнями у належності до неіснуючої націоналістичної терористичної організації та засудили до розстрілу¹. Реабілітований 4 серпня 1956 р.

Михайль Семенко – основоположник українського футуризму, народився на Полтавщині, в селі Кибинці. У квітні 1937 р. поет провів у Києві свій останній творчий вечір, а за три дні його заарештували. Того ж року поет був розстріляний. Через 20 років після страти Михайль Семенко був реабілітований за позовами близьких.

Григорія Косинку, уродженця київської землі, після того як у своєму виступі керівник більшовицького уряду в Україні Станіслав Косіор назвав письменника «буржуазним націоналістом», у червні 1934 р. заарештовує НКВС, звинувативши новеліста у належності до організації, що готувала терористичні акти проти керівництва партії, а вже в грудні цього ж року письменник був розстріляний².

Судячи з масових репресій щодо письменників, влада «не дружила» з розумом і духовністю, з завзятістю завдавала ударів по інтелігенції, позбавляючи народ його інтелектуальних провідників, роз’єднуючи та перетворюючи на «новий клас» збіднілих і безправних будівників «світлого майбутнього».

Починаючи з 1930 р. в Україні в затінках каральних органів зникли 223 письменники, 17 з яких – розстріляні, 8 – покінчили життя самогубством, 175 – кинуті до ГУЛАГу, 16 – пропали «безвісті»³.

¹ Там само [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/special-projects/kdb/>

² Там само [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/special-projects/kdb/>

³ Жертвы репрессий / Институт государства и права им В. М. Корещко, Академия наук Украины, Союз юристов Украины. – Киев: «Юринформ», 1993. – С. 217–218.

Методами виявлення «терористичних організацій» нерідко були фальшиві доноси, або так звані «операції-провокації». Як свідчив після арешту колишній начальник відділення УДБ НКВС Пустовойтов, секретні спецагенти писали видумані повідомлення про підготовку певного теракту. Один з них написав доповідну про підготовку теракту на Балицького і терористами назвав українських письменників Малишка, Чигіріна, Чепурного, Голованівського. Чигіріна і Голованівського на підставі цього арештували¹.

За такою схемою часто і працювала машина терору: «донос – затримання – тортури – зізнання – розстріл».

Доноси зазвичай носили анонімний характер чим приховувалось «реальне обличчя» новоспечених «Павликів Морозових». Любителі «писати оперу» мотивувались на нові «подвиги». Часто такі «листи обурених громадян» писались далеко не з метою боротьби з «контрою», а з приземленою метою – зіштовхнути з привабливого крісла конкурента і самому на нього сісти. Так у післявоєнні роки група молодих вчителів сільської школи на Сумщині, із схожими мотивами написали до оперуповноваженого НКВС анонімного листа щодо завуча школи Руденко, дружини загиблого на війні вчителя. Донос був настільки абсурдним, що співробітники спецслужб самі півроку поспіль звільнили невинувату жінку. Але її місце уже надійно зайняли «свідомі» комуністи. Вони там ще довго «вчили» молодь шляхетності і відданості справі.

«Кажуть: врешті-решт правда тріумфує, але це неправда», – писав А. П. Чехов.

Свого часу одному з авторів даної праці, довелось ознайомитись з архівною справою одного з полководців часів громадянської війни (справа Блюхера). Здивувала простота справи. Обсяг не перевищив традиційних обсягів курсової роботи студента 2-го курсу. «Нічого зайвого» – анонімка (на декількох сторінках викладена рівним розбірливим почерком), визнання вини (більшість аркушів справи написані невпевненою рукою), вирок на одному аркуші та довідка старшини групи «Смерш» про розстріл, засвідчена приписом лікаря про настання смерті. Таке собі спрощене судочинство... Багатьом мариться, що ці часи вже позаду і ніколи не вернуться. Але чи не ходимо ми по колу, чи не втомила нас чинна юридична процеду-

---

¹ Жертвы репрессий / Институт государства и права им В. М. Корещкого, Академия наук Украины, Союз юристов Украины. – Киев: «Юринформ», 1993. – С. 275.

ра судочинства з її безліччю дрібних гарантій і чи зможемо ми вважати створити нову, не наступивши на старі граблі, створюючи спрощене судочинство, яке може стати настільки спрощеним, що в пору буде сказати «простота гірша за крадіжку»¹.

За твердженнями Д. Веденєєва, від 1927 до 1990 р. в Україні було заарештовано понад мільйон осіб (з них понад 50% – українці). 140 тис. із них – розстріляно. У 1930–1933 рр. із 184 репресованих науковців України не менш як 170 були істориками. Крім того, від кінця 1920-х і до початку 1950-х років з України виселено 2 млн. 880 тис. розкуркулених селян і членів їхніх сімей. За оціночними даними (на підставі архівних матеріалів СБ України), від 1927 до 1990 рр. в Україні було заарештовано понад мільйон осіб (з них понад 50% – українці), 545 тис. з них засуджені, у т.ч. щонайменше 140 тис. розстріляно².

Та, як кажуть у народі, «скільки вірвочка не в'ється...». З часом кати самі становились жертвами. Уже в 1937 р. за ордером, підписаним Єжовим, заарештовано одного з керівників держбезпеки української республіки Балицького. Він, Леплевський, Лаціс та інші фігуранти справи щодо зловживань владою 27 листопада 1937 р. засуджені до страти. Чекіст Козельський покінчив життя самогубством у своєму службовому кабінеті. Страчений був і Пустовойтов. Тоді Микола Єжов, мабуть ще і в думках не уявляв, що чекає його самого. Мудрість, як мовиться в народі, не завжди приходить зі старістю. Інколи старість приходить одна...

Основними організаторами і виконавцями терору в Україні були, безумовно, як вожді держави і її політичні лідери, так і представники спецслужб: Ф. Дзержинський, який у 1917–1926 рр. очолював ВЧК, ППУ; В. Менжинський (гол. ППУ в 1926–1934); Г. Ягода (1934–1936, гол. НКВС); М. Єжов (1937–1938); Л. Берія (1938–1953, з 1946 – МВС). Хоч хтось з них і мовив, що чекіст повинен мати холодну голову і гаряче серце, але на практиці в них часто все було з точністю до навпаки, з тою лише поправкою, що

¹ Тертишник В. Без суда і слідства: гострі кути реформування кримінально-процесуального законодавства / В. Тертишник // Юридичний журнал. – 2004. – № 11. – С. 116–118; Тертишник В. Без суда и следствия: острые углы судебно-правовой реформы / В. Тертишник // Держава; 2000 (Еженедельник). – 2004. – № 41. – С. В7.

² Веденєєв Д. Політичні репресії 1920–1980-х та проблеми формування національної пам'яті // Українська правда. – 2012. – 26 грудня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу – <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/26/105584/>

до цього долучались ще й нечисті, але довгі руки, які згодом ще й, як кажуть класики, «нічого не брали».

Плеяда політиків того часу нагадувала подіум пихатості з макраме хамства, де циніки і пустодзвони так наловчились перевтілюватися у рицарів і мудреців, що останнім уже соромно було виходити з ними на одну сцену. Життя ставало кросвордом для тих, хто мав розум, театром для тих, хто був при владі, каторгою для тих, хто мав душу і шляхетні пориви, цирком для тих, хто робив спробу щось змінити. Найбільше проблем виникало там, де поєднувались вузькість кругозору, широта інтересів та довгі руки.

Коротко й експресивно характерні особливості окремих згаданих персонажів характеризуються такими рядками:

«Человек у замочной скважины-
Ты мне жутко, до боли знаком.
Твои волосы льстиво приглажены,
Но плешивость души видна целиком»¹.

Руки диктаторів все більше тягнулись до України. В листі Кагановичу від 11 серпня 1932 р. Сталін щодо ситуації в Україні писав: «Найголовніше зараз Україна. Справи на Україні вкрай погані. Погано по партійній лінії. Кажуть, що в двох областях України (здається, у Київській та Дніпропетровській) близько 5-ти райкомів висловилися проти плану хлібозаготівель, визнавши його нереальним. В інших райкомах справи, як стверджують, не кращі... Погано по лінії радянській... Погано по лінії ДПУ. Реденсу не під силу керувати боротьбою з контрреволюцією у такій великій і своєрідній республіці, як Україна. Якщо не візьмемося негайно за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити... Майте на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) ошивається немало (так, немало!) гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, врешті прямих агентів Пилсудського... Так далі тривати не може. Потрібно ... поставити собі на меті перетворити Україну в найкоротший термін у справжню фортецю СРСР, в дійсно взірцеву республіку. Грошей на це не шкодувати. Без цих і подібних їм заходів, повторюю, ми можемо втратити Україну»².

---

¹ Тертышник В. Аудит мужской души. Стихи / В. Тертышник. – Днепропетровск, 2013. – С. 85.

² Лист № 248 Сталіна Кагановичу від 11 серпня 1932 р. (Фрагмент). <http://www.archives.gov.ua>. Сталін і Каганович. Листування. 1931–1936 рр. Офіційний веб-портал Державної архівної служби України.

Вожді створили особливу систему терору, не знану досі в історії, тотальний і перманентний терор, піднісши його до офіційної політики держави з метою нищення «недобитків панівних класів», «боротьби з контрреволюцією», «ворогами народу», підриивниками радянського будівництва, саботажем, диверсією, шпигунством. Людей звинувачували в належності до неіснуючих фіктивних «контрреволюційних організацій» або просто знищували без суду і слідства.

Були ліквідовані націонал-комуністи, голови урядів автономних республік волзьких і кримських татар (Султан Галієв і Вели Ібрагімов), пізніше організовано процес проти інженерів-фахівців Донбасу (так звана «Шахтинська справа»), розгромлено «білогвардійську інтелігенцію» («нацдемовщина») тощо. Подібним був і показовий процес над «Спілкою Визволення України». У 1930-их роках чергувалися закриті процеси над створеними в кабінетах ДПУ (з 1934р. – НКВС) контрреволюційними організаціями чи партіями: Український Національний Центр (1931), Союз Кубані й України (1929–1932), Всеукраїнський есерівський центр (1933), Українська військова організація (1933), Польська організація військова (пов'язана з українцями, 1933), Всеукраїнський боротьбістський центр (1934–1935), Український центр білогвардійців-терористів (розстріл українців у справі вбивства С. Кірова, який, за свідченням М. Хрущова, був вбитий за дорученням Сталіна в грудні 1934), «терористична група» проф. М. Зерова (1935), Блок українських націоналістичних партій, Український троцькістський центр (1936) тощо. Майже всі обвинувачені були розстріляні. Встановлений психологічний терор призвів до самогубства керівних ком. діячів, серед них українців: М. Хвильового, М. Скрипника (1933), П. Любченка (1937) і багатьох інших¹.

Політичні репресії і терор визнали навіть одні з його «філософських батьків». Так, Троцький у своїй статті 1937 р., присвяченої спеціально українському питанню, заявив: «Українське питання, що його багато які уряди і багато які “соціалісти” й навіть “комуністи” намагалися забути чи відсунути у довгу шухляду історії, знову постало, тепер з подвоєною силою, на порядку денному. Нове загострення українського питання якнайтісніше пов'язане

¹ Терор. Матеріал з Вікіпедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Терор>

з виродженням Радянського Союзу і Комінтерну, успіхами фашизму і наближенням нової імперіалістичної війни. Розір'ята між чотирма державами, Україна нині посіла у долі Європи те становище, яке займала у минулому Польща... Українському питанню судилося у найближчий період грати величезну роль у житті Європи... Ніде утиски, чистки і репресії і взагалі всі різновиди бюрократичного хуліганства не набували такого вбивчого розмаху, як на Україні, у боротьбі з сильними прихованими устремліннями українських мас до більшої свободи і самостійності. Радянська Україна стала для тоталітарної бюрократії адміністративною частиною економічного цілого і військової бази СРСР. Сталінська бюрократія, що правда, зводить пам'ятники Шевченкові, але для того, щоб міцніше придушити цим пам'ятником український народ і змусити його мовою Кобзаря славити кремлівську кліку гвалтівників».

Відчуваючи дух незламності народу, несправедна і боязлива влада в пошуках шляхів збереження свого панівного становища від терору перейшла до «великого терору». Знаючи свої гріхи і свою суть, існуюча тоді влада, як вартівий біля корита із викраденим, мабуть, дуже боялась свого народу. І що більше вона була несправедною, то більший страх долав, то більше цей страх штовхав на репресивні заходи. «Ненависть – помста боягуза за відчутий ним страх», – писав Бернард Шоу.

3 липня 1937 р. Єжов отримав рішення Політбюро ЦК ВКП(б) № П51/94 «Про антирадянських елементів» від 2 липня, яким ініціювався так званий «великий терор» – початок загальнодержавної компанії переслідування розкуркулених осіб та інших «злочинців».

Сигналом до початку масових репресій послужило вбивство Сергія Кірова 1 грудня 1934 р, і в цей же день (як кажуть сьогоднішні горе аналітики «совпадениє») ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про внесення змін у чинні кримінально-процесуальні кодекси союзних республік» такого змісту: внести такі зміни в чинні кримінально-процесуальні кодекси союзних республік з розслідування й розгляду справ про терористичні організації й терористичні акти проти працівників радянської влади: слідство в цих справах закінчувати в строк не більше десяти днів; обвинувальний висновок вручати обвинувачуваним за одну добу до розгляду справи в суді; справи слухати без участі сторін; касаційного оскарження вироків, як і подачі клопотань про помилування, не допускати; ви-

рок до вищої міри покарання здійснювати негайно після винесення вироку.

Наказом НКВД № 00447 «Про операції щодо репресій колишніх куркулів, криміналу та інших антирадянських елементів» (секретний наказ НКВС від 30 липня 1937 року)¹ перед органами державної безпеки поставлено завдання – нещадно розгромити «всю цю банду» антирадянських елементів, захистити працюючий радянський народ від їхнього контрреволюційного підступу й, нарешті, раз і назавжди покінчити з їх підлою підривною роботою проти основ радянської держави.

За цим наказом для прискороного розгляду тисяч справ були створені «оперативні трійки» на рівні республік і областей. До складу трійки звичайно входили: голова – місцевий начальник НКВС, члени – місцеві прокурор і перший секретар обласного, крайового або республіканського комітету ВКП(б). Розстрілам передували резолюції «відповідальних осіб», якими затверджувались квоти на такі заходи.

Державний терор можна не тільки визнавати злочином проти людяності без строків давності, а і сміливо визначати різновидом геноциду, оскільки він супроводжувався знищенням цілих груп населення і мав свої злочинні напрямки реалізації: знищення культури і релігії цілого народу; знищення мислячих людей, які можуть протистояти деградуючій владі і викривати її сутність (інтелігенція, дворянство, військові, заможні і освічені люди); знищення і мор голодом непокірних. Він спрямовувався не стільки на злочинців, скільки на потенційних противників прийшлих на гарних гаслах «свободи, рівності і братерства» «владних негідників».

Ідеолог червоного терору Л. Троцький писав: «Ні для кого не секрет, що не Денікін примусив нас залишити межі України, а грандіозне повстання, яке підняло проти нас українське сите селянство. Комуноу, надзвичайку, продовольчі загони, комісаро-євреїв зненавидів український селянин до глибини душі. У ньому прокинувся вільний дух запорозького козацтва і гайдамаків, що спав сотні років. Це страшний дух, який кипить і вирує, як самий найгрізніший Дніпро на своїх порогах, і змушує українців творити чудеса хоробрості. Це той самий дух вольності, який давав українцям

¹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Приказ_НКВД_№_00447.

нелюдську силу протягом сотні років воювати проти своїх гнобителів: поляків, росіян, татар і турків і здобувати над ними блискучі перемоги. Тільки безмежна довірливість і поступливість, а також відсутність усвідомлення необхідності постійної міцної спайки всіх членів держави не тільки під час війни – щоразу губили всі завоювання українців. Тому вони рано втратили свою “самостійність” і жили то під Литвою, то під Польщею, то під Австрією, то під Росією, становлячи собою дуже цінну частину цих держав. Ці побутові особливості характеру українців необхідно пам’ятати кожному агітатору і його успіх буде забезпечений. Пам’ятайте також, що так чи інакше, а нам необхідно повернути Україну Росії. Без України немає Росії! Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може, вона задихнеться, а з нею і радянська влада і ми з вами»¹!

Відповідно до узагальнених статистичних зведень (підписані у 1964 р. головою КДБ УРСР В Нікітченком, – Галузевий державний архів СБ України, фонд 42, спр. 312) під час Великого терору 1937–1938 рр. в Україні засуджено 197617 осіб, левову частку з них приречено до страти – 122237 осіб. Через особливі трійки НКВС–УНКВС УРСР пройшло 75670 засуджених (із них до вищої міри покарання – 29268 осіб, далі ця цифра подається у дужках), засуджено рішенням наркома внутрішніх справ СРСР та прокурора СРСР – 38266 (32191), засуджено Особливою нарадою НКВС СРСР – 5891 (1826). Відтак майже 120 тис. засуджених стали жертвами саме позасудових органів (понад половина з них отримали вищу міру покарання). Виразною була соціально-політична спрямованість репресій на ті категорії громадян, котрі розглядалися перешкодою для реалізації політики «мобілізаційного соціалізму». Так, із 1 жовтня 1936 р. до 1 липня 1938 р. в Україні піддано арештам 253.051 громадян. Серед них: «колишніх куркулів» – 93.395; колишніх поміщиків, дворян, торговців («колишніх людей») – 109380; священнослужителів – 6556. Звертає на себе увагу співвідношення репресованих кримінальних та «політичних злочинців»: так, на виконання наказу НКВС СРСР № 00447–1937 р. в УРСР репресували 111.675 осіб, з яких кримінальних елементів лише 12.780. За національним складом постраждали від беззаконня в УРСР доби великого

¹ З виступу Л. Троцького перед агітаторами-комуністами на Україні. Цит. за: праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1932. – С. 149–151

терору розподілялися таким чином: українців – 53%; поляків – 19%; німців – 10,2%; росіян – 8%; євреїв – 2,5%; греків – 2,3% (решта етнічних груп – менш 1%). Репресії поширювалися і на рідних репресованих, включаючи дітей. Загалом у 1937–1938 рр. в Союзі РСР до страти засуджено близько 682 тис. громадян і позбавлено волі 3,8 млн. В таборах ГУЛАГу та у спецпоселеннях до 1941 р. перебувало 1,92 млн. осіб (при тодішньої чисельності населенні СРСР 195 млн.), 28,7% в'язнів таборів вважалися засудженими за «контрреволюційні злочини». Станом на 1939 р. в таборах ГУЛАГу перебувало понад 181 тис. українців (із 1,31 млн. в'язнів)¹. «До тюрми двері широкі, а звідти вузькі», – мовить народне прислів'я.

25 листопада 1938 р. «великий терор» на думку його керманічів «втратив сенс» і за рішенням вищих посадових осіб держави змінив свій вектор і масштаби. Сам терор як метод управління державою нікуди не зник, як не змінились його цілі і методи. Лаврентій Берія очолив НКВД, а відповідальність за допущені під час «Великого терору» ухили і зловживання поклали на Єжова. Останній, після «випробувань на собі усіх ним же застосовуваних методів», був, як і багато колишніх співробітників НКВС, звинувачений в гомосексуалізмі і зраді батьківщині. 10 квітня 1939 р. Єжов був арештований, а 4 лютого 1940 р. у, в розпал проваджуваної Л. Берією «карколомної» операції під кодовою назвою «гей-соколи», підданий смертній карі.

Український поет Василь Симоненко писав:

«Уже народ – одна суцільна рана,
Уже від крові хижіє земля,
І кожного катюгу і тирана
Уже чекає зсукана петля».

Лаврентій Берія, як і «належить» в таких політичних «реверансах» провів «чистку» в НКВС, звільнивши понад 7 тис. співробітників (22% від загальної кількості), а з кінця 1938 р. і до кінця 1939 р. за його наказами арештовано 1364 співробітників НКВС (ті з них, хто займали найвищі посади, «зазвичай» були розстріляні)². *Acta est fabula!* – «п'єса зіграна».

¹ *Веденсєв Д.* Аналітичний огляд «Незаконні політичні репресії 1920–1950-х років в Україні та проблеми формування національної пам'яті» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1650.htm> .

² Наказ НКВС № 00447 // Матеріал із Вікіпедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Приказ_НКВД_№_00447.

Час політичного терору не закінчився – просто одні кати знищили інших, а спіраль продовжувала крутитись за своїми законами...

Важливо, щоб ця круговерть історії була перервана, а це стане можливим лише при переформатуванні усїєї системи, постановки її на міцний фундамент непорушного дотримання принципи законності і верховенства права, запорукою чого може стати високий рівень політичної і правової культури як правоохоронців, так і усїєї громади нашого суспільства. Треба фінансувати і невтомно розвивати основний фактор прогресу суспільства – освіту. «Недолік не в грошах, а в людях і талантах робить державу слабкою», – писав Ф. Вольтер.

Війна 1941–1945 рр. дала горя і страждань людям нашої добротної землі, страждань як від зовнішнього ворога, так і від дій внутрішніх поліцейських органів.

Перед дослідниками інколи постає досить складне питання: «а чи могла би відбутись така кровопролитна війна 1941–1945 років без більшовицького перевороту 1917 р., та чи такими великими були б людські втрати при зовнішній агресії?». Фактом залишається те, що багаторічні політичні репресії і терор вкрай знеслили державу перед зовнішніми викликами.

Після приєднання до УРСР Галичини, Волині і Буковини (1939–1940) та набрання розмаху визвольним рухом¹ політичний терор охопив і ці землі, а після війни посилювався на усїх територіях, і остаточно набрав ознак геноциду, коли значну частину репатрійованих громадян із заходу і майже всїх полонених було заслано в табори праці, а цілі народи або значний відсоток їх стали об'єктом депортації (виселення кримських татар, масова депортація населення із західних областей України за Урал).

Складається враження, що спецслужби, отримавши мандат довіри революційної влади, так увійшли в кураж «пошуку ворогів народу», що закон зазвичай став замінюватись «доцільністю», яку кожен розумів на свій розсуд, і зупинити цю каральну машину було уже вже дуже важко.

Болючими стають сторінки історії так званої «чорної піхоти». За свідченнями істориків, на момент битви за Дніпро та звільнення

---

¹ Патрляк І. Перемога або смерть! Український визвольний рух у 1939–1960 роках 2-ге вид. – Х., 2015; Стецишин О. Бандерівський інтернаціонал: грузини, росіяни, євреї. – Львів: Часопис, 2015.

України з прифронтових сіл було залучено 900 тис. непідготовлених і ненавчених військовій справі солдат. До форсування Дніпра відбулася військова нарада фронту. Відомості про це збереглися завдяки спогадам офіцера з особливих доручень Юрія Коваленка. За його інформацією, на пропозицію офіцерів хоч якось навчити та одягнути і озброїти новобранців Георгій Жуков заявив: «В чому прийшли, в тому і будуть воювати. Автоматичною зброєю цих людей не озброювати. У них же за спиною заслони з батальйонів НКВС ... Гвинтівку їм зразка 1891 року!» А коли К. Рокосовський запросив допомоги зі зброєю і формою, Г. Жуков сказав: «Чому ми, друзі, тут голову морочимо. Нах... обмундировувати і озброювати цих “хохлів”?... Чим більше в Дніпрі потопимо, тим менше доведеться до Сибіру після війни засилати»¹. Такі засоби війни ще потребують системного дослідження, перевірки і політичної та юридичної оцінки.

Важко дісталось і воїнам-визволителям, що живими повернулися з війни. І не тільки тим, хто побував у полоні і які відразу ж попадали у так звані фільтраційні роти, звідки їм доля готувала різні дороги.

Показова в цьому плані біографія героя війни Олексія Береста, який чесно пройшов свій військовий шлях і в полон не здавався. Зі скромних сторінок біографії дізнаємося про нього таке.

Олексій Прокопович Берест Народився 9 березня 1921 р. в бідній сім'ї у селі Горяйствіці Лебединського повіту Харківської губернії (нині Охтирський район, Сумська область, Україна). 30 квітня 1945 р. у боях за Рейхстаг Олексій Берест воював у 150-й стрілецькій дивізії у батальйоні капітана Неустроєва. В офіційній радянській історіографії зазначено, що Прапор Перемоги встановили сержанти М. Єгоров і М. Кантарія. Проте на основі звітів воєначальників керівництву Кремля можна зробити досить об'єктивні висновки про те, що серед героїв був Олексій Берест, і цей факт приховувався. Однак безпосередня участь Олексія Береста в піднятті прапора над Рейхстагом підтверджується документами підписаними безпосередньо після бою, командуючим військами 3-ї ударної армії, генерал-полковником Кузнецовим та членом Вій-

¹ Жуков: Зачем вооружать этих хохлов? Все они предатели! // Национальный антикоррупционный портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://m.antikor.com.ua/articles/41468-pro_podvigi_banderovtsev_znajut_vse_pora_napomnitj_pro_podvigi_nkvd_v_zapadnoj_ukraine

ськової ради армії генерал-майором Литвиновим, з яких видно, що 30 квітня о 14-й годині 25 хвилин саме лейтенант Олексій Прокопович Берест та сержанти М. Єгоров і М. Кантарія підняли над Рейхстагом Прапор Перемоги¹.

Очевидці подій стверджують, що очолив групу лейтенант 24-річний Олексій Берест, який був високого зросту. Він йшов попереду і прокладав дорогу прапороносцям, першим піднявся на дах і витягнув туди Єгорова та Кантарію. Троє людей встановлювали прапор над рейхстагом. Це сталося 30 квітня 1945 р. приблизно о десятій вечора. Але на цьому бойова епопея Береста не закінчилася. Після взяття Рейхстагу лейтенант, переодягнувшись у форму полковника, ходив до німців на переговори, щоб змусити їх капітулювати².

На початку травня 1946 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння звання Героя Радянського Союзу офіцерам і сержантам, які підняли Прапор Перемоги над Рейхстагом у Берліні – капітану В. Давидову, сержанту М. Єгорову, молодшому сержанту М. Кантарії, капітану С. Неустроеву, старшому лейтенанту К. Самсонову. Прізвища О. Береста там не було.

На старшого лейтенанта Береста, як розповідає голова організації ветеранів Охтирки Володимир Трошенко, було подання на присвоєння звання Героя Радянського Союзу, як і на інших учасників встановлення прапору над Рейхстагом. Документи Центрального архіву міністерства оборони Росії підтверджують, що подання підписали багато командирів. Однак, за однією із версій, проти присвоєння звання був маршал Жуков. За іншою версією, Сталін хотів, щоб головними героями встановлення прапору виявились саме грузин та росіянин³.

---

¹ Вікіпедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Берест_Олексій_Прокопович

² *Грaбapчyк К.* Прапор над рейхстагом піднімав українець Олексій Берест / К. Грaбapчyк // Всеукраїнська газета «Вісник». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.visnyk.lutsk.ua/2009/09/10/8975/>; *Проненко В.* Если что-то случится с Егоровым и Кантарией, Берест дойдет обязательно... / В. Проненко // Зеркало недели. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/esli_chno-to_sluchitsya_s_egorovym_i_kantarieu_berest_doydet_obyazatelno.html

³ *Іванущенко Г.* До питання про родовід Героя України Олексія Береста / Г. Іванущенко // Сумський історичний портал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.sumynews.com/xx/1939-1945-sumshchina-v-roki-ii-svitovoji-vijni-bojovi-diji-okupatsiji-rukhoporu/item/133-do-putannya-pro-rodovid-heroia-ukrainy-oleksii-a-beresta.html>; *Шудря А.* Три подвиги Олексія Береста / А. Шудря // Мій світ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2010/05/100508_berest_shudrya_is.shtml

Така несправедливість обурила українця. Він писав листи до ЦК і в газети, та його сприймали як самозванця, який хоче примазатися до чужої слави. Партійному начальству набридла вперта зухвалість колишнього політрука. За таємною вказівкою проти Береста місцева прокуратура сфабрикувала кримінальну справу. Він жив на батьківщині своєї дружини у Ростовській області. Працював завідувачем райвідділу кінофікації. Несподівана ревізія виявила, що касирка та бухгалтер допустили розтрату на 5500 рублів. Завідувач отримав 10 років таборів. Після амністії термін зменшили до п'яти років. Лише через 20 літ слідчий зізнався, що справу було сфабриковано.

Берест не полишав спроби відновити справедливість і у 1961 р. написав детального листа Першому секретареві ЦК КПРС Микиті Хрущову, у якому розповів усе, як було: як з боєм проривалися на дах, як встановлювали прапор, як ходив до німців на переговори. У листопаді 1961 р. в інституті марксизму-ленінізму в Москві зібрали закриту нараду. Запросили туди і Береста. Згодом у п'ятому томі «Історії Великої Вітчизняної війни» з'явилися такі рядки: «Встановити прапор на будівлі рейхстагу у ніч на перше травня було доручено групі бійців, очолюваних лейтенантом Олексієм Берестом. Рано-вранці на скульптурній групі, що вінчає фронтоном споруди, вже майорів Прапор Перемоги: його підняли розвідники Єгоров і Кантарія»¹.

Подвиг Олексія Береста детально описаний на основі архівних матеріалів і історичних документів в описовій частині офіційного акта органу влади України – в Указі Президента України № 753/2005 від 6 травня 2005 року щодо нагородження героя.

Життя О. Береста трагічно обірвалось у 1970 р. Ввечері 3 листопада він врятував п'ятирічну дівчинку вихопивши її з-під коліс поїзда, проте сам був збитий і о четвертій ранку 4 листопада, не приходячи до тями, помер.

Лише 6 травня 2005 р. за бойову відвагу у німецько-радянській війні 1941–1945 років, особисту мужність і героїзм, виявлені в Берлінській операції та встановленні Прапора Перемоги над рейхстагом, Указом Президента України № 753/2005 від 6 травня 2005 р. Олексію Бересту посмертно присвоєно звання Героя України.

¹ *Грабарчук К.* Прапор над рейхстагом піднімав українець Олексій Берест / К. Грабарчук // Всеукраїнська газета «Вісник». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.visnyk.lutsk.ua/2009/09/10/8975/>.

25 серпня 2005 р. у місті Охтирка був урочисто відкритий пам'ятник Олексію Бересту¹.

Як бачимо, до тюрми шлях буває коротким, а звідти і до відновлення справедливості може бути складним, тернистим і довгим.

Доля Олексія Береста – непоодиноким приклад реалізації «середньовічного політичного мислення» державних діячів та «активної до безтями» роботи репресивної машини. Вона просто сьогодні більш яскрава і помітна на тлі прикрих сторінок історії. А скільки зламаних доль простих, але не маленьких людей ще треба висвітлити, щоб відновити головне, що має в таких випадках історичний сенс, – віру в справедливість.

У післявоєнні роки рецидиви політичного терору ще довго проявлялись на теренах України. 15 лютого 1949 р. з грифом «секретно» на секретаря ЦК КП (б) України М.С Хрущова від військового прокурора надійшла доповідна записка за реєстраційним номером 4/001345, в якій містились такі дані: «Міністерство державної безпеки УРСР і його підрозділи в західних регіонах України, для того щоб виявити ворога, українське націоналістичне підпілля, широко використовують так звані спеціальні групи, які діють, маскуючись під бандитів “УПА”. Але, як показують факти, груба провокаційна і нерозумна робота ряду спецгруп і свавілля та зловживання, які допускаються їх учасники щодо місцевого населення, не тільки не полегшують боротьбу з бандитизмом, але навпаки ускладнюють її, підриваючи авторитет радянської законності і без сумніву шкодять соціалістичному будівництву в західних регіонах України.

В цій записці викладено багато фактів провокацій. Наприклад 10 жовтня 1948 р. був заарештований за пособництво бандитам житель хутору Загребля Петро Устинович Дембицький, який був звинувачений в тому, що за дорученням бандитів «ОУН» збирав зерно для них. Розслідуванням виявлено, що у вересні 1948 р. в його будинок прибули озброєні люди і під загрозою розправи вимагали, щоб він від жителів зібрав для них 30 кілограмів хліба. Побояючись репресій та маючи страх перед невідомими, селянин запряг свого коня, завантажив три мішки зерна і повіз його в призначене місце. Там він був затриманий «з поличним» спецгрупою держбезпеки (тими ж працівниками, які під виглядом бандитів вимагали

---

¹ Вікіпедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Берест_Олексій_Прокопович.

від нього хліб) та звинувачений у співробітництві з «ОУН». Така злочинна практика стала системною. Її наслідки відчутні ще й досі.

Загалом кількість засуджених у справах так званих ВЧК, НКВД, МГБ, МВД за 1921–1953 роки сягає 4 млн. 60 тис 306 осіб. З них до вищої міри покарання засуджено 799 455 людей.

5 березня 1953 р., після смерті Йосипа Сталіна, Лаврентій Берія розпочав вимушену політичними обставинами процедуру реабілітації. Він наказав звільнити з переповнених в'язниць і таборів ГУЛАГу незаконно репресованих чи тих, хто не становить загрози. 27 березня амністовано і звільнено 1,2 млн. арештантів. Та повна реабілітація жертв політичних репресій і терору могла відбутись лише при усуненні від влади усіх посадовців, причетних до злочинних діянь. «Милосердя сильних світу часто є лише хитрою політикою, ціль якої – завойовувати любов народу», – писав Франсуа де Ларошфуко.

Розпочавши процеси реабілітації жертв політичних репресій і терору, влада тих часів акцентувала увагу здебільшого на розвінчанні «культу особистості», роблячи певні зусилля з реабілітації жертв «великого терору», тих, хто залишився ще живим. Не було надано правдивої оцінки усіх етапів становлення і розвитку державного терору. Обійшли увагою факти масових незаконних розкуркулювань та позбавлення селян їх власності і засобів існування.

Процес реабілітації став затяжним і складним. В процес організації і здійснення реабілітації перш за все ринулась творча інтелігенція, яка часто сама ставала жертвою диктатури, але зберегла відчуття свободи, честі і гідності. Сивоволосі історики та небайдужі молоді активісти робили перші, але вкрай важливі кроки до відновлення цивілізаційних норм суспільних відносин.

Політичний терор мав не тільки відверті заходи, спрямовані на залякування, а й часто-густо – не менш небезпечні форми усунення найбільш талановитих, думаючих (а тим самим і небезпечних для несправедливої влади) поетів, письменників, філософів, мислителів, від шельмування до позбавлення життя, завуальованого та імітованого під нещасні випадки та різні види «самогубства» тощо.

Поети в усі часи і завжди були більш ніж поетами. Як писав Андрій Білий, кожний твір поета «має своє зерно, яке не проростає зразу в душу читача»¹. Письменник завжди буде в опозиції до по-

¹ *Белый А.* Всемирная библиотека поэзии. Избранное / А. Белый. – Ростов на Дону: Феникс, 1996. – С. 5.

літики, – влучно писав М. А. Булгаков, – доки політика буде в опозиції до культури. Показово, що стосовно його роману «Майстер і Маргарита» тодішня влада діяла так, щоб цей геніальний твір так і не побачив світ за життя письменника.

Не можна не помітити, що у найбільш геніальних з поетів і письменників вік часто був дуже коротким. Як мовить народне прислів'я, «у квітки красивої – життя коротке, нещасливе». Поети і письменники з активною життєвою позицією якимось дивним чином то гинуть на дуелях, то закінчують життя самогубством, то потрапляють до різних піклувальників про їхнє душевне і фізичне здоров'я...

Михайла Лермонтова в березні 1840 р. за дуель із сином французького посла було переведено в піхотний полк і відправлено до регулярної армії на Кавказ, де згодом за «фатальним плином обставин», його викликали на чергову дуель. На цій останній дуелі 15 липня 1841 р. поет був убитий вихованцем школи юнкерів Мартиновим.

Федір Достоєвський, прихильник скасування кріпосного права, був засуджений до смертної кари, яку, проте, у стилі детективного жанру замінили на каторгу. За наказом імператора письменнику слід було «оголосити про помилування лише в ту хвилину, коли все буде готове до виконання страти». Інценування смертної кари відбулося 22 грудня 1849 р., а через два дні письменника відправили в Омський острог, життя в якому він згодом описав у творі «Записки з мертвого дому» (1860 р.).

Відомий поет Олександр Пушкін після років літературної слави і безлічі памфлетів на придворних вельмож, захищаючи честь і гідність своєї дружини Наталії Гончарової (чарівної правнучки знаменитого українського гетьмана Петра Дорошенка), загинув на дуелі.

Не оминула жорстока доля Олександра Гріна, Миколи Гумільова, Йосипа Бродського...

Відомий поет буремних часів революцій та більшовицьких експериментів Йосип Мандельштам за свою творчість 4 травня 1934 р. був заарештований, 2 травня 1938 р. повторно заарештований та відправлений в табір на Далекому Сході. Помер поет 27 грудня 1938 р. від тифу в таборі в'язнів у м. Владивостоці.

Загадкові обставини смерті відомих поетів Сергія Єсеніна, Марини Цветаєвої, Ігоря Талькова, Володимира Івасюка ... не можуть не викликати багатьох запитань.

Наприклад, офіційна версія щодо смерті Сергія Єсеніна вкладає в такі короткі «стандартні» штампи: в останні роки Сергія Єсеніна часто піддавали критиці, «в готель до нього приходив Ключов – твердив, що вірші його – чтиво для баринь, що для поета важливо вчасно померти», «ослаблений хворобою», «збитий з прийнятих раніше планів і рішень, поет не витримав чергового нападу депресії: 27 грудня увечері закрився в номері готелю і далеко за північ покінчив з собою»¹. З першого погляду версія має право на існування. Але досі багато моментів, які стали доступними для преси і фахівців, не стикуються з багатьма фактами його життя, що передували трагедії: кола і змісту його спілкувань з колегами по творчому цеху; зустрічами з емігрантами, поетами, агентами; переданими йому документами; обставинами огляду місця події та розслідування цієї справи тощо. Відповіді на багато запитань ще довго можуть так і залишитись в архівах тепер уже ФСБ Росії.

Марина Цветаєва майже копіює долю останніх днів життя Сергія Єсеніна. За офіційними даними, вона після повернення на батьківщину і будучи травмована репресіями близьких, «змучена і втративши волю, 31 серпня 1941 року ... покінчила з собою»².

Автор циклу віршів «Я сослан к Музе на геллеры» самобутній поет Росії Леонід Губанов після переслідувань органами безпеки в 37 років за офіційними повідомленнями «в 1983 році за нез'ясованих обставин помер у своїй московській квартирі»³.

Геніальний український композитор і поет Володимир Івасюк, один із основоположників української естрадної музики, автор 107 пісень, 53 інструментальних творів, скрипаль і неординарний живописець, патріот України, який ще у 1966 р. у своїй рідній Кіцмані був серед тих, хто скинув із п'єдесталу пам'ятник Леніну, дивним чином у віці тридцяти років 18 травня 1979 р., за офіційною версією, теж покінчив життя самогубством – його тіло було знайдене повішеним у лісі під Львовом.

За два місяці до смерті Володимира викликали в КДБ для бесіди із приводу гонорарів, які він повинен був одержати за вихід сво-

¹ *Эвентов И.* Жизнь и поэзия Сергея Есенина / И. Эвентов // Есенин С. Стихотворения и поэмы – Л.: Сов писатель, 1986. – С. 18.

² *Орлов В. Н.* Марина Цветаева. Судьба. Характер. Поэзия / В. Н. Орлов // Цветаева М. Избранное. – М.: Просвещение, 1990. – С. 23.

³ *Крохин Ю. Ю.* Пароль бунтаря / Ю. Ю. Крохин // Губанов Л. Г. «Я сослан к Музе на галлеры...»; сост. И. С. Губанова. – М.: Время, 2003. – С. 697.

їх платівок у Канаді. Його переконували передати ці гроші в «Фонд миру» в обмін на дозвіл виїхати в Америку. Але українця закордон не цікавив, і він відмовився від цієї пропозиції. Похорони Володимира Івасюка 22 травня 1979 р. у Львові перетворився на масову акцію протесту проти радянської влади, а архіви цієї справи, що зберігаються в Москві, дотепер ані родичам Івасюка, ані працівникам музею не відкривають, посилаючись на гриф «таємно»¹.

26 січня 2009 р. Генеральна прокуратура України поновила давно закриту кримінальну справу про смерть Володимира Івасюка. 1 березня 2009 р. за створення вершинних зразків української пісенної творчості Володимиру Івасюку присвоєно звання Герой України. Та в листопаді 2012 р. справу було закрито нібито через відсутність складу злочину. Але 12 червня 2014 р. Генеральна прокуратура України знову поновила закриту кримінальну справу про смерть Володимира Івасюка. «Вбитий співробітниками КГБ», – заявив в лютому 2015 року прокурор Львівщини в той час Роман Федик². Справу гибелі Володимира Івасюка треба довести до логічного кінця і завершити з усіма публічно викладеними її обставинами. Такої таємниці минулого залишати не маємо права.

Хто стріляє в минуле з рушниці, той розстрілює майбутнє з гаубиць, – заявив заступник Генерального прокурора України, який наглядав за розслідуванням «справи Івасюка», Микола Голомша. Не давши оцінки таких ганебних фактів у нашій історії, ми створюємо живильне середовище для виникнення нових, не доведених до кінця розслідувань. Це стосується будь-якого злочину – мають бути соціальна справедливість і розуміння невідворотності покарання³.

Справа Володимира Івасюка може стати лакмусовою смужкою щирості чи досі політичної заангажованості слідчих органів і владних структур.

¹ Володимир Івасюк: життя після смерті // День. – 2000. – 19 листопада; Тарасова Д. Володимир Івасюк – митець, який надто любив Україну. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://espresso.tv/article/2015/03/04/volodymyr_ivasyuk_mytec_yakyu_nadto_lyubyv_ukrayinu; Сторінки пам'яті Володимира Івасюка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ivasyuk.org.ua/main.php?l=ru>; <http://www.pisni.org.ua/persons/18.html>.

² Рыбчинская И. «Дело Ивасюка»: судмедэкспертиза установила, что на момент повешения композитор был уже мертв / И. Рыбчинская // ФАКТЫ – 2014. – 19 августа. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ua/185008-vladimir-ivasyuk-ne-pisal-pesni-o-lenine-ne-vospeval-traktora-i-kolhozy-on-tvoril-nastoyachshuyu-muzyku-i-stihi>.

³ Рыбчинская И. Там само [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ua/185008-vladimir-ivasyuk-ne-pisal-pesni-o-lenine-ne-vospeval-traktora-i-kolhozy-on-tvoril-nastoyachshuyu-muzyku-i-stihi>.

Зазначимо, що не оминули подібної долі і «штампів» у повідомленнях про трагічну кончину і багато поетів, письменників та діячів культури, і політики уже сучасної незалежної України (Олесь Бузина, Михайло Чечетов, Кузьма Скрябін...), про що відомо сучасникам. Цей «зловісний фатум» потрібно переривати зусиллями усього суспільства, рішуче обираючи цивілізаційний шлях розбудови правової держави та ставлячи під суспільний контроль владу і її правоохоронні органи, усуваючи усі можливі механізми для реанімації тоталітаризму і можливого свавілля. Іншого не дано.

В Україні станом на 2010 р. виявлено щонайменше 18 місць масових поховань жертв політичних репресій. Серед них: Дарницьке лісництво (Биківня) під Києвом (де лише 16 тис. установлених СБУ жертв репресій), київський Лук'янівський цвинтар, у Дніпропетровську: 9-й кілометр Запорізького шосе; в Івано-Франківській обл.: урочище Дем'янів Лаз та колишні в'язниці; у Черкасах: старий єврейський цвинтар по вул. Шевченка... Крім того, відкрито меморіальне кладовище «Сандармох» (Карелія, РФ) із пам'ятним знаком розстріляним там у листопаді 1937 р.¹ Дуже сумну долю людей фіксують дані про Бабин Яр².

Мабуть, не просто метафоричними римами змучать слова відомої талановитої поетеси Ліни Костенко:

Хтось, може, винен перед ними.

Хтось, може, щось колись забув.

Хтось, може, зорями сумними

у снах юнацьких не побув...

«...Україна стоїть у центрі найбільшої катастрофи Західного світу. З 17 млн. убитих 14 млн. було знищено там, де побували і радянська, і німецька адміністрації. В 1930–40-их Україна була найнебезпечнішим для життя місцем у світі...», відзначає автор книги «Криваві землі», професор історії Єльського університету США Тимоті Снайдер³.

¹ *Веденсєв Д.* Політичні репресії 1920–1980-х та проблеми формування національної пам'яті // Українська правда. – 2012. – 26 грудня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/26/105584/>

² Первое свидетельство о Бабьем Яре [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://isrageo.com/2015/09/22/berndt/>.

³ Тимоті Снайдер: «В Україні було два голодомори – радянський та нацистський» // «Історична Правда» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/10/24/60277/>

Точної статистики «червоного», «великого», а фактично системного державного терору немає досі та й бути не може, оскільки його виконавці робили все можливе для знищення фактів і слідів своїх злочинів. За приблизними оцінками різних фахівців, кількість людей, знищених комуністичними режимами за усі роки їх існування, розподіляється за країнами та регіонами наступним чином:

- Радянський Союз – 20 млн. жертв;
- Китай – 65 млн.;
- В'єтнам – 1 млн.;
- Північна Корея – 2 млн.;
- Камбоджа – 2 млн.;
- Східна Європа – 1 млн.;
- Латинська Америка – 150 тис. ;
- Африка – 1,7 млн.;
- Афганістан – 1,5 млн.

Ці цифри включають індивідуальні та колективні страсти, загиблих у концентраційних таборах, жертв голоду та депортацій¹.

Та важливо називати імена не тільки жертв, а і їх катів.

Шкода від репресій і терору не тільки в загиблих і закатованих, а й у непоправних процесах зміни генофонду, культурних та ментальних традицій народу. Як зазначають фахівці, «зв'язок часів перервався, багато рис нашого часу не впливають з попередньої культури українського народу. Вони не однорідні, не гомогенні... Пануючи протягом кількох десятиріч у такий спосіб, влада просіяла увесь людський склад, ... винищуючи найкращих. Це погіршило людську субстанцію народу...»².

Як зазначає Ірина Рева, «коли говорять про Голодомор, про його психологічні наслідки, дуже часто вживається теза про те, що винищені найкращі господарі, зруйноване село, тобто говориться передусім про фізичне винищення. На мою думку, зміни відбулися не стільки на кількісному рівні, скільки на рівні ідентичності, на рівні психологічному». За її словами, в українському суспільстві можна побачити такі ознаки, як занижена самооцінка, схильність до залежної поведінки, страх перед представниками влади, схиль-

---

¹ Терор // Вікіпедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу – <https://uk.wikipedia.org/wiki/Терор>.

² Білокінь С. І. Що з того вийшло / С. І. Білокінь // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Д. А. Архієрейський, О. Г. Бажан, В. Т. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С.534.

ність до сильної руки, найрізноманітніші страхи – від страху голоду до просто страху перед майбутнім, відсутність ініціативи¹.

Невідворотна шкода в перерваній історії еволюційного розвитку – витіснення держави на узбіччя наукового, технічного і культурного прогресу, скидання її в кювет цивілізації. З цього стану підніматись важко, але треба.

За жахливими цифрами жертв політичних репресій і терору криються не тільки жахливі факти минулого, а й мають бути зроблені важливі висновки і кроки для унеможливлення подібного сьогодення та майбутнього.

Між тим, головну роль в управлінні державою довгий час відігравала спадкоємця більшовизму – партія комуністів, з вуст лідерів якої ще довго після буремних років звучали пафосні слова, наприклад, як у 1976 р.: «Сьогоднішні звершення – є пряме продовження справи Жовтня», «практичне втілення ідей великого Леніна»; «цій справі, цим ідеям, – цитуємо дослівно, – наша партія вірна і буде вірною завжди! (тривалі оплески)»; «можна нагадати ленінські слова про те, що моральним у нашому суспільстві є все, що слугує інтересам будівництва комунізму. Так само ми можемо сказати: “демократично для нас те, що слугує інтересам народу, інтересам комуністичного будівництва”»².

Партія, яка все ще вважала себе «спадкоємицею більшовиків» та бачила себе «ядром політичної системи радянського суспільства», під керівництвом якої «функціонують інші ланцюги цієї системи – радянська держава, професійні союзи, комсомол...», навряд чи могла «наступити на горло своїй пісні», переступити історичне провалля цивілізаційного вибору і підняти на новий рівень філософського і морального виміру. Діючи в рамках Конституції, як зазначалось у програмі партії, «КПРС направляє і координує роботу державних і громадських організацій...»³. Цими обставинами обумовлена не досить системна оцінка політичних репресій і терору минулих років.

Питаннями відновлення історичної справедливості переймались здебільшого вчені, історики, літератори, юристи, нова генерація української творчої інтелігенції.

¹ УНІАН: <http://press.unian.ua/pressnews/981585-eksperti-vvajayut-scho-golodomor-1932-33-rokiv-mae-psihologichni-naslidki-dlya-suchasnoji-ukrajini.html> <http://press.unian.ua/pressnews/981585-eksperti-vvajayut-scho-golodomor-1932-33-rokiv-mae-psihologichni-naslidki-dlya-suchasnoji-ukrajini.html>

² Отчет ЦК КПСС и очередные задачи партии в области внутренней и внешней политики. Доклад Генерального секретаря ЦК товарища Л. И. Брежнева XXV съезду Коммунистической партии Советского Союза // Материалы XXV съезда КПСС. – М.: Политиздат, 1976. – С. 5., 85.

³ Программа Коммунистической партии Советского Союза: Новая редакция: Принята XXVII съездом КПСС. – К.: Политиздат Украины, 1986. – С. 6, 47.

1962 р. поет Василь Симоненко разом з А. Горською та Л. Тянюком виявили місця поховань розстріляних органами НКВД на Лук'янівському та Васильківському цвинтарях, а також у Биківні. В цей же рік поет був жорстоко побитий міліціонерами в м. Сміла¹. Поету судилось недовге життя, та він залишив чудову поетичну спадщину. В одному з своїх віршів, написаному 24 грудня 1962 р., Василь Симоненко, мужньо і яскраво писав:

Де зараз ви, кати мого народу?
Де велич ваша, сила ваша де?
На ясні зорі і на тихі води
Вже чорна ваша злоба не впаде.
Народ росте, і множитья, і діє
Без ваших нагаїв і палаша.
Під сонцем вічності древніє й молодіє
Його жорстока й лагідна душа.
Народ мій є! Народ мій завжди буде!
Ніхто не перекреслить мій народ!
Пощезнуть всі перевертні й приبلуди,
І орди завойовників-заброд!
Ви, байстрюки катів осатанілих,
Не забувайте, виродки, ніде:
Народ мій є! В його гарячих жилах
Козацька кров пульсує і гуде!

Реабілітація доброго імені репресованих тоталітарним режимом людей – справа честі вчених і всієї інтелігенції, яка має відігравати роль «озонового шару» нашого суспільства.

Одним з перших кроків на шляху відтворення історичної правди є видання «Реабілітовані історією», підготовлене спільними зусиллями науковців Інституту історії України Академії наук України, незалежного Інституту українознавчих досліджень Всеукраїнської спілки краєзнавців, викладачів Полтавського педагогічного інституту (П. Т. Тронько, В. А. Войнадович, Ю. З. Данилюк, Л. І. Євселевський, Г. Г. Журавель, Г. К. Ковтун, Ю. Ю. Кондуфор, В. Є. Лобурець, Є. К. Марчук, М. І. Назаренко, О. О. Нестуля, В. О. Пашенко, О. М. Пшенніков, В. Ф. Репринцев, Є. М. Скляренко, С. Я. Фарина, О. Б. Христенко, Б. В. Чичкало), за участю і сприяння співробітни-

---

¹ Симоненко Василь Андрійович // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Симоненко_Василь_Андрійович.

ків Служби національної безпеки України (Б. В. Вижак, П. К. Кулаковський, В. П. Матяш)¹.

Постановою Кабінету Міністрів України № 530 від 11 вересня 1992 р. була утворена Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» у складі 22 осіб, яку очолив академік НАН України П. Т. Тронько, його заступниками стали Ю. З. Данилюк, Г. К. Ковтун.

Сьогодні до складу Головної редколегії, згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 1124 від 28.11.2012 р., розпорядження Кабінету Міністрів України № 1023-р від 17.12.2012 р., наказу Головної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» від 10.01.2013 р. входять: член-кореспондент НАН України В. Ф. Солдатенко (голова редколегії), академік НАН України В. М. Литвин (головний редактор), академік НАН України В. А. Смолій (заступник голови), член-кореспондент НАН України О. П. Реєнт (заступник Голови), О. С. Рубльов (заступник Голови), С. А. Кокін (заступник Голови), Р. Ю. Подкур (відповідальний секретар), О. Г. Бажан, Ю. П. Богуцький, член-кореспондент НАН України Г. В. Боряк, Д. В. Веденєєв, академік НАН України В. Г. Кремень, В. В. Кривошея, академік НАН України Ю. А. Левенець, С. І. Лескарь, В. С. Лозицький, Н. В. Маковська, О. В. Музичук, Л. М. Новохатько, Г. В. Папакін, С. В. Сергєєв, І. Б. Усенко, А. С. Чайковський та ін.

Зі сторінок цього видання ми дізнаємося про долю вчителів, митців, ковалів, поетів, студентів, хліборобів, різних самобутніх людей з красивої і неповторної української землі, які волею «злих геніїв» стали в своїй батьківщині «ворожим елементом», в'язнями, вигнанцями, біднотою...

«Важко читати сторінки сфабрикованих слідчих справ – з болем у серці пише П. Т. Тронько, – хоча всі вони часто схожі одна на одну. За ними – муки надлюдських катувань, біль непоправних втрат, гіркий присмак розчавленої людської гідності. Інколи здається, що цей жахливий сценарій немає нічого спільного з життям. Але все це було в нашій історії і має навечно залишитись в нашій пам'яті»².

¹ Реабілітовані історією (АН України. Ін-т Історії України та ін.: Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – Київ-Полтава: Рідний край, 1992. – 401 с.

² Реабілітовані історією (АН України. Ін-т Історії України та ін.; редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – Київ-Полтава: Рідний край, 1992. – С. 4.

Важливу роботу з реабілітації жертв політичних репресій і терору здійснював і продовжує здійснювати Інститут держави і права ім. В. М. Корецького за участю дослідників Дніпропетровщини, Полтавщини та інших регіонів, видавши в 1992 році серію перших результатів реабілітаційних досліджень А. Н. Мироненко та А. П. Бенько¹

В 1993 р. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького разом з Академією наук України та Союзом юристів підготували видання «Жертви репресій», в якому проаналізували як систему репресивного законодавства («закони про п'ять колосків»), так і матеріали резонансних і раніш невідомих кримінальних справ, імена невинно постраждалих в горнилах судових репресій.

Історичні аспекти проблеми політичних репресій і терору, а також окремі питання проблеми реабілітації жертв тоталітарного режиму порушувались і все активніше піднімаються в наукових працях сучасних дослідників². Цим проблемам уже присвячені уже перші в Україні наукові дисертаційні дослідження³.

¹ *Мироненко А. Н.* Создание рычагов силового давления на украинское общество на рубеже 20–30 годов / А. Н. Мироненко, А. П. Бенько // *Проблеми законности на етапе нової економічної політики в Україні (1921–1927 гг.)*. – Киев-Днепродзержинск, 1992.

² *Білас І. Г.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспіл. – політ. та іст. – прав. Аналіз: У 2 кн. / І. Г. Білас. – К.: Либідь: Військо України. – 1994; *Білокінь С. І.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941) / С. І. Білокінь. – К., 1998; *Веденєв Д. В.* Органи позасудового переслідування як інструмент незаконних політичних репресій в Україні / Д. Веденєв // *Державна безпека України*. – 2007. – № 9–10; *Веденєв Д.* Українські Соловки / Д. Веденєв С. Шевченко. – К., 2001; *Генжа О. І.* Опір селян становленню тоталітарного режиму в УРСР / О. І. Генжа. – К., 1996; *Місінкевич Л. Л.* Реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга половина XX–XXI століття) / Л. Л. Місінкевич. – К.; Хмельницький, 2009; *Литвин Н. М.* Політичний терор 1920–30-х рр. щодо інтелігенції України в ідеологічному обґрунтуванні партійно-радянськими лідерами / Н. М. Литвин // *Вісник Київського славістичного університету. Серія: Історія*. – К.: КСУ, 2005. – № 20; *Нікольський В. М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920 –х – 1950-ті роки). Історико-статистичне дослідження: монографія / В. М. Нікольський. – Донецьк, 2003. – 624 с. ; *Поджур Р. Ю.* Історіографія політичних репресій в Україні (друга половина 1980-х – 1990-ті рр.) / Р. Ю. Поджур, О. С. Рубльов // *Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.)*. – К., 2007; *Пристайко В.* Жертви терору. Як ДПУ боролась з українською академічною наукою / В. Пристайко // 3 архівів ГПУ-НКВД-КГБ-1994. – № 1. – С. 71–76; *Пристайко В.* Справа «Спілки визволителів України» / В. Пристайко, Ю. Шаповал // *Невідомі документи і факти*. – К., 1995; *Ченцов В. В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – Тернопіль, 1999; *Шаповал Ю. І.* Переддень і апогей великого терору // *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси* / Ю. І. Шаповал. – К.: Наукова думка. – 2002; *Марочко, В. І.* Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / В. Марочко, Г. Хіллін; Ін-т історії України НАН України, Марбурз. ун-т. – К.: Наук. світ, 2003. – 302 с.

³ *Білокінь С. І.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Автореф. дис. докт. істор. наук (спец 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні

3 серпня 1994 року в Україні видається періодичний науковий і документальний журнал «3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», який не тільки містить наукові аналізи, а і в історичних та біографічних нарисах робить добру та важливу справу щодо відновлення доброго імені, честі і гідності жертв політичних репресій і державного терору та зловживань влади¹. В цих же концептах працюють працівники архівної справи та історики на сторінках нового видання «Вісник меморіалу»² та в інших періодичних виданнях³.

12 травня 2010 р. у Державному архіві Запорізької області відкрито документальні виставки «Бердянська справа № 70077. Репресовані священослужителі» та «Український визвольний рух ХХ ст. Розсекречені документи». 24 лютого 2012 р. у Державному архіві Житомирської області відбулося друге засідання обласної комісії

історичні дисципліни). – Київ, 2000. – 36 с. ; *Жарікова Н. А.* Реабілітація жертв сталінізму і тоталітаризму в Україні (середина 50-х-1991 рр.) Автореф. дис. канд. істор. наук (спец. 07.00.01 – історія суспільних рухів і політичних партій). – Дніпропетровськ, 1995. – 18 с. ; *Щелкунов А. О.* Політичні репресії кінця 1920-х років в північнозахідній історіографії: Автореф. дис. канд. істор. наук (спец. 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни). – Дніпропетровськ, 2012. – 20 с.

¹ На шляху відтворення історичної правди Бесіда з головою редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією академіком П. Тронько // «3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» – 1998. – № 1/2. – С. 5–7; Архирейський Д. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. / Д. Архирейський, В. Ченцов // «3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». – 1999. – № ½ (10/11). – С. 87–127; Бойко О. Розгортання процесу реабілітації в УРСР у добу перебудови: характерні риси, особливості // «3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». – 2001. – № 2 (17). – С. 530–534; Бабенко Л. Участь органів ВЧК-ГПУ у вилученні церковних цінностей на початку 1920-х рр. / Л. Бабенко // «3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ»: Науковий і документальний журнал. – 2004. – № 1/2 (22/23) 2004. – С. 410–428; Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у таборах ССРСР, 1930-ті р.: людські біографії у контексті «перековки» // «3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ»: Науковий і документальний журнал. – 2004. – № 1/2 (22/23) 2004. – С. 250–314; Петровський Е. Професор Одеського університету Олександр Сухов (1881–1944 рр.): нові дані про останні роки життя / Е. Петровський // «3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ»: Науковий і документальний журнал. – 2004. – № 1/2 (22/23) 2004. – С. 315–325; Марусик Т. Студентство Буковини під тиском сталінських репресій (1945–1950) // «3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 457–468; Божко О. Генерал-хорунжий армії УНР, Невідома біографія Ю. Тютюнникова // «3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». – 1998. – № 1/2. – С. 24–56.

² Миськова О. В. Вони мріяли про самостійну Україну // Вісник меморіалу. – 2012. – Травень. – № 4(10); Миськова О. В. Трагічні долі (про репресованих земляків за архівно-слідчими справами) // Вісник меморіалу. – 2012. – Березень. – № 2–8 та інші.

³ Волос Б. Слобожанські Крути або Хто історію нашу нам розкаже? // Главное. – 2009. – 21 березня. – № 12 (92)(на основі документів з фондів Державного архіву Харківської області); *Самсонок Т. М.* Жінки Рівненщини в жорнах тоталітарного режиму (1939–1941 рр.) // Вільне слово. – 2009. – 14 травня; *Миськова О. В.* Злочин – любов до рідної природи (за документами розсекреченого архівного фонду УСБУ по Хмельницькій області) // Подоланин. – 2010. – 3 грудня. – № 49 (1059); *Харченко Н.* Забуте ім'я козацького роду // Главное. – 2009. – 18 червня.; *Юдіна Л.* Приречені долею // Главное. – 2009. – 16 травня. – № 20.

щодо розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні. Робота триває.

Для продовження такої роботи в наш інформаційний вік і вік комп'ютерних технологій відкриваються нові можливості. Так, уже в січні 2014 р. на Офіційному веб-порталі Державної архівної служби України розділ «Розсекречення архівних матеріалів» поповнено цифровими копіями матеріалів про застосування репресивних дій у середовищі письменників¹. Інтерес дослідників можуть мати матеріали оперативної розробки спеціалістами ГПУ під керівництвом Заславського «фігуранта» операції «літератори» Григорія Баглика та ін.

За архівно-слідчими справами, які зберігаються у Національному архівному фонді України, працівниками обласних науково-редакційних груп виявлено й складено картки на понад 700 тис репресованих громадян. Розпочато дослідження депортацій 1930–1950-х років та виявлення імен депортованих громадян. Створюється електронна Національна база жертв політичних репресій за 17 параметрами, за рахунок спонсорських коштів видано 42 журналів «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ».

26 квітня 2015 р. видавництво «Основи» презентувало збірку найкращих творів українських письменників доби «Розстріляного відродження» як пам'ять про талановитих людей, які не знали страху і у найтемніші часи мали сміливість говорити правду. До виходу книги спільно з ТСН.ua видавництво підготувало спецпроект, у якому публікуються раніше засекречені документи КДБ².

Важливо не мовчати. В Україні в 2015 р. на центральному телеканалі «УА: Перший» у День пам'яті жертв голодоморів, 28 листопада, відбулась прем'єра документального фільму «Голодомор 1932–1933 рр. Постгеноцидний синдром», де розкрито багато історичних фактів і проблем, які ними породжуються. «Для того, щоб здолати психічну проблему, треба її викоринити: знайти витоки, видерти ті витоки, і тоді людина має шанс одужати, – зазначає один із творців стрічки Андрій Данильченко.

Велику пошану викликає клопітка праця усіх, хто відкривав і відкриває нові невідомі сторінки нашої, нехай болючої, але про-

---

¹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу – http://www.archives.gov.ua/Rozsekr_mat/Donck_2014.php

² Розстріляне відродження. Невідома історія письменників із розсекречених архівів КДБ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу – <http://tsn.ua/special-projects/kdb/>

житої історії, і своїми знахідками дає можливість все більшій кількості людей почути правду, відчувати справедливість.

У цьому контексті не можна не згадати важливі праці Ю. Шаповала, Д. Архирейського, І. Біласа, С. Білоконя, Д. Веденєєва, В. Ченцова, М. Є. Шумила, Л. Місінкевича, В. Нікольського, Р. Подкура, Л. Євселевського, Ю. Данилюка, О. Рубльова, В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького, Ю. Черченка, І. Усенка, О. Нестулі, І. Наливайка та інших учених¹.

Настане час – і піде все в архів.

Уламки долі винесе на сушу.

Життя – спокута не своїх гріхів.

Життя – це оббирання з реп'яхів,

що пазурами уп'ялися в душу... (Ліна Костенко)

Зі становленням України як незалежної держави, з усе більшою розлукою з тоталітарним минулим, з новими вітрами революції гідності ми маємо подбати як про гідність кількох загублених поколінь минулого, так і про безмарну перспективу майбутніх поколінь.

Для цього відкриваються нові можливості вченим історикам, політологам, юристам, іншим фахівцям, хоча б як би скрутно це було, але все ж оглянути вченим і професійним зором, хоч і на відстані часу зазирнувши за завісу раніш недоступних таєм-

¹ Артюх В. О. Інакодумство на Сумщині. Збірник документів та матеріалів (1955–1990 роки). Т. 1 / В. О. Артюх, Г. М. Івануценко, В. О. Садівничий. – Суми: ВВП «Мрія-1», 2012; *Даниленко В. М.* Сталінізм на Україні: 20–30 –ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991–344 с.; *Нестуля О. О.* Щиро закоханий в історію (М. Я. Рудинський) / О. О. Нестуля // Реабілітовані історією (АН України. Ін-т Історії України та ін.; редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – Київ-Полтава: Рідний край, 1992. – С. 80–88; *Наливайко І. М.* Розстріляна пісня (О. Д. Косенко) / І. М. Наливайко // Реабілітовані історією (АН України. Ін-т Історії України та ін.; редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – Київ-Полтава: Рідний край, 1992. – С. 141–144; *Євселевський Л. І.* Головний інженер заводу (О. О. Поканістов) / Л. І. Євселевський // Реабілітовані історією (АН України. Ін-т Історії України та ін.; редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – Київ-Полтава: Рідний край, 1992. – С. 267–269; *Миськова О. В.* Вони мріяли про самостійну Україну // Вісник меморіалу. – 2012. – Травень. – № 4(10); *Нестуля О. О.* Скарбами завдячуючи йому (С. А. Таранушенко) / О. О. Нестуля // Реабілітовані історією (АН України. Ін-т Історії України та ін.; редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – Київ-Полтава: Рідний край, 1992. – С. 99–104; Пам'ять Биківні: док. та матеріали / Ін-т історії НАН України, голов. редкол. наук. – докум. серії кн. «Реабілітовані історією», Центр. держ. арх. гром. об-нь України. – К.: Рідний край, 2000. – 319 с.; Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика: офіц. вид. / Верхов. суд України; за ред. В. Маляренка. – К.: Юрінком, 1997. – 461 с.; Репресоване краєзнавство (20–30-і роки) / Ін-т історії України, Всеукр. спілка краєзнавців, М-во культури України; ред. кол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. – К.: Рідний край, 1991. – 492 с.; Ільченко, І. У жорнах репресій: оповіді про укр. письм.: (за арх. ДПУ-НКВС) / І. Ільченко. – К.: Веселка, 1995. – 447 с.; *Шумило М. С.* Про механізм свавілля і беззаконня в роки сталінських репресій / М. С. Шумило // Науковий вісник НА СБ України. – 1996. – № 2. – С. 104–106 та інші.

ниць, що ховалось на засекречених полицях архівів спецслужб, ознайомитись з документами, які переносять наші роздуми в просторі і часі, відкривають правду про шляхетні і не дуже, про славетні і гіркі сторінки нашої історії, а головне побачити правду ще про багатьох і багатьох кращих синів нашої землі, посланих на безглузді страждання волею безглузких вождів. Це потрібно не тільки людям зі змарнованою долею, а й прийдешнім поколінням.

2.2. Проблеми протидії свавіллю влади та розвитку інституту реабілітації жертв політичних репресій та терору

«На добро слід відповідати добром, на зло – справедливістю»

(Конфуцій)

Фундаментальну основу інституту реабілітації становлять і мають становити загально визнані принципи права: верховенства права, справедливості, відповідальності держави перед людиною за свою діяльність, презумпція невинуватості, рівності громадян перед законом та судом, гарантій доступу до правосуддя, ефективності судового захисту та інші наріжні камені правосуддя.

Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню 1984 р у своїх приписах, а саме в ч. 1 ст. 14 вимагає забезпечення державами такої правової системи, щоб жертва катувань отримувала відшкодування і мала підкріплене правовою санкцією право на справедливу й адекватну компенсацію, включаючи засоби для якомога повнішої реабілітації. У разі смерті жертви в результаті катування право на компенсацію надається її утриманцям.

Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочину і зловживання владою 1985 р. в п. 21 наказує державам розвивати і широко забезпечувати права та засоби правового захисту для жертв зловживання політичною чи економічною владою.

Після прийняття 17 квітня 1991 року Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні»¹ процес реабілітації набув певної системності, але згодом до закону були внесені додаткові зміни і доповнення спрямовані на його удосконалення.

В преамбулі цього закону зазначалось: «Після 1917 року, в період громадянської війни і наступні десятиріччя на землі України пролилося багато людської крові. Мільйони безвинних людей на підставі антигуманних і антидемократичних законів та внаслідок прямого беззаконня і свавілля зазнали переслідувань за свою політичну діяльність, висловлювання та релігійні переконання. Особливо тяжкою спадщиною минулого є масові репресії, які чинились сталінським режимом та його провідниками в республіці. При судових і позасудових розправах грубо нехтувались норми Конституції, покликані охороняти права і свободи громадян, елементарні норми судочинства. Відмічаючи, що частину осіб, репресованих у 30–40-х і на початку 50-х років, уже поновлено в правах на підставі законодавства Союзу РСР, Верховна Рада України вважає, що реабілітація жертв політичних репресій повинна охоплювати увесь період після 1917 р. до моменту набрання чинності цим Законом і поширюватись на осіб, необгрунтовано засуджених за цей час судами України або репресованих на території республіки іншими державними органами в будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі, переселення в примусовому порядку, вислання і заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове поміщення до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного і релігійного характеру. Верховна Рада України засуджує репресії і *відмежовується від терористичних* методів керівництва суспільством, висловлює співчуття жертвам необгрунтованих репресій, їх рідним і близьким, проголошує намір неухильно добиватись відновлення справедливості, усунення наслідків свавілля і порушень громадянських прав, прагне забезпечити посильну на цей час компенсацію матеріальної і моральної шкоди, заподіяної

¹ Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» // Відомості Верховної Ради УРСР, – 1991. – N 22. – Ст. 262 {Із змінами, внесеними згідно із законами N 2353-XII (2353–12) від 15.05.92, ВВР, 1992, N 32, ст. 456; N 2803-XII (2803–12) від 19.11.92, ВВР, 1993, N 2, ст. 9; N 107-VI (107–17) від 28.12.2007, ВВР, 2008, N 5–6, N 7–8, ст. 78; – зміни діють по 31 грудня 2008 року} {Додатково див. Рішення Конституційного Суду N 10-рп/2008 (v010p710–08) від 22.05.2008} {Із змінами, внесеними згідно із законами N 1760-VI (1760–17) від 15.12.2009, ВВР, 2010, N 8, ст. 62; N 5477-VI (5477–17) від 06.11.2012, ВВР, 2013, N 50, ст. 693}.

незаконними репресіями, реабілітованим та їх сім'ям, та *гарантує народу України, що подібне ніколи не повториться*, що права людини і законність будуть свято додержуватись».

Пафос такої преамбули говорить сам за себе. Приймаючи шляхетний і вкрай потрібний закон, влада, засуджуючи репресії, сама *«відмежовується від терористичних методів керівництва суспільством»*, тобто, незважаючи на те, що сама така влада фактично стала спадкоємцем комуністичної системи, заявляє про свою непричетність до її злочинів, воліючи почати з чистого листа, але зберігаючи саму систему і її всевладдя.

З іншого боку, влада даючи дуже серйозні обіцянки, гарантуючи народу України, що *«подібне ніколи не повториться»*, які, будучи важливими, є майже нездійсненними через те, що влада, як і будь-яка людина, не владна ні над минулим, ні над майбутнім, хоча може, вивчаючи минуле, зробити правильні висновки і Належним чином організувати сьогодення та створити передумови для кращого розвитку майбутнього.

Наступна фраза преамбули звучить так: *«Цим Законом ліквідуються наслідки беззаконня, допущені з політичних мотивів до громадян України, поновлюються їх права, встановлюються компенсація за незаконні репресії та пільги реабілітованим»*. Хотілося б, щоб саме так і було, але закон, який би він не був, нічого сам по собі не може змінити і ліквідувати, він може лише закласти модель, механізми, процедури таких дій. Рушійною силою закону є люди, його активні виконавці або навпаки, саботажники чи інертні прихильники концепції *«моя хата з краю»*. *«Ніхто не спотикнеться, лежачи в на дивані»*, – говорить японське народне прислів'я. Саме люди в рамках закону можуть щось змінювати, а можуть і ні. *«З поганими законами і хорошими чиновниками можна правити країною. Але, якщо чиновники погані, не допоможуть і найкращі закони»*, – писав Отто Едуарда Леопольда фон Бісмарк.

Підставами для реабілітації є незаконні дії чи бездіяльність щодо будь-якого з органів влади, незаконні рішення поліцейських, слідчих чи судових органів, включаючи слідчі чи судові помилки, що спричинили шкоду будь-якому громадянинуві.

Фактичними підставами для вжиття заходів реабілітації можуть бути: встановлений факт незаконного затримання, арешту, застудження, обшуку, вилучення майна, звільнення з посади; вчинен-

ня інших незаконних дій, якими зружені права і законні інтереси громадянина.

Юридичними підставами вжиття заходів реабілітації жертв політичних репресій і терору є:

1) скасування як незаконного вироку чи рішення позасудових органів щодо застосування кримінального покарання чи інших репресивних заходів;

2) постановлення виправдувального вироку суду;

3) закриття кримінального провадження за відсутністю події злочину, відсутністю у діянні складу злочину чи недостатністю доказів винуватості особи.

Реабілітація включає перш за все визнання факту невинуватості, а на цій основі вжиття заходів щодо відновлення доброго імені людини. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» носить унікальний характер, бо вже в своїх нормах визнає невинуватими осіб, які засуджені за певні статті, не очікуючи, що це зробить суд. З урахуванням масовості терору такий підхід носить характер крайньої необхідності і юридично виправданий.

Систему підстав реабілітації викладено в ст. 1–3 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні».

Найбільш радикальною нормою цього закону стала ст. 3, в якій в імперативній формі (що цілком виправдано з огляду на обставини) приписано: «Реабілітувати всіх громадян, засланих і висланих з постійного місця проживання та позбавлених майна за рішенням органів державної влади і управління з політичних, соціальних, національних, релігійних та інших мотивів під приводом боротьби з куркульством, противниками колективізації, так званими бандпособниками та їх сім'ями».

Нагадаємо, що згідно зі ст. 54–1, п. в) до повнолітніх членів сім'ї викритого військового зрадника батьківщини, «які проживали разом з ним чи які знаходились на його утриманні» застосовувалась «висилка у віддалені райони Сибіру та позбавлення виборчих прав строком на п'ять років»¹. Тут зрозуміло, що мова йшла про відновлення прав осіб, завідомо ні в чому невинуватих, і це потрібно було робити якомога швидко без зволікань і формування якихось обтяжливих бюрократичних процедур.

¹ СЗ УРСР. – 1934. – № 28. – Ст. 239.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» пропонується: «Вважати реабілітованими осіб, які з політичних мотивів були необґрунтовано засуджені судами або піддані репресіям позасудовими органами, в тому числі “двійками”, “трійками”, особливими нарадами і в будь-якому іншому позасудовому порядку, за вчинення на території України діянь, кваліфікованих як контрреволюційні злочини за кримінальним законодавством України до набрання чинності Законом СРСР “Про кримінальну відповідальність за державні злочини” від 25 грудня 1958 року, за винятком осіб, зазначених у статті 2 цього Закону.

Визнати реабілітованими також громадян, засуджених за:

- антирадянську агітацію і пропаганду за статтею 7 Закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» від 25 грудня 1958 року і статтею 62 Кримінального кодексу України (2001–05, 2002–05) в редакціях до прийняття Закону Української РСР від 28 жовтня 1989 року «Про затвердження Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 14 квітня 1989 року “Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів Української РСР”;
- поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, тобто за статтею 187–1 Кримінального кодексу України;
- порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, посягання на особу та права громадян під приводом справляння релігійних обрядів, якщо вчинені дії не були поєднані з заподіянням шкоди здоров’ю громадян чи статевою розпустою...

Підлягають реабілітації також особи, щодо яких з політичних мотивів застосовано примусові заходи медичного характеру».

Під термінологією «вважати реабілітованими» та «визнати реабілітованими», законодавець скоріше мав на увазі визнати невинуватими, або «визнати відсутність складу злочину», що потребує на цій підставі вжиття багатьох додаткових заходів інституту реабілітації – відновлення на роботі, відновлення доброго ім’я, компенсація незаконних арештів тощо, та, попри все, юристи зрозуміли дух і змісту закону і ще й досі його виконують.

Нагадаємо, що за статтями 54–2–54–4 КК УРСР 1934 р. пропаганда чи агітація, які містили заклик до повалення, підризу чи послаблення радянської влади чи до вчинення окремих контрреволюційних злочинів, а рівно виготовлення та розповсюдження чи зберігання літератури того ж змісту (ст. 54–10 КК УРСР) – тягли позбавлення волі «не менше шести місяців»¹.

За ст. 2 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» реабілітації не підлягають особи, «щодо яких у матеріалах кримінальних справ є сукупність доказів, які підтверджують обґрунтованість притягнення їх до відповідальності за: зраду батьківщини, шпигунство, диверсії, шкідництво, саботаж, терористичні акти; злочини проти людства і людяності, каральні акції щодо мирного населення, вбивства, мордування громадян і пособництво в цьому окупантам у період Великої Вітчизняної війни; збройні вторгнення на територію України, організацію збройних формувань, які чинили вбивства, розбої, грабежі й інші насильства, та особисту участь у вчиненні цих злочинів. Не підлягають реабілітації також особи, засуджені за злочини проти правосуддя, пов'язані з застосуванням репресій, навіть якщо вони самі згодом зазнали репресій».

Зміст реабілітаційних заходів.

Реабілітація, включаючи публічне визнання факту невинуватості конкретної людини, спрямовується на:

- відновлення честі, гідності і доброго імені,
- поновлення в правах,
- відшкодування матеріальної шкоди,
- компенсацію моральної шкоди,
- вжиття заходів соціальної реабілітації шляхом надання певних пільг тощо.

Відновлення честі, гідності і доброго імені. За бажанням реабілітованого або його родичів у разі смерті реабілітованого повідомлення про реабілітацію має бути безкоштовно опубліковане в пресі чи іншим способом доведене до відома громадськості за місцем роботи або проживання реабілітованого (ст. 4). Безумовно, що закон мав би передбачити, що від імені держави повинно бути принесене публічне вибачення особі і її близьким. Для творчих людей важливо було б поновлення її творчого імені, визнання творчого

¹ СЗ УРСР. – 1934. – № 28. – Ст. 239.

вкладу в літературу, мистецтво, науку тощо. Це більш складний комплекс, який пов'язаний з творчою і соціальною реабілітацією особи, повернення її в творчі спілки і до активного творчого життя. Репресіями людину практично викреслили з життя й історії. Багатьох втрат повернути тут неможливо, але все, що реально можна зробити, потрібно робити.

Поновлення в правах. Визнати недійсними пов'язані із застоюванням репресій рішення про позбавлення державних нагород, учених ступенів, військових, спеціальних і почесних звань, пенсій та інших прав (ст. 4).

Поновити реабілітованих в усіх громадянських правах, у тому числі в праві проживання в населених пунктах і місцевостях, в яких вони постійно проживали до репресій, поширивши це право на членів їх сімей (ст. 4).

Відшкодування матеріальної шкоди.

Вилучені будівлі та інше майно по можливості (якщо будинок незайнятий, а майно збереглося) повертаються реабілітованому або його спадкоємцям натурою. При відсутності такої можливості заявнику відшкодовується вартість будівель та майна. Не підлягають поверненню (компенсації) будівлі та інше майно, що були націоналізовані (муніципалізовані) на підставі відповідних нормативних актів. Заяви про компенсацію та повернення майна подаються не пізніше трьох років з моменту набрання чинності цим Законом або з дня одержання особою довідки про реабілітацію згідно з цим Законом (ст. 5).

Компенсація моральної шкоди. Ст. 5 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» передбачено: «Встановити для осіб, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі або примусового поміщення у лікувальні заклади і згодом реабілітовані відповідно до статті 1 цього Закону, грошову компенсацію у розмірі однієї мінімальної заробітної плати за кожний місяць позбавлення волі, але не більш як 75 мінімальних заробітних плат. Одноразово як грошова компенсація реабілітованій особі виплачується до 15 мінімальних заробітних плат, а решта належних грошей – протягом наступних п'яти років. У разі можливості, на вимогу реабілітованого, вся нарахована грошова компенсація може бути виплачена одноразово. Виплата компенсації спадкоємцям не проводиться, крім випадків, коли компенсація була нарахована, але не отримана реабілітованим».

Зважаючи на бідність країни і її громадян і те, що виплати мають відбуватись з грошей платників податків, які ідуть в певних обсягах на освіту і соціальні потреби суспільства, важко оцінювати шляхетність цих компенсаційних виплат і важко коментувати, багато це чи мало. Зазначимо, що розмір виплат, передбачений указаною нормою, майже такий, як і в законі України 1.12.1994 р. «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду»¹. Хоча останнім згаданим законом загальна сума компенсації моральної шкоди не обмежується 75 мінімальними заробітними платами.

Питання викликає припис про те, що «виплата компенсації спадкоємцям не проводиться, крім випадків, коли компенсація була нарахована, але не отримана реабілітованим». Такі положення закону суперечать нормам інституту спадкового права. Вони не забезпечують дотримання моральних норм. Адже найбільш постраждала від репресій – закатована до смерті чи страчена людина позбавляється не по своїй волі, а за приписом законодавця такого привілею права, як компенсація моральної шкоди.

До того ж відповідно до ст. 1200 ЦК України «Відшкодування шкоди, завданої смертю потерпілого» передбачено наступне: «У разі смерті потерпілого право на відшкодування шкоди мають непрацездатні особи, які були на його утриманні або мали на день його смерті право на одержання від нього утримання, а також дитина потерпілого, народжена після його смерті.

Шкода відшкодовується:

1) дитині – до досягнення нею вісімнадцяти років (учню, студенту – до закінчення навчання, але не більш як до досягнення ним двадцяти трьох років);

2) чоловікові, дружині, батькам (усиновлювачам), які досягли пенсійного віку, встановленого законом, – довічно;

3) інвалідам – на строк їх інвалідності;

4) одному з батьків (усиновлювачів) або другому з подружжя чи іншому членові сім'ї незалежно від віку і працездатності, якщо вони не працюють і здійснюють догляд за: дітьми, братами, сестрами, внуками померлого, – до досягнення ними чотирнадцяти років;

¹ Закон України від 1.12.1994 року «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду». // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 1. – Ст. 1.

5) іншим непрацевдатним особам, які були на утриманні потерпілого, – протягом п'яти років після його смерті.

2. Особам, визначеним у пунктах 1–5 частини першої цієї статті, шкода відшкодовується у розмірі середньомісячного заробітку (доходу) потерпілого з вирахуванням частки, яка припадала на нього самого та працевдатних осіб, які перебували на його утриманні, але не мають права на відшкодування шкоди. До складу доходів потерпілого також включаються пенсія, суми, що належали йому за договором довічного утримання (догляду), та інші аналогічні виплати, які він одержував.

3. Особам, які втратили годувальника, шкода відшкодовується в повному обсязі без урахування пенсії, призначеної їм внаслідок втрати годувальника, та інших доходів.

4. Розмір відшкодування, обчислений для кожного з осіб, які мають право на відшкодування шкоди, завданої смертю годувальника, не підлягає подальшому перерахунку, крім таких випадків: народження дитини, зачатої за життя і народженої після смерті годувальника; призначення (припинення) виплати відшкодування особам, що здійснюють догляд за дітьми, братами, сестрами, внуками померлого».

Якщо порівнювати ситуацію реабілітації жертв політичних репресій і терору з передбаченим в законі «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» інститутом реабілітації жертв незаконних кримінальних переслідувань, то неважко помітити певну непослідовність і порушення принципу рівності людини перед законом і судом.

Наприклад, застосовуючи процедуру відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду, у справі Світлани Зайцевої, яка була засуджена за навмисний злочин і після виправдання померла від отриманого в період незаконного ув'язнення туберкульозу, суд присудив по 1 млн. гривень компенсації моральної шкоди кожній дитині померлої реабілітованої.

Думається, що такий підхід має бути запроваджений і щодо реабілітації жертв політичних репресій і терору.

Надання пільг.

Згідно зі ст. 6 закону реабілітованим громадянам відповідно до статті 1 цього закону час тримання під вартою, відбування пока-

рнання в місцях позбавлення волі, заслання або перебування на примусовому лікуванні зараховується у потрійному розмірі в стаж роботи для призначення трудових пенсій. Реабілітованим громадянам, які потребують поліпшення житлових умов, надається право на першочергове одержання житла.

В разі смерті реабілітованої особи це право зберігається за одним з подружжя, якщо вони не створили нову сім'ю, а також за батьками і дітьми, які проживали спільно до арешту і у зв'язку з застосуванням репресій втратили право на займане жиле приміщення та потребують поліпшення житлових умов. Реабілітовані особи, які проживають у сільській місцевості, мають право на одержання безпроцентної позики та першочергове забезпечення будівельними матеріалами для будівництва житла.

Якщо реабілітована особа стала інвалідом внаслідок репресій або є пенсіонером, їй надається також право на:

- одержання пільгових путівок для санаторно-курортного лікування та відпочинку;
- за наявності медичних показань для забезпечення автомобілем і відсутності протипоказань до керування ним – забезпечення автомобілем безоплатно, за наявності медичних показань для забезпечення автомобілем і протипоказань до керування ним – забезпечення автомобілем з правом передачі керування автомобілем члену сім'ї на пільгових умовах, що визначаються Кабінетом Міністрів України;
- безплатний проїзд всіма видами міського пасажирського транспорту (крім таксі) та на автомобільному транспорті загального користування (за винятком таксі) в сільській місцевості в межах адміністративного району;
- зниження оплати жилої площі та комунальних послуг на 50 процентів в межах норм, передбачених чинним законодавством;
- позачергове надання медичної допомоги і 50-процентне зниження вартості ліків за рецептом;
- переважне право на вступ до садівницьких товариств, першочергове право на вступ до житлово-будівельних кооперативів;
- першочергове встановлення телефону.

Особи, реабілітовані відповідно до цього Закону, мають право на безплатну консультацію адвокатів з питань, пов'язаних з реабілітацією.

Реабілітованим, які мають право на передбачені цим Законом пільги, видається посвідчення єдиного зразка, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

Пільги з оплати жилої площі, комунальних послуг та проїзду надаються за умови, якщо середньомісячний сукупний дохід сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців не перевищував величини доходу, який дає право на податкову соціальну пільгу у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Процедура реабілітації.

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» органи прокуратури у взаємодії з органами державної безпеки проводять перевірки та складають відповідні висновки щодо всіх кримінальних справ, зазначених у статтях 1 і 2 названого Закону, рішення по яких не були скасовані до моменту його прийняття. На реабілітованих осіб органи прокуратури видають відповідні довідки.

При наявності підстав для визнання особи такою, що згідно з статтею 2 цього Закону не підлягає реабілітації, прокурор надсилає справу з висновком: щодо засуджених судами – до тих же судів, які виносили останнє судове рішення. Справи, по яких вироки, ухвали, постанови було винесено ліквідованими або розформованими судами, а також військовими трибуналами щодо цивільних осіб, передаються на розгляд тих судів, до підсудності яких ці справи віднесено чинним законодавством. Територіальна підсудність справи визначається за місцем винесення останнього судового рішення; щодо підданих покаранню за рішенням позасудових органів – до Верховного Суду України, обласних та Київського міського судів, військових трибуналів округів, Чорноморського флоту, на території яких застосовувались репресії.

Внаслідок розгляду справи суд може прийняти одне з таких рішень:

- визнати, що особу обґрунтовано засуджено або піддано покаранню позасудовим органом і на неї не поширюється дія статті 1 цього Закону;
- визнати, що особу необґрунтовано засуджено або піддано покаранню позасудовим органом і вона підлягає реабілітації згідно з статтею 1 цього Закону.

При розгляді справи суд може також внести зміни до раніше винесених вироку, ухвали і постанови судів чи до рішення позасудових органів.

Надати Верховному Суду України повноваження щодо перегляду в порядку нагляду і за нововиявленими обставинами кримінальних справ, розглянутих Верховними Судами України, Союзу РСР, військовими трибуналами та позасудовими органами, в тому числі за межами території колишнього Радянського Союзу, щодо осіб, які на момент застосування репресій були громадянами України. {Статтю 7 доповнено частиною сьомою згідно із Законом N 2353–12 від 15.05.92}

Надати право судам поширювати дію статей 4–6 цього Закону на осіб, реабілітованих в загальному порядку, коли є підстави розглядати факт притягнення їх до кримінальної відповідальності за статтями 58–1 та 80 Кримінального Кодексу Української РСР 1927 року як політичну репресію.

Згідно зі ст. 8 названого Закону, особі, яку визнано судом чи військовим трибуналом такою, що не підлягає реабілітації, вручається копія ухвали (постанови), а в разі визнання необґрунтовано засудженою або підданою покаранню за рішенням позасудового органу – довідка про реабілітацію. Ухвалу (постанову) суду чи військового трибуналу може бути опротестовано прокурором або головою відповідного суду чи оскаржено особою, якій відмовлено в реабілітації. Протести в порядку нагляду і за нововиявленими обставинами розглядаються у звичайному порядку, передбаченому нормами Кримінально-процесуального кодексу України.

Відповідно до ст. 9 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні», вирішення питань, пов'язаних з встановленням факту розкуркулювання, адміністративного виселення, з відшкодуванням матеріальних збитків, поновленням трудових, житлових, пенсійних та інших прав реабілітованих громадян, покласти на обласні, міські і районні Ради народних депутатів. З цією метою Радам народних депутатів утворити штатні комісії, положення про які затверджується Кабінетом Міністрів України. За дорученням цих комісій органи внутрішніх справ встановлюють факти безпідставності заслання і вислання, направлення на спецпоселення, а також конфіскації і вилучення майна у зв'язку з необґрунтованими репресіями і матеріали перевірки надсилають комісіям.

Дані положення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» доповнюються, розвиваються та тлумачаться іншими законами та підзаконними нормативними актами, зокрема такими як:

- Постанова Верховної Ради України «Про тлумачення Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” від 24 грудня 1993 року;
- Положення Про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 18 лютого 1993 р. № 112;
- Указ Президента України «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов’язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні» № 37 від 23.01.2009;
- Про Державну міжвідомчу комісію у справах увічнення пам’яті жертв війни та політичних репресій. Постанова Кабінету Міністрів України від 2 серпня 1996 р. № 897;
- Положення про комісії Рад народних депутатів з питань поновлення прав реабілітованих затверджене Постановою Кабінету Міністрів УРСР від 24 червня 1991 р. № 48. Постановою Кабінету Міністрів України від 5 жовтня 1992 р. в це Положення вносили зміни. Тепер воно діє в редакції Постанови від 18 лютого 1993 р. № 112;
- Наказ Державного комітету архівів України З оголошенням рішення колегії Держкомархіву України від 23.04.2009 «Про хід виконання держархівами Указу Президента України від 23 січня 2009 р. № 37/2009 “Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов’язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні”» № 70 від 28 квітня 2009 року;
- Роз’яснення Міністерства юстиції України щодо доступу до матеріалів архівно-слідчих справ репресованих громадян сторонніх осіб від 18 грудня 2012 р. № 14750–0–26–12/6;
- Роз’яснення Міністерства юстиції щодо тлумачення юридичних понять: близькі родичі; спадкоємці першої черги; постраждали від політичних репресій, що вживаються в Законі України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» та постанові Верховної Ради України «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 24 грудня 1993 р;

- Роз'яснення Державної архівної служби України щодо доступу до матеріалів архівно-слідчих справ репресованих громадян сторонніх осіб від 27 травня 2013 р. № 02.3/1686.

Згідно з Положенням Про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 18 лютого 1993 р. № 112, заяви про компенсацію та повернення майна подаються не пізніше трьох років з моменту набуття чинності Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» або з дня одержання громадянином довідки про реабілітацію згідно з указаним Законом. У разі коли трирічний строк пропущений з поважних причин, він може бути продовжений рішенням комісії.

Інколи підзаконні нормативні акти нівелюють силу самих законів. Переді мною дві постанови двох районних судів Києва з високими словами: «Іменем України». У них ідеться про одне й те ж питання, але ухвали – різні, – пише Олег Гавриш. Так, уже згаданий Юрій-Богдан Шухевич не погоджувався з тим, що Франківська районна адміністрація Львова нарахувала йому грошову компенсацію не відповідно до Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», а відповідно до Постанови Кабінету Міністрів, тобто 50 відсотків від того, що визначав закон. Юрій-Богдан Шухевич подав позов до Кабінету Міністрів про визнання частково не чинною постанову № 429 «Про порядок розрахунків з реабілітованими громадянами», мотивуючи своє рішення тим, що вона, тобто постанова, у спірній частині встановлює виплату компенсації в меншому розмірі, ніж передбачено законом. 29 листопада 2007 р. цей позов розглянув Печерський районний суд Києва й відмовив у позові в повному обсязі. Аргументація – постановою № 429 встановлено порядок виконання Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» в частині порядку і здійснення виплат, отже, вона не порушує чинного законодавства. Але ж позивач отримав наполовину меншу компенсацію від тієї, що встановлена законом. Що ж має більшу силу – закон чи постанова? Вийшло так, що політв'язень відбув майже 35 років на засланні, грошову компенсацію мав би отримати лише за шість років і три місяці, але й її зменшили наполовину¹.

¹ Гавриш. О. Червоний «СЛОН» на Білому морі / О. Гавриш // День. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/chervonij-slon-na-bilomu-mori.html>

Проблеми реабілітації жертв політичних репресій порушувались при спробах внесення проекту нової редакції закону з цих питань, але віз і нині там. Про актуальність питань захисту реабілітованих жертв політичних репресій свідчить затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19 грудня 2012 р. План заходів щодо посилення соціального захисту колишніх політичних в'язнів, репресованих та членів їх сімей на період до 2015 року, яким, серед іншого, передбачається проведення моніторингу виконання актів законодавства у зазначеній сфері. Однак досі нічого путнього з цих планів не зроблено.

Серед проблем політичних репресій і терору слід назвати ті, які залишилися поза увагою законодавця і ще досі знаходяться на узбіччі інститутів реабілітації.

Слід розширити коло осіб, які підлягають реабілітації, та підстави, засоби і форми реабілітації. Реабілітації повинні підлягати усі особи, покарані в позасудовому порядку за контрреволюційні, антирадянські злочини і будь-які інші злочини, спеціально створеними органами: колегіями Всеросійської надзвичайної комісії, Всеукраїнської надзвичайної комісії, колегіями губернських надзвичайних комісій, районними та повітовими політбюро, революційними трибуналами, «трійками», особливими нарадами при Об'єднаному державному політичному управлінні СРСР, Державному політичному управлінні УСРР, Народному комісаріаті внутрішніх справ СРСР, Народному комісаріаті внутрішніх справ України, Міністерстві внутрішніх справ СРСР, Міністерстві державної безпеки СРСР, комісіями у складі наркома внутрішніх справ СРСР і прокурора СРСР чи союзних республік («двійки»), чи які були фактично ліквідовані без суду і слідства, якщо це не мало характеру необхідної оборони і ознак казусу, не мало ознак репресій.

Право на реабілітацію мають отримати громадяни України, які були визнані винними і засуджені чи карані також за такими актами, як: Постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 року «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності»; Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» від 28 лютого 1948 р. та Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про ви-

селення у віддалені райони осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності та ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя» від 2 червня 1948 р., які були розкуркулені і примусово виселені з території України до Сибіру чи інших регіонів.

Буде правильним визнати незаконними усі дії щодо розкуркулювання і ліквідації середнього класу села, а отже, визначити норми повернення землі спадкоємцям постраждалих від таких акцій. Слід визнати, що підлягають реабілітації також особи, піддані кримінальним переслідуванням за несплату податків, у випадку визначення їх розміру як для куркульського господарства, а також за спротив актам розкуркулювання і участь в повстанських формуваннях.

Компенсаційні виплати за завдану моральну шкоду слід передбачити для осіб, які не були позбавлені волі, але щодо яких застосувались політичні репресії у вигляді вислання з постійного місця проживання (вигнання особи з місця її проживання з заборонаю проживання у визначених місцевостях чи примусове переселення в інші місцевості), депортація (примусове виселення за політичною, класовою, соціальною, релігійною та національною ознакою або з інших причин груп населення з місць проживання); заслання (примусове переміщення особи з місця її проживання з обов'язковим поселенням у певній місцевості з обмеженням права пересування і заборонаю виїзду з місця поселення). Дітям і внукам розкуркулених та виселених з України слід надати право повернення в Україну з гарантіями поселення і працевлаштування.

Моральна шкода має бути компенсована також дітям репресованих, які не будучи звинувачуваними і ні в чому не винними вимушено перебували із репресованими батьками в слідчих ізоляторах, тюрмах, таборах, спецлікарнях та під час примусової відправки до вищезгаданих закладів. Часто новонароджені в тюрмах діти волею долі без суду і слідства, ще нічого не втямивши і вчинивши, фактично коротали строк в місцях позбавлення волі. Цей строк слід прирівнювати до строку незаконного перебування в місцях позбавлення волі, з відповідними наслідками і компенсаціями моральної шкоди.

Моральна шкода підлягає компенсації також особам, покараним лише за перебування в полоні та за виконання примусових робі на ворожій території під час Другої світової війни, а також

особам, направленим до штрафних батальйонів та до фільтраційних рот після закінчення війни чи які залучались до війни в так званій «чорній піхоті», направлялись в бій без зброї і боєприпасів.

Доцільно змінити некоректні норми щодо обмеження компенсаційних виплат за моральну шкоду, заподіяну довгими строками незаконних ув'язнень.

За свідченнями О. Гавриша, громадська організація уже зверталась до Конституційного Суду України з клопотанням роз'яснити, по-перше, чи поширюється норма 5-ї ст. Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», що визначає для реабілітованих осіб грошову компенсацію в розмірі однієї мінімальної заробітної плати за кожний місяць позбавлення волі, але не більше як 75 мінімальних заробітних плат, на реабілітованих осіб, яких було позбавлено волі більш ніж на шість років і три місяці, й, по-друге, чи передбачає це положення закону право реабілітованих осіб на відшкодування матеріальної (у повному обсязі) та моральної шкоди. На жаль, громадську організацію очікувало розчарування. Конституційний Суд відмовив у відкритті провадження в цій справі, визнавши, що громадська організація не є суб'єктом врегульованих законом правовідносин, а отже, й не має права на таке звернення¹.

Слід законодавчо зміцнити принцип забезпечення збереження архівів та інших матеріалів, що можуть слугувати дослідженню для застосування процедури реабілітації, надати таким матеріалам статус об'єктів історичної цінності, заборонити їх вивезення за межі держави, відчуження чи знищення, встановити підвищену відповідальність за такі дії.

Одна з важливих проблем – забезпечення невідворотності відповідальності тих, хто організував і здійснив масові політичні репресії і терор проти населення України. Відповідні дії як несумісні з ідеєю права і справедливості мають отримати окрему кваліфікацію як злочини проти миру, людства і людяності та такі, що не підлягають терміну давності.

Незалежно від наявності в живих чи факту смерті винуватців масових політичних репресій і терору, такі особи мають бути піддані відкритому суду, а стосовно організаторів і політичних вождів

---

¹ Гавриш. О. Червоний «СЛОУ» на Білому морі / О. Гавриш // День. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/chervonij-slon-na-bilomu-mori.html>

репресій і терору має бути проведений окремих публічний судовий процес вищою судовою інстанцією держави. Це потрібно і живим і мертвим жертвам, потрібно суспільству заради майбутнього. Героїзм і відданість ідеї справедливості синів України, які стали жертвами політичних репресій і терору, є взірцем для прийдешніх поколінь. Судом має бути дана належна юридична оцінка діянь тиранів і їх жертв.

Відповідно розділ XX Кримінального кодексу України має бути доповнений статтею 448 з наступними назвою і змістом та в такій редакції.

«Стаття 448. Політичні репресії і терор

Політичні репресії, тобто умисно вчинені каральні примусові заходи, незаконні кримінальні чи інші переслідування, позбавлення життя чи заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, створення голоду чи нестерпних життєвих умов, здійснені представниками органів державної влади, посадовими особами судових чи правоохоронних органів з політичних, соціальних, класових, національних чи релігійних мотивів, – карається позбавленням волі на строк п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі.

Терор, тобто здійснення тотального насилля проти громадян для придушення волі до спротиву, переслідування чи знищення політичних, ідеологічних та інших противників шляхом застосування масштабних кримінальних переслідувань, взяття в заручники, тортур, залякування та іншого фізичного і психічного насилля, голодомору, фізичного знищення чи розправи з використанням державної влади, – карається довічним позбавленням волі».

У зв'язку з поширенням практики публічних виступів посадових осіб правоохоронних органів і політиків з коментарями фактів окремих злочинів і затриманням підозрюваних, в яких ігноруються принципи презумпції невинуватості, а тим самим заподіюється тиск на слідство і спричиняється суттєва шкода правосуддю, на наш погляд, доцільно окремо встановити, поряд з відповідальністю за порушення недоторканності приватного життя, відповідальність за порушення принципу презумпції невинуватості особи.

За час дії закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні», з другого півріччя 1991 р. по 1 січня 1998 р. переглянуто близько 312,2 тис. архівних кримінальних справ стосовно 447,4 тис. осіб. З них реабілітовано 292,6 тис. репресованих і відмовлено

в реабілітації 127,4 тисячам¹. Та не час зупинятись на досягнутому, потрібно ще багато зробити.

Раніш невідомі захоронення жертв політичних репресій і терору час від часу знаходять дослідники, а інколи їх «відкриває зору» сама природа, як це сталося щодо поховань «ворогів народу» в Колпашевському Яру на березі річки в Томській області². Подібні факти масових репресій і захоронень людей все ще стають «прикрою новиною» в Україні, про що з'являються все більше публікацій в засобах масової інформації³.

З прийняттям 17 квітня 1991 р. Верховною Радою України Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні», проведено значну роботу з відновлення чесного імені й інших матеріальних і нематеріальних прав жертв репресій.

Разом з тим неважко помітити, що аналізований закон спрямований, так би мовити, у минуле, визначає підстави реабілітації жертв політичних репресій і терору через політичну оцінку тоталітарної форми правління минулих лідерів держави та допущених при цьому зловживань владою. Самі підстави реабілітації сформульовані через визнання законодавчих актів влади незаконними і фактично злочинними.

Ці обставини роблять відповідний закон в своїй дії законом із «затухаючою активністю». Потребують встановлення нові юридичні форми, які будуть спрямовані на запобігання політичним репресіям і терору, встановлення відповідальності влади, а також розкриватимуть стабільну процедуру і технологію застосування інституту реабілітації до постраждалих.

Важливу роботу з відновлення суспільної моралі, людяності, шляхетності і вільнодумства, як запоруки вивільнення з полону політичного середньовіччя робили і все більш активно роблять наша творча і вузівська інтелігенція, шкільні вчителі та всі порядні люди.

Проте, долаючи негативні наслідки політичних репресій, наша молода демократія часом наступає на старі граблі. Як мовиться:

---

¹ Вернидубов І. В ім'я справедливості /В. І. Вернидубов //«3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». – 1998. – № ½. – С.9–12.

² [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://retrans24.blogspot.com/2015/11/blog-post_66.html

³ Про подвиги бандерівців «знають» все, пора нагадати про «подвиги» НКВД в Західній Україні // Национальный антикоррупционный портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://m.antikor.com.ua/articles/40656-palachi_i_hertvy_ili_v_grobu_karmanov_net?mobileversion=true

«А біди ті ж самі // реформ круговорот// І граблі знов старі // Вітають наш народ»¹.

16 вересня 2014 р. з третьої спроби парламентарі країни прийняли Закон «Про очищення влади»², який в засобах масової інформації названий законом про люстрацію і часто подається як здобуток Революції гідності. Насправді, він як інструмент політичної боротьби, опинившись в нечесних руках, може стати її ганьбою, коли право сили стає домінантою над силою права. Важливо, щоб «люстраційний меч» не опинився в руках тих, хто сам є рудиментом минулої системи, що тяжіє до самовідродження. «Чим вища трибуна, тим більше дров з неї можна наламати» (Флоріан Боднар).

Закон «Про очищення влади» визначає, що заходи з очищення влади (люстрації) здійснюються як щодо вищих посадових осіб, так і щодо керівників «державних підприємств, що належать до сфери управління суб'єкта надання адміністративних послуг» (ст. 2). Навряд чи остання категорія посадовців носить елемент політичної системи держави, яка потребує люстрації.

Для того щоб поважати права людини, верховенство права і демократію, люстрація повинна забезпечити справедливий баланс між «захистом демократичного суспільства, з одного боку, та захистом індивідуальних прав, з іншого».³

Основними джерела європейських стандартів у сфері люстрації для України є:

- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (зокрема, статті 6, 8, 10 і 14, стаття 1 Протоколу 12)
- резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи, а саме Резолюція 1096 (1996) «Про заходи, спрямовані на ліквідацію спадщини колишніх комуністичних тоталітарних режимів» і Резолюція 1481 (2006) «Про необхідність міжнародного засудження тоталітарних комуністичних режимів»
- практика Європейського суду з прав людини.

¹ *Тертышник В. М.* Аудит мужской души. Стихи / В. М. Тертышник. – Днепропетровск, 2013. – С. 103.

² Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 44, ст. 2041, {Із змінами, внесеними згідно із Законами № 1700-VII від 14.10.2014, ВВР, 2014, № 49, ст. 2056; № 132-VIII від 27.01.2015, ВВР, 2015, № 10, ст. 66}.

³ Рішення ЄСПЛ у справі «Жданок проти Латвії», п. 100 (позбавлення права балотуватися як кандидату на парламентських виборах).

Перш за все, право участі громадян в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також рівного доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування передбачено у ст. 38 Конституції України.

Право доступу до державної служби визнається ч. 2 ст. 21(2) Загальної декларації прав людини: «кожен має право вільного доступу до державної служби у своїй країні».

Разом з тим, у пункті «с» ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські та цивільні права зазначається: «кожний громадянин повинен мати право та можливості без будь-якої дискримінації: допускатися у своїй країні на загальних умовах рівності до державної служби».

Право рівного доступу (або рівних можливостей) до державних посад не гарантується Європейською конвенцією з прав людини, але витікає з права заборони дискримінації за ознакою політичної належності (ст. 14 у поєднанні зі статтею 10 ЄКПЛ або ст. 1 Протоколу 12).

У Резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи 1096 (1996) «Про заходи, спрямовані на ліквідацію спадщини колишніх комуністичних тоталітарних режимів» є посилання на Керівні принципи щодо забезпечення відповідності законів про люстрацію й подібних адміністративних заходів критеріям правової держави.

Європейський суд з прав людини розглядав питання люстрації у декількох справах, які стосуються відповідного законодавства, прийнятого у Словаччині – «Турек проти Словаччини» (Turek v. Slovakia), заява № 57986/00 від 14 лютого 2006 р.); у Польщі – «Матйек проти Польщі» (Matyjek v. Poland), заява № 38184/03 від 30 травня 2006 р.; «Любох проти Польщі» (Luboch v. Poland), заява № 37469/05 від 15 січня 2008 р.; «Бобек проти Польщі» (Bobek v. Poland), заява № 68761/01 від 17 липня 2007 р., «Шульц проти Польщі» (Schulz v. Poland), заява № 43932/08 від 13 листопада 2012 р.); у Литві – «Сідабрас і Дзяутас проти Литви» (Sidabras and Džiautas v. Lithuania), заяви №№ 55480/00 та 59330/00 від 27 липня 2004 р.; «Райніс та Гаспаравічюс проти Литви» (Rainys and Gasparavičius v. Lithuania), заяви №№ 70665/01 та 74345/01 від 7 квітня 2005 р.; «Жікус проти Литви» (Žičkus v. Lithuania), заява № 26652/02 від

7 квітня 2009 р.); у – Латвії «Жданок проти Латвії» (*Ždanoka v. Latvia*), заява № 58278/00 від 16 березня 2006 р.; «Адамсон проти Латвії» (*Adamsons v. Latvia*), заява № 3669/03 від 24 червня 2008 р.) та у нещодавній справі Румунії – «Найдін проти Румунії» (*Naidin v. Romania*), заява № 38162/07 від 21 жовтня 2014 р.

Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія) раніше проводила аналіз цих стандартів у своїх висновках щодо законів про люстрацію колишньої Югославської Республіки Македонія та Албанії. З цього приводу комісія відмічає, що люстраційний процес характеризують чотири ключові критерії:

- доведена вина в кожному окремому випадку;
- гарантування права на захист, презумпцію невинуватості та права на оскарження в суді;
- дотримання, з одного боку, різних функцій і цілей люстрації, а саме: захист нової демократії, а з іншого – норми кримінального права, тобто покарання осіб, визнаних винними;
- чіткі часові обмеження люстрації як щодо періоду її проведення, так і щодо періоду, який перевіряється.

Венеціанська комісія звертає увагу на те, що Керівні принципи визначають – люстрація «може застосовуватися тільки для ліквідації або суттєвого зменшення загрози, яку суб'єкт люстрації становить для формування життєздатної і вільної демократичної держави, використовуючи своє особливе становище, порушуючи права людини або блокуючи процес демократизації».

Вона підкреслює, що відповідно до ЄСПЛ, особливий історичний і політичний контекст, який впливає на структуру демократичних інститутів, може становити загрозу для нового демократичного порядку (через відродження ідей, які можуть бути здатними відновити тоталітарний режим, якщо для цього є сприятливе підґрунтя), а отже, може виправдати застосування люстраційних заходів щодо дій, вчинених після повалення тоталітарного режиму. Зрештою, кожна демократична держава може вимагати від своїх службовців мінімальної лояльності та може звільнити осіб з посад іншим способом, не вдаючись до такого особливого інструменту, як люстрація. У будь-якому разі Венеціанська комісія не вважає застосування люстраційних заходів найбільш відповідним способом боротьби з корупцією.

Стаття 3 Закону «Про очищення влади» містить критерії люстрації, які запроваджують заборону обіймати державні посади

протягом п'яти чи десяти років, залежно від посади, зазначеної в переліку і яку особа обіймала в періоди, що підлягають перевірці.

За люстраційним законодавством *«люстрація не застосовується до виборних посад»*. Скоріше за все, очищення влади як раз і треба починати з виборного органу – законодавчого. З кожним роком в законодавчому органу влади все менше докторів, кандидатів та магістрів юридичних наук і все більше осіб з сумнівним минулим. Як наслідок, непрофесіоналізм законодавців без знань законів умножений на їх небачену активність вражає своїми результатами перманентних реформ. Політтехнологи наловчились «творити» нових героїв для «електорату» з будь-кого, особливо з патологічних брехунів. Значна небезпека суспільству і державності загрожує від запрошених політтехнологів із-за кордону. Наразі, не було б зайвим окремо встановити кримінальну відповідальність за політтехнологію поєднану з обманом, як шахрайство з обтяжуючими обставинами, оскільки шкода суспільству від таких дій після завершення чергових виборів і початком дій новоспечених політиків наступає зазвичай досить швидко і велика.

Проблеми у різних структурах державної влади в Україні мабуть створюють не стільки колишні штатні співробітники органів державної безпеки чи внутрішніх справ, скільки багаточисленні «загони» тих, то не буває «колишніми» – інформаторів та різного роду агентів (професіонали часто іменують їх «кротами»). Останні працювали в умовах конспіративності, їх знають в обличчя, як правило тільки «резиденти» чи оперативні працівники, вони проникали у всі структури влади, частина з них успіла побувати і за ґратами, їх мораль часто дуже низька, а самих їх було явно забагато. Саме ці «невидимки-кроти», на думку професіоналів, можуть бути використані для розвалу чи знищення державності. Застосовувати повальну люстрацію щодо колишніх офіцерів спецслужб – це скоріше пісочниця для піару для нових «юних лєнінців», бажаючих швидко реалізувати давно забутий заклик «до основанья, а затем», подіум популізму для «телепузиків». До того ж в розвідці, контррозвідці, інших структурах органів безпеки було напрацьовано багато інформаційних джерел, які відновити після «чапаєвських атак» люстраторів буде практично неможливо, а серед офіцерів таких служб достатньо освічених і порядних людей, частина з яких, як не дивно може показатись новим люстраторам, не тільки сумлін-

но працювали, а й активно займалась реабілітацією жертв політичних репресій, зі знанням справи піклувались про безпеку держави.

Проблеми внутрішньої безпеки громадян невід'ємні від безпеки зовнішньої. Як показує час, країна може опинитись в небезпеці, коли будуть зруйновані чи деморалізовані органи безпеки. Пророче писав ще в 2006 р. Володимир Липкан: «при збереженні сьогоденської політики у сфері безпеки сили безпеки з часом перетворяться в бутафорські структури, які не зможуть реально забезпечити національну безпеку, не кажучи вже про те, щоб створити належні умови для громадян всередині країни і за її межами»¹. Забезпечення безпеки справа тонка.

Реформування правоохоронних органів має відбуватись поступовими кроками вивільнення непридатних для виконання своїх функцій співробітників (частина може бути звільнена на пенсію), з піклуванням про їх працевлаштування за здібностями в інших підприємствах і установах. Масове звільнення працівників органів внутрішніх справ може призвести до появи їх спочатку у стані безробітних, а згодом і в обнімках їх же колишніх агентів, а що гірше – організованих злочинних угруповань, де їх досвід буде використаний сповна.

Люстрація має бути інструментом, до якого слід вдаватися в останню чергу. «Найбільша мудрість – вміння управляти, не застосовуючи сили» (Л. Вовенагр)

Положення підстав люстрації, викладені в ст. 3 закону щодо: «посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю перешкоджали реалізації конституційного права громадян України збиратися мирно і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, або спрямовані на завдання шкоди життю, здоров'ю, майну фізичних осіб у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року», або щодо «посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, стосовно яких установлено рішенням суду, яке набрало законної сили, що вони співпрацювали із спецслужбами інших держав як таємні інформатори в оперативному отриманні інформації; своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи (та/або сприяли

¹ Липкан В. Нацбезопасность, альтернативный взгляд / В. Липкан // Неизвестная разведка. – 2006. – № 3–4. – С.19.

їх здійсненню), спрямовані на підрив основ національної безпеки, оборони чи територіальної цілісності України; закликали публічно до порушення територіальної цілісності та суверенітету України; розпалювали міжнаціональну ворожнечу; своїми протиправними рішеннями, дією чи бездіяльністю призвели до порушення прав людини та основоположних свобод, визнаних рішенням Європейського суду з прав людини», носять досить розпливчатий характер.

Очищення влади має бути в першу чергу здійснено з застосуванням усієї існуючої системи права держави, включаючи посилення вимог до законності, забезпечення належного кримінального переслідування за серйозні злочини, включаючи злочини проти людяності, та структурними реформами, спрямованими на зміцнення верховенства права, боротьбу з корупцією.

Законодавство щодо люстрації укладено наскільки безграмотно, настільки це було необхідно для того, щоб забезпечити його недієздатність чи вибіркковість застосування.

Люстрація має носити характер крайньої необхідності, коли іншими засобами досягти забезпечення демократії та верховенства права неможливо. До того ж відповідно до ст. 22 Конституції України: «При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод».

Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія) в Попередньому висновку «Щодо закону України “Про очищення влади” (Закон “Про люстрацію”)), схваленому на її 101-му пленарному засіданні (м. Венеція, 12–13 грудня 2014 року), визнала:

а) Закон «Про люстрацію» не відповідає встановленим міжнародними стандартами вимогам. «За винятком осіб, зазначених у частинах п'ятій, шостій та сьомій статті 3, не передбачається встановлення індивідуальної вини незалежним органом. Заборона виконувати державні функції, яка застосовується до цих осіб, заснована на простому факті, що така особа обіймала певну посаду, з подальшою презумпцією винуватості. Такий підхід може бути прийнятним щодо тих осіб, які обіймали керівні посади в комуністичний період, щодо деяких ключових високопосадовців під час правління Януковича, а у всіх інших випадках вина має бути доведена в кожному окремому випадку. Якщо сам факт належності

до партії, організації або адміністративного органу старого режиму є підставою для заборони обіймати державні посади, то така заборона зводиться до форми колективного та дискримінаційного покарання, що є несумісним зі стандартами прав людини. Таким чином, люстрація ризикує стати політичним інструментом утиску опонентів»;

б) Закон «Про люстрацію» містить кілька серйозних недоліків і вимагає перегляду, принаймні такого:

- люстрація повинна застосовуватися тільки до тих посад, які дійсно можуть становити значну загрозу для прав людини та демократії; перелік посад, який підлягає люстрації, повинен бути переглянутий;
- вина повинна бути доведена в кожному окремому випадку, і не може резюмуватися лише на підставі приналежності до категорії державних посад; критерії люстрації повинні бути переглянуті;
- повноваження щодо проведення люстрації необхідно забрати в Міністерства юстиції та передати їх спеціально створеній незалежній комісії з активним залученням громадянського суспільства;
- процедура люстрації має відбуватися з дотриманням гарантій справедливого судового розгляду (право на адвоката, рівність сторін, право бути заслуханим); адміністративне рішення щодо люстрації повинно бути призупинено на час оскарження в суді й до остаточного рішення суду. Закон «Про люстрацію» повинен конкретно передбачати ці гарантії;
- люстрація суддів повинна здійснюватися тільки з дотриманням конституційних положень, що гарантують їх незалежність; і тільки Вища рада юстиції має нести відповідальність за будь-яке звільнення судді. Венеціанська комісія не бачить жодних підстав для поширення Закону «Про люстрацію» на суддів, враховуючи, що вони стали об'єктом іншого спеціального закону про люстрацію, прийнятого лише кілька місяців тому;
- оприлюднення інформації про осіб, до яких застосовуються люстраційні заходи, має відбуватися тільки після винесення судом остаточного рішення».

Думається, що Закон України «Про люстрацію» окрім сказаного має також такі суттєві недоліки; не відповідає вимогам крайньої необхідності, юридичної визначеності, пропорційності і суперечить ст. 22 Конституції України. Без усунення таких він може швидко перетворитись в інструмент політичних репресій.

Для запобігання політичним репресіям і терору в майбутньому уже сьогодні слід закласти такі правові основи організації державної влади, які б стали надійним шлагбаумом для можливості зворотного від демократичного вектора розвитку суспільства.

Доцільно, передусім, здійснити реформу організації влади, яка б унеможливила повернення до тоталітаризму. «Коли караван розвертається назад, попереду трапляється кульгавий верблюд» (східна мудрість).

Кращого рецепту, ніж реалізація принципу правової держави – принципу верховенства права та розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову, цивілізація ще не віднайшла.

Верховенство права – система державного і суспільного устрою, де права і свободи людини є найвищими цінностями, а їх забезпечення стає пріоритетом держави, де сама влада перебуває під контролем закону, обмежується правом, а саме право створює таку систему правовідносин, за якої максимально усуваються можливості свавілля чиновників.

Як би іронічно не сприймалися слова М. Бердяєва «Демократія – найгірша із всіх політичних систем, але кращої не дано», та в них велика частка правди.

Створення системи стримувань і противаг за допомогою розділу державної влади на окремі взаємодіючі і контролюючі одна одну гілки забезпечує оптимальне функціонування державного механізму, не дає можливості жодній з гілок влади узурпувати владні повноваження інших. До речі, ідея поділу влади вперше була втілена в Україні – в Конституції Пилипа Орлика від 5 квітня 1710 року¹. Відтоді сплило немало часу.

Закони мають бути справедливими і зрозумілими, виражати волю людей та захищати їх честь і свободу. В правовій державі вони мають надавати людині максимум можливої свободи, бути формою здійснення прав і свобод людини. Законність і свобода стають неможливими одна без одної.

---

¹ Перша конституція України гетьмана Пилипа Орлика 1710 рік. – Київ: Веселка, 1994.

Підвищенню якості законів може сприяти удосконалення моделі законодавчої влади. Вважаємо, що двопалатний парламент – досить прийнятна модель законодавчої влади для України, яка має бути реалізована, але без поспіху, зважено в найближчому десятилітті. Розмежування в часі виборів до палат законодавчого органу дозволить гармонізувати законодавчу владу. Доцільно визначити, що верхня палата обирається строком на шість років, а нижня – строком на три роки. Це зменшить ризик революційних потрясінь, в основі яких можуть бути емоції окремого політичного моменту, а також мінімізувати можливості тенденцій до повної узурпації влади в парламенті. Для забезпечення оновлення влади слід установити загальне конституційне правило: громадянин може бути членом парламенту не більше двох строків підряд.

Оптимізація виконавчої влади, на наш погляд, може вирішуватись шляхом усунення непотрібних бюрократичних ланцюгів. Аналіз роботи виконавчої влади, в якій існують такі інституції, як Президент, Прем'єр-міністр та Кабінет Міністрів, наводить на думку про неповороткість такої моделі, наявність зайвої бюрократизації та дублювання, про можливість усунення від персональної відповідальності за прийняті рішення та прояву колективної безвідповідальності. Модель виконавчої влади має бути якомога простішою і забезпечувати її оперативність. Президент може взяти на себе всі повноваження голови уряду (модель США), відмовившись від деяких інших повноважень (помилування засуджених – цю функцію доречно передати органам правосуддя), призначення суддів тощо. «Чим більше гілок влади, тим дрібніші плоди» (Флоріан Боднар).

Для забезпечення законності в державі мають бути розширені форми та зміцнені механізми прокурорського нагляду. Прокуратура створювалась і виправдовувала себе саме як орган, який здійснював загальний вищий нагляд за виконанням законів у державі. Ця функція є визначальною і невід'ємною ознакою прокуратури. Залишення прокуратури без функції нагляду за дотриманням прав і свобод людини сьогодні стане ще однією гіркою помилкою, виправити яку буде досить важко. Як слушно і влучно зауважує Ю. Шемшученко, «прагнення деяких кіл якомога скоріше демонтувати функції прокурорського нагляду за законністю виглядають як прагнення поліпшити стан справ не для чесних громадян, а для правопоруш-

ників»¹. Функція загального нагляду за законністю була поспішно і помилково скасована в силу певного непорозуміння з європейськими експертами, яким фахівці філологи слова «загальний нагляд», перекладали на німецьку мову як «тотальний нагляд».

Але за чинною Конституцією України, згідно зі ст. 121, прокуратура України становить єдину систему, на яку, окрім нагляду за законністю в діяльності органів досудового розслідування, покладаються: «нагляд за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами».

Такі повноваження прокуратури дуже важливі з огляду на завдання забезпечення верховенства права в державі і мають дати дієві механізми виявлення порушень прав і свобод людини в діяльності органів виконавчої влади і місцевого самоврядування. Але, на жаль, цього не сталося при прийнятті нового Закону «Про прокуратуру», де, всупереч положенням Конституції України, прокуратура разом з позбавленням функції розслідування була безпідставно і протиправно позбавлена названої наглядової функції. Пропозиція може бути лише одна – відновлення функції прокуратури нагляду за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів щодо прав і свобод людини і громадянина органами виконавчої влади, місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами.

Безумовно, за прокуратурою слід зберегти функцію загального нагляду за додержанням законності в діяльності організацій, підприємств і установ. Незважаючи на всю привабливість класичної моделі поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову в реальності сьогодення існує, а отже, має отримати чітку концептуальну розробку і законодавче визначення правоохоронна влада, очолити яку має прокуратура. Її місце визначено між виконавчою та судовою гілками влади.

В Конституції України має бути викладено: «Прокуратура є головним правоохоронним органом державної влади України, на який покладається функція здійснення вищого незалежного нагляду за дотриманням законності в діяльності всіх підприємств, установ

---

¹ Шемшученко Ю. Конституція України і права людини // Право України. – 2001. – № 8. – С. 15.

і організацій, незалежно від форм власності, підпорядкованості й приналежності, та їх посадовими особами, а також нагляд за додержанням законів органами дізнання, досудового слідства, та оперативно-розшукової юрисдикції, нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні примусових заходів, пов'язаних з обмеженням свободи громадян, нагляд за відповідністю актів, які видаються всіма підприємствами, установами, організаціями та посадовими особами, вимогам Конституції України, законам та нормативним актам, підтримує державне обвинувачення при здійсненні правосуддя та представляє інтереси громадян або держави в суді у визначених законом випадках».

На наш погляд, для зміцнення незалежності Генеральний прокурор має призначатись на посаду терміном, який не збігався би з виборами в законодавчий орган, наприклад, строком на сім років, призначався б з числа фахівців Президентом України, за поданням Спеціальної конкурсної комісії (на зразок вибору голови антикорупційного бюро) за згодою Верховної Ради. А от звільнятися з роботи, за виключенням випадків звільнення за власним бажанням чи станом здоров'я, Генеральний прокурор повинен тільки в порядку імпичменту, а не голосуванням у Верховній раді в порядку недовіри. Це важлива протизава проти політичного тиску на прокурора.

Забезпечення деполітизації як прокуратури, так і всіх правоохоронних органів є не менш важливим для упередження можливих змін курсу на розбудову правової держави. В цьому аспекті слід особливо звернути увагу на те, що міністр внутрішніх справ, керівник національної поліції, керівники Податкової адміністрації та ревізійної служби, голова Антимонопольного комітету не повинні ні висуватись на посади від коаліції політичної більшості парламенту, ні входити до складу уряду. Вони мають отримати максимальну незалежність від законодавчої і виконавчої влади, оскільки виконують архіскладну правоохоронну функцію, мають підпорядковуватись лише закону. Саме залежність цих посадових осіб від «вождів» держави, мабуть, і стала прикритим досвідом використання спецслужб у політичних репресіях минулого.

В Україні має діяти принцип рівності держави і людини перед законом і судом, а усі норми нової Конституції України, як слушно

значає Олександр Костенко, мають бути сформульовані так, щоб забезпечувати свободу людини й протидіяти будь-якому свавіллю¹.

Для більш активної протидії свавіллю чиновників різного рівня та ігноруванню ними прав і свобод людини доцільно Уповноваженому Верховної Ради з прав людини надати право через своїх уповноважених представників у різних регіонах виконувати або функцію захисту, або функції представника інтересів потерпілого чи цивільного позивача в кримінальних провадженнях. В разі ж встановлення ознак зловживань владою чи інших посадових злочинів Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини доцільно буде надати можливість виконувати усі повноваження надзвичайного прокурора та здійснювати самому чи через своїх представників функції слідчого – розпочинати розслідування відповідно до чинного законодавства та спрямовувати його для подальшого розгляду органами прокуратури та судової влади.

Уповноваженому Верховної Ради з прав людини доцільно буде надати право здійснювати розслідування злочинів, які будуть викладені в КК України як політичні репресії, терор та геноцид. Відповідно мають бути зміцнені гарантії його захисту, розширені функції та скоригована цим самим організація його діяльності.

Реалізація засади процесуальної самостійності і незалежності слідчого вимагає вирішення до кінця проблеми відмежування слідчої функції від адміністративної влади, виведення слідчого з під можливого впливу виконавчої та законодавчої влади, визнання функції розслідування самостійною функцією кримінального процесу, визначення місця слідчого в системі гілок влади та зміцнення його статусу. Попри постійну увагу до проблем судово-правової реформи критерій істини – практика – нерідко засвідчує тривожні тенденції у діяльності судової влади. Для розв'язання цих проблем слід передусім забезпечити незалежність слідчого, який зазвичай першим іде у бій за справедливе правосуддя. Слідчий має бути максимально незалежним, що можна забезпечити значною мірою встановленням статусу його недоторканності. Слід встановити правило, що притягнення слідчого до кримінальної відповідальності можливе виключно з дозволу Верховної Ради України за поданням

---

¹ *Костенко О.* Яка Конституція нам потрібна, або Свобода людини проти правової сваволі / *О. Костенко* // Віче. – 2015. – № 13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу –<http://www.viche.info/journal/4805/>.

Генерального прокурора України. Кримінальну справу проти нього може порушити тільки прокурор області чи прокурор відповідного або вищого рівня.

При реалізації ідеї Державного бюро розслідування його слідчим треба надати статус недоторканності, яким сьогодні наділені судді, а для зміцнення гарантій незалежності їх має призначати на посаду та звільняти з посади тільки Президент України за поданням Генерального прокурора України та за погодженням з Уповноваженим Верховної Ради з прав людини. Це може стати дієвим механізмом у досягненні їхньої незалежності від виконавчої та законодавчої гілок влади.

У справі «Класс та інші проти Німеччини» ЄСПЛ наголосив, що верховенство права передбачає, що втручання органів виконавчої влади у права осіб має підлягати ефективному контролю, який зазвичай має здійснюватися судовим органом, щонайменше як останньою інстанцією, оскільки судовий контроль надає найбільші гарантії незалежності, безсторонності та здійснення належного провадження.

Незалежність суддів найбільшою мірою може бути забезпечена за умови виборності суддів шляхом всенародного таємного голосування. Ця пропозиція вже неодноразово аргументувалась¹. Можна було б передбачити, що судді обираються строком на десять років. В Україні склались усі передумови для запровадження такого підходу формування суддівського корпусу. «Чотири якості мають належати судді: ввічливо слухати, мудро відповідати, твердо мислити і неупереджено вирішувати», – мовив Сократ.

Відповідальність за політичні репресії і терор має бути прописана в КК України, а розслідування цих злочинів треба дозволити на альтернативній основі органам, які будуть максимально незалежними від підозрюваних: Державному бюро розслідувань, Національному антикорупційному бюро України, призначеному Генеральним прокурором, спеціальному прокурору, Уповноваженому з прав людини, створеній Генеральним прокурором для цього спеціальній слідчо-оперативній групі або створеній Верховною Радою спеціальній слідчій комісії.

---

¹ Тертишник В. М. Уголовный процесс. – Харьков, 1999. – С.137; Тертишник В. Концептуальні проблеми розподілу влади: до становлення сучасної моделі правової держави в контексті політичної реформи в Україні // Юридична Україна. – 2003. – № 3. – С. 13–16.

Одним із найважливіших кроків на шляху реформи влади на сучасному етапі державного будівництва та в умовах існуючої системи роботи парламенту є прийняття демократичної Конституції держави шляхом всенародного референдуму.

Слід мати на увазі, що «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ... Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами» (ст. 5 Конституції України).

Більш того, згідно зі ст. 156 Конституції України, законопроект про внесення змін до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України», затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України.

Всеукраїнський референдум є однією з форм безпосередньої демократії в Україні, актом безпосереднього здійснення народовладдя Українським народом. Він може стати ефективним методом гармонізації влади, створення додаткових механізмів стримувань і противаг проти повернення до тоталітаризму, механізмом збереження і розвитку державності¹. Референдум є вищою формою безпосередньої демократії. Найбільшою небезпекою є не народне волевиявлення, зазначає Степан Гавриш, а монополізація влади в одному центрі і прийняття там рішень без будь-якого погодження з виборцями².

Відповідно до ст. 1 Закону України від 6 листопада 2012 року «Про всеукраїнський референдум» за предметом всеукраїнський референдум може бути: «про схвалення нової редакції Конституції України, внесення змін до Конституції України, скасування, втрату чинності чи визнання нечинним закону про внесення змін до Конституції України (конституційний референдум)...³».

На наш погляд, доцільно Конституцію в цілому прийняти шляхом референдуму. При прийнятті Конституції України шляхом ре-

¹ Тертышник В. Конституцію на референдум / В. Тертышник // Юридическая практика. – 2007. – № 8. – 20 февраля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.ua/article.php?id=10007144>

² Гавриш С. «Давай, досвидання»... референдум [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gavrysh.org.ua/view_article.php?id=190

³ Закон України «Про всеукраїнський референдум» // Офіційний вісник України. – 2012. – № 92. – С. 7. – Ст. 3729.

ферендуму змінюється суть співвідношення права і влади – «право, а не влада отримує панівне становище в державі, забезпечується верховенство права, стабільність і непорушність конституційних норм, а законодавча влада залишається не “панівною”, а однією з гілок влади, яка має виконувати і реалізовувати норми прийнятої всенародним референдумом Конституції України.

Прийняття Конституції держави шляхом всенародного референдуму – законний і ефективний спосіб гармонізації влади взагалі і законодавчої, зокрема. При цьому Основний Закон держави отримує свою юрисдикцію безпосередньо від самого народу і стає вище юрисдикції самої влади, а влада вже не в змозі змінювати його на свій розсуд. Влада має бути не «верховною», а слугувати закону, дарованому народом, і забезпечувати верховенство права людини і громадянина.

«Держава існує не для того, щоб перетворити земне життя в рай, а для того, щоб перешкодити їй остаточно перетворитися в пекло», – слушно писав Микола Бердяєв.

2.3. Становлення інституту реабілітації потерпілих від зловживань владою у правовій системі України

Закони для того і дані, щоб обмежувати владу сильнішого

Овідій

Не минуло і століття відтоді, як наш народ пережив жахливу епоху тоталітарного режиму і тотального свавілля влади, епоху політичних репресій і терору, коли на підставі «революційної законності» і класової доцільності відбувалося повальне «перековування» талановитих і працьовитих людей на слухняних «будівників комунізму», а суди конвеєром штампували вирокі інакомислячим і незгодним з «генеральною лінією».

Відтепер, сподіваємось назавжди, ст. 56 Конституції України визначає: «Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної

шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень».

Ця норма розвиває загальний принцип правової держави, викладений в ст. 3 Конституції України – «Держава відповідає перед людиною за свою діяльність».

Виходячи з даної норми, відшкодуванню за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування підлягає будь-яка матеріальна та моральної шкоди, яка була завдана будь-якими незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю будь-яких органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Згідно зі ст. 6 Конституції України: «Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України».

Відповідно під органами державної влади за незаконні рішення дії чи бездіяльність яких і завдану при цьому шкоду несе відповідальність власне держава в цілому, слід розуміти будь-які комітети, структурні підрозділи парламенту та саму Верховну Раду в цілому, Міністерства і відомства виконавчої гілки влади, правоохоронні органи, а також судові установи, фактично усі органи, які входять до структури механізму держави, які беруть участь у виконанні функцій держави й наділені при цьому владними повноваженнями, мають владно-розпорядчі повноваження. Найважливішою ознакою органу держави є наявність у нього визначеної Конституцією України чи законами України компетенції – владних правоспроможностей (сукупності прав і обов'язків) певного змісту та обсягу.

Можна виділити такі державні органи:

- глава держави (президент),
- органи законодавчої влади – парламент,
- органи виконавчої влади (уряд, міністерства, відомства, органи державного управління на місцях),
- органи судової влади – уся судова система країни,
- правоохоронні та силові органи – поліція, слідчі органи, органи державної безпеки, МВС, прокуратура, збройні сили та ін.

До *правоохоронних органів*, виходячи з положень ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», відносяться органи прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних силах України, митні органи, органи охорони державного кордону, органи державної податкової служби, органи й установи виконання покарань, органи Національного антикорупційного бюро України та Державного бюро розслідувань, органи національної поліції, державної контрольно-ревізійної служби, рибоохорони, державної лісової охорони та інші органи, які здійснюють *правоохоронні функції*. До останніх можна також віднести розвідувальні і контрозвідувальні органи, Антимонопольний комітет України, співробітників Рахункової палати Верховної ради України та фонду цінних паперів, органи державної податкової служби, державну виконавчу службу, державну пожежну охорону.

Під посадовими і службовими особами можна розуміти державних службовців, які перебувають у правовідносинах з органом влади.

Держава бере на себе відповідальність і обов'язок відшкодування за шкоду, яка завдана її посадовими особами лише при виконанні ними своїх повноважень, тобто за офіційну і публічну діяльність своїх представників у період перебування на державній службі. Поза службою відповідні посадові особи є, безумовно, особами приватними і користуються правами і обов'язками пересічного громадянина.

Згідно з визначеною в законі компетенцією орган держави наділяється владними повноваженнями, які виражаються як у можливості видавати обов'язкові до виконання правові акти нормативного чи індивідуально визначеного характеру (акти застосування норм права), так і у забезпеченні виконання правових актів органів держави шляхом застосування різних методів, організації, контролю, нагляду, в тому числі і застосування певних обмежень прав і свобод людини, методів примусового та силового характеру.

Органи влади мають здійснювати свою владну діяльність з дотриманням принципу пропорційності – мета дій вагома, іншими методами досягти її неможливо, а засіб досягнення суспільно вагомої мети має бути найменш обтяжливим в конкретних умовах.

У *правовій державі* має діяти принцип – людині можна все, що не заборонено законом, а посадовим особам влади – тільки те, що законом дозволено та у визначеній в законі процедурі. Так, відпо-

відно до ст. 19 Конституції України: «Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України».

У справі «Аманн проти Швейцарії» Європейський суд з прав людини вказав, що закон має з достатньою чіткістю визначити межі дискреції органів виконавчої влади, наданої компетентним органам, і порядок її здійснення, з урахуванням законної мети цього заходу, щоб забезпечити особі належний захист від свавільного втручання.

Відповідно відхилення від таких приписів буде створювати підстави для вимог з боку громадянина про відшкодування завданої такими незаконними діями чи бездіяльністю шкоди.

Інститут відшкодування шкоди, заподіяної громадянину незаконними діями органів влади, розвивався не послідовно.

У розвиток указаних положень Конституції України, на сьогодні прийнято два окремі спеціальні закони галузевого характеру, якими унормовано процедуру реабілітації в сфері правосуддя: Закон України від 1.12.1994 року «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 1. – Ст. 1; Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – N 22. – Ст. 262.

Таким чином, найбільш повно регламентацію набула діяльність щодо відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду.

Регламентації процедура відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями інших органів влади, детальної і бажаної для системності і ефективності інституту реабілітації, досі ще не отримала.

Проблема відповідальності держави за заподіяну людині шкоду діями чи бездіяльністю органів державної влади в окремих аспектах розглядалися в юридичній літературі, здебільшого вченими цивілістами та фахівцями адміністративного права¹. Але, мабуть,

¹ Протас І. Если гражданину причинен ущерб незаконными действиями государственных органов / И. Протас, В. Кройтор, Р. Шишка // Бизнес-Информ. 1995. – № 25; Нор В. Т. Имущ-

з огляду на делікатність та складність цієї теми всебічного і комплексного дослідження вона ще не отримала, хоча напрацювання згаданих авторів утворюють добротну наукову базу для її подальшого дослідження.

Для реалізації ідеї правової держави – відповідальності держави перед людиною за свою діяльність необхідно, виходячи з Конституційних засад, врегулювати процедуру відшкодування шкоди, завданої людині зловживаннями, незаконними діями чи бездіяльністю органів влади і їх посадових осіб в частині виконання функцій виконавчої та законодавчої влади.

Фактично, приводячи законодавство у відповідність із Конституцією України, в нашій державі мали б бути додатково прийняті, поряд з вищезгаданими нормативними актами, такі окремі закони, як:

- «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів виконавчої влади»;
- «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями законодавчої влади і місцевого самоврядування»;
- «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями правоохоронних органів та збройних сил».

Можливий і інший варіант – об'єднати усі концептуальні ідеї існуючих законів і норм національного законодавства та міжнародних правових актів і правових позицій та прецедентів Європейського суду з прав людини й на основі загальної норми-принципу Конституції України розробити та прийняти окремий кодекс – «Кодекс реабілітації постраждалих від незаконних дій чи бездіяльності влади».

Поки цього не сталося відшкодування шкоди громадянину, яка була завдана не в межах кримінального чи адміністративного процесу, залишається поважною проблемою. Ця проблема сьогодні може вирішуватись через застосування конституційних норм, як норм прямої дії.

ственная ответственность за неправильные действия должностных лиц / В. Т. Нор. – Львов: Вища школа, 1974; Цивільне право України: підручник: У 2-х кн. / Д. В. Боброва, О. В. Дзера, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 864 с. ; *Лученко Д. В.* Верховенство права у практиці Страсбурзького суду в аспекті проблем судового оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень / Д. Лученко // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2014. – № 4 (19); *Ярошенко К. В.* Возмещение вреда, причиненного гражданам действиями должностных лиц / К. В. Ярошенко // Советское государство и право. – 1982. – № 8. – С. 135–142.

По перше, за ст. 56 Конституції України: «Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень».

По-друге, відповідно до ст. 8: Конституції України «Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується».

По-третє, за статтею 55 Конституції України:

«Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань».

По-четверте, згідно зі ст. 124 Конституції України: «Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі».

Але варто зауважити, що закони та інші правові акти Верховної Ради України, акти Президента та Кабміну України можуть оскаржуватись в Конституційному Суді України (стаття 150 Конституції України).

По-п'яте, шкоду, завдану незаконними діями чи бездіяльністю органів влади і їх посадових осіб сьогодні можна вимагати відшкодувати, застосовуючи норми Конституції України, як норми прямої дії та правила і приписи Цивільного та Цивільно-процесуального кодексів України.

У чинному Цивільному кодексі України є досить прогресивні, з огляду на зміст і сутність, правові норми.

Так, у ст. 1173 ЦК України «Відшкодування шкоди, завданої органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування» визначено: «Шкода, завдана фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, дією чи бездіяльністю органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування при здійсненні ними своїх повноважень, відшкодовується державою, Автономною Республікою Крим або органом місцевого самоврядування незалежно від вини цих органів».

Далі в ст. 1174 ЦК України «Відшкодування шкоди, завданої посадовою або службовою особою органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування» зазначається, що «шкода, завдана фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю посадовою або службовою особою органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування при здійсненні нею своїх повноважень, відшкодовується державою, Автономною Республікою Крим або органом місцевого самоврядування незалежно від вини цієї особи».

Держава досить шляхетно взяла на себе також обов'язок навіть відшкодувати шкоду, завдану особі, яка без відповідних повноважень рятувала здоров'я та життя чи майно іншої особи від реальної загрози (статті 1161, 1162 ЦК України).

Актуальною і вчасною новелою є положення ст. 1175 ЦК України «Відшкодування шкоди, завданої органом державної влади ... у сфері нормотворчої діяльності», згідно з якою «шкода, завдана фізичній або юридичній особі в результаті прийняття органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування нормативно-правового акта, що був визнаний незаконним і скасований, відшкодовується державою, Автономною Республікою Крим або органом місцевого самоврядування незалежно від вини посадових і службових осіб цих органів».

Названі норми, встановлюючи відповідальність держави за шкоду, завдану громадянину органами держави чи посадовими особами, стають важливим кроком на шляху розвитку конституційних ідей реабілітації в галузевому законодавстві. Тим більше, що держава бере на себе функцію відшкодування шкоди завданої фі-

зичній чи юридичній особі незаконними діями чи бездіяльністю влади (її представників) незалежно від наявності чи відсутності вини органів влади чи її посадових осіб. Логіка проста, коректна і зрозуміла – спочатку держава відшкодовує шкоду від своїх помилок, зловживань правом, халатності чи не бездіяльності, сама з'ясує причини і обставини допущених фактів завдання шкоди особам, а вже потім в регресному порядку може подати позов до винних в цьому посадових осіб. При цьому зазначимо, що держава, відшкодувавши шкоду, завдану посадовою, службовою особою органу дізнання, досудового слідства, прокуратури або суду, має право зворотної вимоги до цієї особи тільки у разі встановлення в її діях складу злочину за обвинувальним вирокком суду щодо неї, який набрав законної сили (ст. 1191 ЦК України). Це цілком слушний і правильний підхід.

В указаних нормах ведеться мова про відшкодування «шкоди». Поняття шкоди досить широке. Воно включає шкоду матеріальну і моральну.

Матеріальна шкода – зменшення майнових чи немайнових благ, що охороняються законом та мають певну економічну цінність і виражаються в грошовому вимірі, це майнові чи грошові збитки, спричинені юридичній або фізичній особі: втрати, яких особа зазнала у зв'язку із знищенням, ушкодженням, псування чи вилученням товарно-матеріальних цінностей та іншого майна або вилученням з її власності чи недоплатою зобов'язаних до виплати грошей, а також витрати, яких особа зазнала або повинна зазнати для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); доходи, які особа могла б реально отримати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

Відшкодування матеріальної шкоди полягає в тому, що громадянинові, якому незаконними діями влади завдано матеріальної шкоди, відшкодовуються:

а) уся власність, права на яку було порушено, – об'єкти права власності повертаються в натурі або виплачується їх вартість за ринковими цінами на момент відновлення порушених прав;

б) грошові суми, включаючи грошові вклади та проценти по них; цінні папери та прибутки по них; частка у статутному фонді організації, учасником якого був громадянин, та прибуток, який він не отримав; заробітна плата, пенсія та інші грошові прибутки, які

він втратив внаслідок незаконних дій чи бездіяльності влади; штрафи, утримані в порядку виконання рішення влади, та судові й інші витрати, оплачені громадянином при захисті своїх порушених прав.

Шкода відшкодовується за рахунок коштів державного бюджету, крім повернення майна. Майно підлягає поверненню в натурі, а в разі неможливості повернення його вартість повертається за рахунок коштів держбюджету (за зобов'язанням держави відповідає Держказначейство України).

Вимагаючи майно з чужого незаконного володіння, власник має право також вимагати від недобросовісного володільця повернення всіх прибутків, які він мав при користуванні такою річчю. Недобросовісний володільць – володільць, який знав або зобов'язаний був знати, що володіє річчю незаконно.

Моральна шкода – це втрати немайнового характеру внаслідок душевного дискомфорту, переживань, страждань, приниження честі, гідності та ділової репутації, ускладнень особистого життя, що викликані фізичним болем та стражданнями, яких особа зазнала внаслідок ушкодження здоров'я, знищення, пошкодження чи незаконного вилучення майна чи образ в процесі протиправних дій; це погіршення ділових чи інтимних стосунків, взаємин в сім'ї, на роботі, в неформальних колективах, з друзями, родичами, знайомими, коханими, зниження творчої активності і погіршення результатів творчої діяльності; виникнення депресії чи психічних розладів; втрата чи марнування часу, порушення звичайних життєвих зв'язків, ускладнення ділової чи політичної кар'єри та інші негативні наслідки в сфері особистого і суспільного життя, що сталися внаслідок незаконних дій чи бездіяльності.

Розмір відшкодування моральної шкоди суд визначає в межах заявлених вимог залежно від характеру правопорушення, глибини заподіяних позивачеві фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей, позбавлення можливостей їх реалізації. Зокрема, враховуються характер і тривалість страждань, стан здоров'я постраждалого, тяжкість завданої травми, істотність вимушених змін у його життєвих і виробничих стосунках, ступінь зниження престижу, ділової репутації, часу й зусиль, необхідних для відновлення попереднього стану тощо.

Для реального забезпечення дієвості указаних інститутів в законі мають бути прописані процедурні правила їх застосування:

який порядок прийняття і розгляду відповідних позовів, зжаті строки їх розгляду, роль та порядок дій Держказначейства у забезпеченні компенсацій за позовами проти держави, з яких рахунків і через які банки мають бути здійсненні виплати в порядку відшкодування завданої державою шкоди. Без такої конкретики благі норми можуть стати деклараціями.

Держава несе відповідальність перед людиною як за свої дії, так і за бездіяльність. А громадяни України своєю активною позицією все частіше підтверджують дієвість такої позиції.

Так, у Справі «Антонов проти України» (заява N 28096/04, остаточне рішення від 3 листопада 2011 р.) позивачем була доведена бездіяльність влади та на цій підставі пред'явлена вимога щодо сатисфакції з цього приводу. Зокрема, з обставин справи видно наступне. 8 липня 1998 р. прокуратурою П'ятихатського району Дніпропетровської області було порушено кримінальну справу за фактом дорожньо-транспортної пригоди. Заявник скаржився до Європейського суду з прав людини за ст. 2, п. 1 ст. 6 та ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод на те, що органи державної влади не вжили всіх належних заходів для встановлення винного в смерті його сина і що відповідне кримінальне провадження було тривалим та несправедливим. Європейський суд встановив порушення ст. 2 Конвенції у зв'язку з тим, що розслідування обставин смерті сина заявника було неефективним, оскільки відповідну кримінальну справу було порушено лише через чотири місяці з дня дорожньо-транспортної пригоди і така затримка призвела до знищення важливих доказів, загалом розслідування кримінальної справи тривало більше дванадцяти років. Відповідно ЄСПЛ постановив, що держава-відповідач має виплатити заявнику 15000 (п'ятнадцять тисяч) євро відшкодування моральної шкоди та 1200 (одна тисяча двісті) євро компенсації судових витрат.

Недосконалість національного законодавства щодо реабілітації час від часу спонукає громадян України шукати захисту у міжнародних правових інституціях. Нерідко не знайшовши порозуміння з органами влади і захисту своїх прав у судах загальної юрисдикції щодо відновлення порушених державою прав, громадяни України звертаються до Європейського суду з прав людини, де знаходять можливість справедливого розв'язання своїх проблем. Останніми роками до Страсбурга навідується і педагоги.

Зазначимо, що держава, відповідно до статті 57 Закону України «Про освіту», гарантує педагогічним та науково-педагогічним працівникам виплату надбавки за вислугу років щомісячно у відсотках до посадового окладу (ставки заробітної плати) залежно від стажу педагогічної роботи. Порядок виплати надбавок за вислугу років педагогічним та науково-педагогічним працівникам навчальних закладів і установ освіти часто змінювався як в сенсі відтермінування таких виплат, так і скорочення їх сум Постановами Кабінету Міністрів України.

У справі «Півень проти України» (заява N 56849/00) від 29 червня 2004 р. було з'ясовано, що заявниця звернулася до Конотопського міського суду з позовом до професійно-технічного училища № 20 міста Конотопа (державний заклад), вимагаючи стягнення заборгованості із заробітної плати за період з листопада до грудня 1996 р., з листопада до грудня 1997 р., а також надбавки за вислугу років за 1997 р. у розмірі 874,70 гривні. Незважаючи на те, що суд визнав законними вимоги заявниці Півень Ірини Валеріївна, її вимоги так і не були виконані навіть за рішенням суду з огляду на відсутність розуміння органами влади з яких коштів, хто і як буде здійснювати її виплати. Як наслідок, ЄСПЛ, констатує, що було порушено п. 1 статті 6 Конвенції, окрім прийняття рішення про відшкодування матеріальної шкоди заявниці, постановив зобов'язати державу виплатити 3200 євро компенсації моральної шкоди.

Аналогічні рішення ЄСПЛ прийняті і у справах: «Жовнер проти України» (заява № 56848/00, рішення від 29 червня 2004 р.); Коваль та Пацьора проти України» (заяви N 1110/02 та N 1206/02 Страсбург, 3 травня 2007 року); «Кечко проти України» (заява N 63134/00. Страсбург, 8 листопада 2005 року); «Сікорська проти України» (заява N 34339/03, Страсбург, 6 вересня 2007 року); «Качерська та Фролова проти України» (заява N 28020/03, рішення від 11 грудня 2008 року). На жаль держава поки суттєвих висновків з даних процесів не зробила та скорочуючи витрати державного бюджету на освіту та не піклуючись належним чином про належну оплату праці науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів і шкіл, створює умови для подальших прецедентів.

Важливим запобіжником недемократичного розвитку суспільства і протидією спробам повернення до тоталітаризму є свобода слова.

Показовою в цьому аспекті захисту прав людини є справа «Ляшко проти України» (заява № 21040/02 від 10 серпня 2006 р.).

Заявник був головним редактором щоденної газети «Політика» – видання, яке не без допомоги влади припинило публікації. 2 липня 1997 р. заявник опублікував статтю про пана, який на момент виходу статті виконував обов'язки Прем'єр-міністра України. В статті йшлося про відставку пана А. Стогнієнка – президента державного підприємства «Чорноморське морське пароплавання». Заявник заявляв, що звільнення пана Стогнієнка відбулось через його причетність до фінансування видання «Політика». 16 липня 1997 р. заявник опублікував статтю, де стверджував, що пан Дурдинець особисто наказав Генеральному прокурору порушити кримінальне провадження проти нього. 9 грудня 1999 р. Печерський районний суд м. Києва виправдав заявника за відсутності *corpus delicti*. Однак справа згодом була відновлена і з обвинувальним вироком дійшла до Верховного Суду України, а згодом і до ЄСПЛ.

Скарги журналіста стосувалися неодноразових утисків з боку влади, від яких страждав заявник та його газета до, під час та після судового розгляду справи. Зокрема, він зазначав, що видавництва були змушені не публікувати «Політику», що в період з липня 1999 р. до лютого 2000 р. публікацію газети було заборонено судом та що в березні – квітні 2002 р. було порушено іншу кримінальну справу проти заявника через статтю про пана Потебенька (на той час Генерального прокурора). Обвинувачення в останній справі були зняті в грудні 2004 р.

Заявник відстоював свої конституційні права, зокрема, передбачене ст. 34 Конституції України право на те, що «кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя».

ЄСПЛ зазначив, що проти заявника було порушено кримінальну справу. І хоча його було звільнено від покарання, це сталося ча-

стково через технічні причини, тому що сторона обвинувачення запізнилася із переслідуванням, та частково завдяки введенню в дію нового Кримінального кодексу, який декриміналізував два з трьох правопорушень, які інкримінувалися заявнику. Рішення суду вказують заявнику, що органи влади не задоволені публікаціями та, допоки він не змінить свою поведінку в майбутньому, він ризикує знову стати об'єктом переслідувань за зловживання посадовим становищем, що, на відміну від двох інших правопорушень, які інкримінуються заявнику, досі карається за новим Кодексом.

Європейський суд з прав людини в цій справі наводить такі основоположні принципи: свобода вираження поглядів являє собою одну з важливих засад демократичного суспільства та одну з базових умов його прогресу та самореалізації кожного. Такими є вимоги плюралізму, толерантності та відкритості думок, без чого неможливе «*демократичне суспільство*».

Преса відіграє важливу роль в демократичному суспільстві. Хоча вона не повинна переступати певні межі, зокрема, стосовно захисту репутації та прав інших, а також розголошення конфіденційної інформації, обов'язком преси, проте, є поширення інформації та ідей у спосіб, сумісний із її обов'язком і відповідальністю, щодо всіх питань, що становлять громадський інтерес, включаючи питання правосуддя. Інакше чи здатна була б преса відігравати цю важливу роль «*вартового пса демократії*».

Свобода преси надає громадськості один з найкращих засобів отримання інформації та формування ідей та ставлення до політичних лідерів. Більш загально – свобода політичних дебатів перебуває в самому серці побудови демократичного суспільства, що наскрізь пронизує Конвенцію. Межі припустимої критики відповідно ширші, коли йдеться про політика, ніж коли йдеться про пересічного громадянина. На відміну від останнього, кожне слово та дія першого неминуче та свідомо стають об'єктом ретельного вивчення з боку журналістів та громадськості, і, отже, він повинен виявляти вищий ступінь толерантності (див. *Lingens v. Austria*, рішення від 8 липня 1986, Series A no. 103, п. 42).

Межі припустимої критики за певних обставин можуть бути ширшими, коли йдеться про державного службовця, що виконує свої повноваження, ніж коли йдеться про фізичних осіб.

Більше того, має бути зроблене чітке розмежування між констатацією фактів та оціночними судженнями. Якщо наявність фактів

може бути продемонстрована, то достовірність оціночних суджень не піддається доведенню. Вимогу доводити достовірність оцінних суджень неможливо виконати, вона порушує свободу думки як таку, що є базовою частиною права, гарантованого статтею 19 (див. *Lingens, cited above, p. 28, n. 46*).

Суд зазначає, що засудження неминуче призвело до втручання в реалізацію заявником свого права на свободу вираження поглядів. Постає запитання, чи таке втручання може бути виправдане відповідно до п. 2 статті 10. Отже, необхідно визначити, чи було втручання «передбачене законом», чи мало воно «законну мету», відповідно до вимог пункту, та чи було «необхідним у демократичному суспільстві».

Суд повинен перевірити, чи було втручання виправданим і необхідним у демократичному суспільстві та, зокрема, чи було воно пропорційним, і чи були причини, надані національними органами влади на його виправдання, важливими та достатніми. Таким чином, важливо є визначити, чи належним чином національні органи влади використали свою свободу повноважень, звинувативши заявника у наклепі чи зловживанні посадовим становищем.

Загалом заявник підсумував те, що було сказано іншими, чи те, що було логічно виведено з подій, що безсумнівно мали місце. Оскільки від заявника вимагалось довести достовірність своїх тверджень, він, на думку Суду, зіткнувся з надмірним, якщо не неможливим, завданням (див., *mutatis mutandis, Thorgeir Thorgeirson, вище, п. 65*).

Суд вважає, що звинувачення заявника та покарання у вигляді двох років позбавлення волі з позбавленням права займати посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих функцій у засобах масової інформації, строком на 2 роки, призначене за наслідком судового розгляду, що тривав декілька років, могли мати «охолоджувальний ефект» для свободи вираження поглядів заявника

З огляду на зазначене, Суд доходить висновку, що обґрунтування, надане Урядом, є недостатнім для того, щоб продемонструвати, що оскаржуване втручання було пропорційним поставленій законній меті. Отже, воно не було «необхідним в демократичному суспільстві».

З цих підстав Суд одногосно визнав порушення ст. 10 Конвенції та зобов'язав сплатити справедливую сатисфакцію позивачеві.

Найбільш поширеними порушеннями прав і свобод людини з боку держави в наш час є незаконні звільнення з роботи та не виплати чи невчасні виплати зарплат, не виплати надбавок, скасування раніше встановлених пільг.

Для захисту своїх прав потрібно мати і силу і волю, а значну допомогу в цьому надають юридичні знання. Як захищати свої права зі знанням законів, продемонстрував Олександр Волков, який працював суддею Верховного Суду України.

17 червня 2010 р. Верховна Рада України прийняла рішення про звільнення Волкова з посади судді Верховного Суду за порушення присяги.

У своїх доводах з цього питання сторони оспорювали питання передбачуваності чинного законодавства. У цьому відношенні ЄСПЛ зауважує, що до 15 травня 2010 р. матеріальне право не містило будь-якого опису «порушення присяги». Суд зазначає, що текст «присяги судді» давав широкі можливості тлумачення такого правопорушення, як «порушення присяги. Важливо зазначити, що конкретизація поняття “порушення присяги” все ще залишає дисциплінарному органу широку свободу розсуду з цього питання.

Визнаючи незаконними дії щодо звільнення судді, основний акцент ЄСПЛ зробив на встановлені порушення ст. 6 Конвенції у зв'язку з тим, що частина депутатів ВР України голосувала за інших, відсутніх на момент голосування у залі парламенту.

У своєму рішенні суд, зокрема, вказує, що «в ході пленарного голосування щодо його звільненню деякі депутати парламенту незаконно проголосували за інших членів парламенту, які були відсутні», суд зазначив, що це було підтверджено «заявами чотирьох депутатів і відео». Таким чином, ЄСПЛ встановив, що рішення про звільнення Волкова відбулося «за відсутності більшості членів парламенту і в порушення положень українського законодавства».

Європейський суд з прав людини у рішенні у від 9 січня 2013 р. (заява № 21722/11, остаточне рішення 27/05/2013), яке складається з 220 детальних за змістом пунктів, зобов'язав Україну поновити Олександра Волкова на посаді судді Верховного суду України. Своім рішенням ЄСПЛ визнав порушення ст. 6 Конвенції з прав людини (право на чесне провадження), а також порушення ст. 8 (право на повагу до приватного та родинного життя). Суд постановив, що було порушення пункту 1 статті 6 Конвенції щодо принципу юридичної визначеності та процедури звільнення заявника на пленар-

ному засіданні Верховної Ради України. Україна має забезпечити відновлення заявника на посаді судді Верховного Суду якомога швидше», – написано у п. 9 рішення ЄСПЛ з прав людини. Крім того, Європейський суд з прав людини вирішив, що Україна має сплатити Волкову 6 тис. євро компенсації моральних збитків та 12 тис. євро – компенсації судових витрат.

З цього судового рішення, яке розв’язує нову для України проблему звільнення суддів і носить ознаки рішення прецедентного характеру, виникають щонайменше два запитання: як забезпечити відповідальність депутатів Верховної Ради України за свою персональну діяльність і результати колективних рішень та як оцінювати інші рішення ВР України, які були прийняті з порушенням принципу персонального голосування.

В зарубіжних країнах є різні варіанти встановлення відповідальності депутатів. Наприклад, за порушення правил голосування передбачається відповідальність депутатів: Литви – позбавлення мандата, Польщі – позбавлення мандата та заборона обиратись на виборні посади, Ізраїлю – п’ять років позбавлення волі.

Зазначимо, що, згідно зі ст. 24 Закону України «Про статус народного депутата України», народний депутат зобов’язаний бути присутнім та особисто брати участь у засіданнях Верховної Ради. Він зобов’язаний особисто брати участь в голосуванні з питань, що розглядаються парламентом та його органами. А ст. 47 Регламенту Верховної Ради передбачає, що, коли ВРУ приймає рішення, народні депутати голосують особисто в сесійній залі шляхом використання системи електронного голосування або, у разі таємного голосування – у спеціально відведених для таємного голосування місцях біля залу для пленарних засідань.

Але питання не тільки у відповідальності депутатів, а і у більш істотних речах. Не тільки індивідуальні рішення законодавчого органу, прийняті з порушенням правил персонального голосування (наприклад, щодо звільнення чи прийняття на посаду суддів як компетенції парламенту), а і більш глобальні рішення Верховної ради України можуть бути поставлені під сумнів. Журналісти уже оприлюднили сюжети, як у нічний час приймався новий КПК України... і як його оцінювати з точки зору легітимності... Коли державою правлять кухарки, може заваритися будь-яка каша, – не без іронії говорив Микола Левицький.

Між тим, оптимізм, який породжується рішеннями ЄСПЛ, інколи «грає злий жарт» з проблемами удосконалення законодавства України. В цьому сенсі, поряд з позитивними моментами, не можна обійти увагою і деякий регрес окремих приписів цивільного законодавства.

Відповідно до ст. 1177 Цивільного кодексу України в старій його редакції від 16 січня 2003 р., майнова шкода, завдана фізичній особі внаслідок злочину, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо обвинувачений є матеріально неспроможним, мала б відшкодуватись державою. По суті *держава в цій редакції закону вчинила шляхетно подвійно*: 1) узяла на себе обов'язок відшкодування потерпілому збитку, заподіяного нерозкритим злочином; 2) установила для себе імперативний обов'язок у відповідних випадках відшкодувати потерпілому збиток, не чекаючи його вимоги про це – зі своєї ініціативи, про що з оптимізмом писали в ті роки вчені¹.

Наведемо приклад з сучасної судової практики застосування указаних норм.

Досвідчений юрист Ольга В., не враховуючи реалій нашого політичного і юридичного життя, як і багато жителів Дніпропетровська, довірливо та необачливо вклала свої грошові заощадження в Прем'єрбанк, який згодом спромігся стати банкрутом і фактично зупинив операції з вкладниками в грудні 2003 р. На момент ліквідації банку ліквідаційна комісія не виявила ні грошових накопичень, ні достатнього ліквідного майна для погашення заборгованості перед вкладниками. Прокуратурою міста Дніпропетровська було порушено кримінальне провадження за ознакам ч. 2 ст. 364 КК України (справа № 69059026), а Ольгу В. в той же день слідчий визнав потерпілою. Матеріалами справи було підтверджено відсутність у АКБ «Прем'єрбанк» засобів для відшкодування шкоди потерпілим.

Прочитавши оптимістичну роботу оптимістичних фахівців з права «Мої права – моє багатство» в оптимістичній юридичній газеті та побачивши оптимістичну перспективу повернення своїх грошей через застосування ст. 1177 ЦК України, Ольга В. самостій-

¹ Тертишник В. Захист прав потерпілого в умовах змагального судочинства / В. Тертишник, О. Тертишник // Вісник прокуратури. – 2003. – № 3. – С. 50–55; Тертишник В. Мои процессуальные права – мое богатство / В. Тертишник // Юридическая практика. – 2004. – № 11. – С. 20–21.

но і енергійно приступила до захисту своїх прав в концепті нового оптимістичного закону. Враховуючи ст. 56 Конституції України та виходячи зі ст. 1177 ЦК України, згідно з якою (за чинної на той час редакції) майнова шкода, завдана фізичній особі в результаті злочину, відшкодовується державою, якщо особа, що вчинила злочин, не встановлена або якщо вона є фінансово не спроможною, потерпіла обґрунтовано пред'явила позов до держави в особі Державного Казначейства.

Здавалося, що справа позивача ясна і безпрограшна. Хоча народна мудрість говорить: «Правда ясніша від сонця, та тільки і її зі свічкою шукають».

Сюрпризом стали ходіння по судових інстанціях. Рішенням районного суду від 11.07.2006 у справі № 2–74/06 (2а-7269/05), всупереч принципам верховенства права, позивачці Ользі В. було без достатніх аргументів відмовлено в задоволенні такого позову. Таке рішення повторив і апеляційний суд (справа № 22ц-4999/2006 р.). Не знайшла порозуміння та захисту Ольга В. і в Верховному Суді України, який, не розглянувши справу, написав її куценьку відповідь про те, що суд не вбачає доцільності в відкритті судового провадження за її скаргою. Але, як кажуть, «ніколи не здавайся».

Ретельно зібравши необхідні документи і навіть матеріали журналістських розслідувань та вичерпавши національні засоби захисту своїх прав і законних інтересів, Ольга В., цілком виправдано, звернулась до Європейського суду з прав людини.

Необхідно враховувати, що «дешеве правосуддя» може дорого коштувати державі. Сума сатисфакції може бути набагато більшою за самий матеріальний збиток, адже громадянин вправі вимагати і компенсації моральної шкоди, яка спричиняється йому в таких випадках безпідставним ігноруванням національними органами судочинства його законних вимог.

ЄСПЛ не тільки прийняв позов Ольги В. до провадження, а й, враховуючи, що її реально «обібрали», шляхетно гарантував безоплатний проїзд та юридичне представництво її інтересів в суді за рахунок суду. Ольга В., отримавши нову порцію оптимізму, уже налаштувалась на набуття нового досвіду судових дебатів в європейській судовій системі, згадувала забуті знання французької мови та ретельно готувалась до судових промов в Страсбурзькому суді. Та її «романтична мандрівка» не відбулась. Чи то у банкірів «совість просну-

лась», чи то інші обставини з'явилися, але Ользі В. її гроші, передані свого часу «в оренду» до банку, були доставлені прямо в її помешкання і повернуті. Як водиться в порядних людей, до копійки.

З оптимізмом фактично все ж таки вигравши складний і затяжний юридичний процес захисту своїх майнових прав, Ольга В., як юрист за фахом, вже було налаштувалась на представництво інтересів таких же вкладників, знаючи усю концепцію та маючи досвід застосування ст. 1177 ЦК України.

Та тут, як кажуть не судилось, і «казочці кінець». Поки Ольга В. мріяла про поїздку до Страсбургу, з'явилась нова редакція ст. 1177 ЦК України, в якій, як і в самому КПК України чи іншому законі, ні випадків, «передбачених законом» ні самого порядку відшкодування потерпілому шкоди за рахунок Державного бюджету України не передбачено. Ст. 1177 Цивільного кодексу України «Відшкодування (компенсація) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення», тепер викладена в такій редакції: «Шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсується йому за рахунок Державного бюджету України у випадках та порядку, передбачених законом.» (Стаття 1177 в редакції Закону № 245-VII від 16.05.2013). А оскільки порядку передбаченого законом досі немає, і мабуть, не скоро буде, то поки що марно сподіватись на її застосування. Відредагована указаним чином «майстрами законотворчості» шляхетна колись стаття стала юридично «недієздатною».

Приємний виняток з такого «сумного» правила залишився ще в ст. 1207 ЦК України, де визначається: «Шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок злочину, відшкодовується потерпілому або особам, які були на його утриманні або мали на день його смерті право на одержання від нього утримання, а також дитині потерпілого, народженій після його смерті (особам, визначеним ст. 1200 ЦК України), державою, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо вона є неплатоспроможною» (автори не можуть гарантувати, що після публікації цього видання і ця стаття не буде «відредагована»).

Викладена інформація показує, як на позитивні зрушення і недоліки законодавчих реформ, так і на можливу перспективу розробки концептуальних моделей нових правових форм вирішення важливої проблеми.

Для удосконаленні механізмів реабілітації постраждалих від дій влади, на наш погляд, слід систематизувати і кодифікувати уже існуючі законодавчі норми та розробити й прийняти окремий кодекс – «*Кодекс реабілітації постраждалих від незаконних дій чи бездіяльності влади*».

Більш того, аналіз практики позовів до органів влади показує, що чинна система судів загальної юрисдикції, м'яко кажучи, дає збої при розгляді таких справ. Адже в таких справах суди мають констатувати і визначити відповідальність влади перед громадянином, будучи самі при цьому в залежності від самої держави.

Нагадаємо, що згідно зі ст. 128 Конституції України «Перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснюється Президентом України. Всі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України безстроково, в порядку, встановленому законом». Якщо створена за такою схемою система суддівського корпусу піддається обґрунтованій критиці щодо її ефективності при здійсненні правосуддя в цивільних, адміністративних та кримінальних провадженнях, то в справах громадянина проти держави така критика набуває ознак нищівної, оскільки судова практика показує повну нездатність судової системи до забезпечення верховенства права в таких процесах.

Як наслідок, громадянам України все частіше доводиться звертатись до Європейського суду з прав людини, який будучи на наднаціональному рівні в змозі неупереджено, в умовах відсутності тиску з боку державних інституцій об'єктивно розглядати і справедливо вирішувати такі справи.

Аналіз судової практики розгляду позовів громадянина проти держави та логіка судово-правової реформи вказують на необхідність, поряд зі зміцненням статусу Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, запровадження в Україні свого окремого *Національного суду з прав людини*, в юрисдикцію якого входив би якраз розгляд позовів людини проти органів державної влади України та їх посадових осіб.

Ми свідомо виносимо цю ідею на обговорення, оскільки вона актуальна і досить складна, але має право на існування і втілення. Безумовно, що для реалізації цього концепту потрібні зміни до Конституції України. Та оскільки необхідність конституційної реформи уже обумовлена історичним розвитком, то і ця проблема може бути розглянута в контексті загальних тенденцій.

Національний суду з прав людини, має створюватись в Україні на засадах максимального забезпечення незалежності суддів від самої влади. Отже, на призначення суддів на посади жодна з гілок влади не повинна впливати. Тому скоріш за все буде виправданим обрання суддів прямими всенародними виборами.

Склад та організація діяльності Національного суду з прав людини можуть бути визначені з урахуванням досвіду формування та організації діяльності Європейського суду з прав людини.

Поряд із внесенням змін і доповнень до Конституції України має бути прийнятий окремий Закон України «Про Національний суду з прав людини»

Національний суд з прав людини має діяти на основі Конституції України, а також з урахуванням Європейської конвенції з прав людини та прецедентної практики Європейського суду з прав людини, яка має повинна мати значення важливого джерела права.

Національний суд з прав людини, на наш погляд, може діяти у складі суддів, обраних по територіальних округах по одному від кожної області, а також додатково обраних по три особи від Співки адвокатів України, від вищих юридичних навчальних закладів України і від Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Судді обираються строком на шість років таким чином, щоб кожні три роки склад Суду оновлювався на одну третину. Видатки на формування і роботу такого суду можуть бути визначені в рамках видатків на судову систему за рахунок скорочення видатків на суди загальної юрисдикції. Вочевидь держава матиме лише економію, оскільки швидко та з меншими затратами, буде розглядати позови до влади, адже Національний суду з прав людини буде розглядати ті справи, які сьогодні доходять до ЄСПЛ. Вимоги до кандидатів на посаду суддів Національного суду з прав людини можуть бути такими ж, як і до суддів Верховного Суду України.

Процедура розгляду заяв громадян України додатково має регулюватись Законом України «Про Національний суду з прав людини». Докладніше проблеми діяльності такого судового органу можуть бути розкриті при прийнятті самої ідеї його створення. На наш погляд, створення такого судового органу може поліпшити реалізацію інституту відповідальності держави перед людиною, сприяти зміцненню принципу верховенства права в діяльності державних органів влади.

Розділ 3

Порядок реабілітації в кримінальному процесі

3.1. Умови і процесуальні підстави виникнення права на реабілітацію

*Де всі винуваті, там ніхто не винуватий
Народне прислів'я*

Реабілітація в кримінальному процесі – поновлення доброго імені, честі, гідності, репутації, соціального та громадянського статусу людини, відновлення усіх її юридичних прав і свобод та позитивних для неї правовідносин і життя заходів адаптації реабілітованої людини в суспільство, а також відшкодування майнових і фінансових збитків та компенсація моральної шкоди в разі незаконного обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення, або допущення інших слідчих і судових помилок, незаконних дій, рішень або обмеження її прав і свобод.

Зазначимо, що в п. 1, 2 ст. 85 Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 р., який хоч і не набрав чинності для України, а носить лише орієнтовний характер (з перспективами остаточної ратифікації), закладені такі положення: кожен, хто став жертвою незаконного арешту чи тримання під вартою, має право на компенсацію, що має позовну силу; якщо будь-яка особа остаточною рішенням була визнана винною за кримінальний злочин і якщо винесений їй вирок був згодом скасований на тій підставі, що якась нова чи нововиявлена обставина незаперечно доводить наявність судової помилки, то особа, яка зазнала покарання в результаті такого визнання винною, отримує законну компенсацію, якщо не буде доведено, що вказана невідома обставина не була свого часу виявлена виключно або частково з її вини.

Реабілітація в кримінальному процесі вченими-юристами сьогодні розглядається: а) як комплексний правовий інститут¹; б) як міжгалузевий інститут²; в) як комплексний інститут міжнародно-правового характеру³; г) як цивільно-правовий інститут⁴; д) як інститут кримінально-процесуального права⁵.

Інститут реабілітації, як зазначає А. О. Суховіліна, є самостійним інститутом кримінально-процесуального права. Про це свідчить наступне:

1) норми інституту реабілітації мають самостійний предмет правового регулювання;

2) норми регулюють кримінально-процесуальну діяльність органу дізнання, слідства, прокурора, суду щодо визначення факту незаконного і необґрунтованого кримінального переслідування особи, не винуватої у вчиненні злочину, і скасування незаконного процесуального рішення, постановлення виправдувального вироку;

3) норми інституту мають певні особливості, а саме регулюють правовідносини, які виникають у зв'язку з запропоновувальними і компенсаційними наслідками прийняття акту реабілітації;

4) кримінально-процесуальна форма інституту реабілітації закріплена в чинному кримінально-процесуальному законодавстві;

5) специфіка реабілітаційних правовідносин, які виникають між особою, не винуватою у вчиненні злочину, і державою. Держава відповідає за діяльність посадових осіб державних органів і відшкодовує в повному обсязі майнову, фізичну і моральну шкоду, завдану реабілітованому;

6) взаємодія кримінально-процесуальної норми з нормами інших галузей права⁶.

¹ *Бойцова Л. В.* Уголовная юстиция: гражданин – государство. / Л. В. Бойцова. – Тверь, 1994. – С. 4–7.

² *Безлепкин Б. Т.* Отраслевая принадлежность института возмещения ущерба реабилитированным. / Б. Т. Безлепкин // Советское государство и право. – 1989. – № 1. – С. 65–73.

³ *Гаврилюк Р. В.* Реабилитация в российском уголовном процессе (вопросы теории и практики): дис... канд. юрид. наук / Р. В. Гаврилюк. – Нижний Новгород, 2008. – 189 с.

⁴ *Ярошенко К. В.* Возмещение вреда, причиненного гражданам действиями должностных лиц / К. В. Ярошенко // Советское государство и право. – 1982. – № 8. – С. 135–142.

⁵ *Суховіліна А. О.* Реабілітація – це самостійний процесуально-правовий інститут / А. О. Суховіліна // Право і безпека. – 2011. – № 4(41). – С. 127–131.

⁶ *Суховіліна А. О.* Інститут реабілітації в кримінально-процесуальному праві: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук (Спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність). – Х., 2012. – С. 45–47; Суховілі-

На думку автора, кримінально-процесуальний інститут реабілітації – це самостійний кримінально-процесуальний інститут, який являє собою сукупність правових норм, що мають самостійний предмет правового регулювання правовідносин між особою, визнаною невинуватою у вчиненні злочину, шляхом скасування процесуального рішення про незаконне і необґрунтоване кримінальне переслідування, незаконне засудження, незаконне застосування примусових заходів медичного та виховного характеру або постановлення виправдувального вироку, і державою, яка відповідає перед особою за незаконні процесуальні рішення органу досудового розслідування і суду, усуває негативні наслідки, здійснює правопоновлювальні й компенсаційні заходи, відшкодовує завдану шкоду¹.

Досліджуючи поняття інституту реабілітації, О.В. Веретенникова визначила такі його ознаки: 1) норми, які мають самостійний загальний предмет правового регулювання; 2) єдина функція – повновлывальна; 3) реабілітаційні норми входять до загального блоку правових норм; 4) реабілітаційні норми мають своє оформлення і законодавчу особливість. Відповідно автор вважає, «що реабілітація» – це кримінально-процесуальний інститут права, який побудований на конституційних принципах².

Зазначимо, що сьогодні в КПК України інститут відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, лише згаданий в приписах ст. 130 КПК України, в порядку посилань на інші норми – указана шкода «відшкодовується державою за рахунок Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом».

Така форма посилочного викладення нормативного матеріалу унікальна, бо не вказує навіть адреси посилання – конкретного закону з його назвами і реквізитами. Розпливчастість законодавчих норм трапляється все більше в останні роки. Вона не сприяє чіткому роз'ясненню прав реабілітованих осіб. Більш того, такий підхід

на А. О. Реабілітація – це самостійний процесуально-правовий інститут / А. О. Суховіліна // Право і безпека. – 2011. – № 4(41). – С. 127–131.

¹ Суховіліна А. О. Інститут реабілітації в кримінально-процесуальному праві: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук (Спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність). – Х., 2012. – С. 47.

² Веретенникова Е. В. Компенсация морального вреда реабилитированным в уголовном судопроизводстве России: автореф. дис... канд. юрид. наук / Е. В. Веретенникова. – М., 2008. – С. 13.

свідчить про те, що як інститут кримінально-процесуального права цей комплекс норм ще не сформувався, а розробка механізму реабілітації досі залишається незадовільною, на що звертали увагу дослідники¹.

Інститут права розглядається як основний елемент системи права, представлений сукупністю правових норм, що регулюють однорідну групу суспільних відносин². На думку О. Ф. Скакун, ознаками інституту права є: 1) регулює конкретний вид (частину) значущих суспільних відносин або здійснює особливі завдання в даному регулюванні; 2) має відносну самостійність, незалежність від інших інститутів права; 3) характеризується специфічністю засобів правового регулювання³.

Виходячи з гармонійного поєднання приватних і публічних інтересів у сфері правосуддя та принципу верховенства права, держава, з огляду на рівень шкоди, яка завдається людині незаконним засудженням, цілком виважено для швидкого усунення негативних наслідків допущених зловживань чи помилок надає можливість особам, постраждалим від владних діянь, звернутися за захистом порушеного права не тільки у формі цивільного судочинства, але й у кримінальному процесі разом з розглядом кримінальної справи, безпосередньо після винесення виправдувального вироку чи закриття справи за реабілітуючими обставинами. Це слушний підхід законодавця до розв'язання відповідної складної і до того ж створеної в рамках самого кримінального процесу проблеми, який враховує конституційні принципи та необхідність швидкого реагування і процесуальної економії. Тому не є неприйнятним певна регламентація процедур реабілітації в кримінально-процесуальному законодавстві.

Безумовно і те, що в частині звернення реабілітованого з відповідною позовною вимогою до суду чи в інший орган щодо нарахування і компенсації суми завданої шкоди чи поновлення в званнях тощо, а також в частині звернення до суду з вимогою забезпечення виконання уже прийнятого рішення про реабілітацію, виходить

---

¹ Шумило М. Є. Реабілітація в кримінальному процесі України: Монографія / М. Є. Шумило. – Харків: Арсіс, 2001. – С. 50.

² Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В. В. Лазарева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2001. – С. 210.

³ Скакун О. Ф. Теория держави і права (Енциклопедичний курс): Підручник. – Харків: Еспада, 2006. – С. 370.

за рамки традиційного уявлення про систему кримінально-процесуального права, набуває ознак більш широкого правового явища. В попередніх розділах ми сформулювали бачення реабілітації постраждалих від зловживань чи бездіяльності будь-якої влади як окремої галузі права, складовою частиною якої може відповідно бути і інститут реабілітації в кримінальному процесі.

Проблеми реабілітації постраждалих від незаконних кримінальних проваджень, слідчих і судових помилок, незаконних дій чи бездіяльності слідчих і судових органів є одними з найбільш складних проблем юриспруденції. «Арешт, – писав відомий юрист А. Ф. Коні, – є позбавлення свободи – найціннішого блага кожного громадянина, ув'язнення є відрахування з життя, поповнить яке не в змозі ніяка людська сила, у випадку несправедливості цієї кари уже неможливо винагородити зроблене зло».

За даними судової статистики, які наводяться в аналізі Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ, суддями кримінальної палати за 2014 р. розглянуто 11,3 тис. касаційних скарг, при цьому скасовано та змінено судові рішення стосовно 2,1 тис. осіб, або 39,6%, і лише стосовно 9 осіб вироки скасовано із закриттям кримінального провадження. У першому півріччі 2015 р. скасовано 7369 судових рішень. Показово, що майже половина з постановлених судами виправдувальних вироків у подальшому скасовується (наприклад, 303 з 707 у 2012 р.), тоді як серед усіх вироків загалом скасовується лише один з десяти.

За даними Генеральної прокуратури України, у I півріччі 2013 р. направлені до суду з обвинувальними актами більш ніж 2 тис. кримінальних проваджень щодо злочинів проти правосуддя. Зокрема, це 38 проваджень щодо катування та іншого жорстокого поводження з особами з боку працівників МВС, у тому числі один випадок зі смертельними наслідками.

Проблеми реабілітації в кримінальному судочинстві дедалі активніше аналізуються вченими-процесуалістами¹, праці яких нада-

---

¹ Дороніна В. П. Про підстави реабілітації та відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду, в кримінальному процесі / В. П. Дороніна, М. Є. Шумило // Вісник Верховного Суду України. – 2001. – № 1. – С. 48–50; Горелова В. Ю. До питання відшкодування збитків особі внаслідок незаконного застосування заходів кримінально-процесуального примусу / В. Ю. Горелова // Правова інформатика. – 2010. – № 4 (28). – С. 45–326; Іщенко А. В. Непорушення прав і свобод людини – основа їх реального забезпечення / А. В. Іщенко, М. Н. Гуренко // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України. – 2001. – № 1. – С. 62–70; Калиновский К. Б. Реабилитация

ють солідну науково-методологічну базу для подальшої розробки цієї проблематики.

Держави-члени Ради Європи, виходячи з поняття справедливості і суспільної солідарності, розглянули положення жертв умисних насильницьких злочинів та зловживань владою, які зазнали посягання на їх фізичний стан чи здоров'я, чи осіб, які перебували на утриманні загиблих в результаті злочину, вважаючи за необхідне розробити і впровадити систему відшкодування державою шкоди постраждалим на тій території, де були скоєні ці злочини, особливо в тих випадках, коли злочинець не відомий чи не має коштів, та елементарні положення в цій галузі¹.

Згідно зі ст. 56 Конституції України кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної чи моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Відповідно до ст. 62 Конституції України: «У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням».

в уголовном судопроизводстве // Уголовно-процессуальное право: учебник для бакалавриата и магистратуры / под общ. ред. В. М. Лебедева. – 2-е изд., перераб. и доп. / К. Б. Калининский. – М.: Издательство Юрайт, 2014.. С. 396–407; *Мазур М. Н.* Особи, які підлягають реабілітації в кримінальному процесі / М. Р. Мазур // Вісник Академії адвокатури України. – 2010. – № 1 (17). – С. 22–28; *Малютін І.* Проблеми відшкодування шкоди потерпілим державою / І. Малютін // Право України. – 2002. – № 10. – С. 62–66; *Ніжинська І.* Відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями правоохоронних органів з державного бюджету України / І. Ніжинська // Право України. – 2002. – № 11. – С. 40–43; *Мазур М. Н.* Компенсація моральної шкоди в зв'язку з незаконним кримінальним переслідуванням чи (та) засудженням: окремі питання судової практики / М. Р. Мазур // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету, Сер. Юриспруденція. – 2014. – № 11. – Т. 2. – С. 132–135; *Новиков В.* Гарантії права особи на компенсацію шкоди, заподіяної незаконним обвинуваченням / В. Новиков // Право України. – 1998. – № 11. – С. 31–33; *Озерський І.* Реабілітація у кримінальному процесі / І. Озерський // Право України. – 2004 – № 5. – С. 56; *Пастухов М. І.* Реабілітація невинновх: Основи правового інститута / М. І. Пастухов. – Минск: Изд-во «Университетское», 1993. – 176 с.; *Петренко В.* Деякі питання компенсації моральної (немайнової) шкоди / В. Петренко // Право України. – 1995. – № 5–6. – С. 29–30; *Хавронюк М. І.* Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина / М. І. Хавронюк. – К.: Парламент. вид-во, 1999; *Химичева Г.* Реабілітація в уголовном судопроизводстве / Г. Химичева // Законность. – 2003. – № 9. – С. 15–17; *Шумило М. Є.* Реабілітація в кримінальному процесі України: монографія / М. Є. Шумило. – Х.: Арсис. 2001; *Шумило М. Є.* Забезпечення права на реабілітацію в кримінальному процесі / М. Є. Шумило, З. Д. Смітінко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 1999. – № 1.

¹ Европейская конвенция по возмещению ущерба жертвам насильственных преступлений (ETS № 116) [Електронний ресурс]. – Режим доступу – www.infodisk.com.ua.

Ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права: «Якщо будь-яка особа остаточною рішенням була засуджена за кримінальний злочин і якщо винесений їй вирок був згодом скасований або їй було дароване помилування на тій підставі, що якась нова чи нововиявлена обставина незаперечно доводить наявність судової помилки, то ця особа, котра зазнала покарання в результаті такого засудження, одержує компенсацію згідно з законом, якщо не буде доведено, що вказана невідома обставина не була свого часу виявлена виключно або частково з її вини».

Шкода, завдана незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, згідно приписів ст. 130 КПК України відшкодовується державою за рахунок Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом.

Згідно зі ст. 42 КПК України «підозрюваний вправі вимагати відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, в порядку, визначеному законом, а також відновлення репутації, якщо підозра, обвинувачення не підтвердилися».

Ст. 1176 ЦК України визначає такі положення: «Шкода, завдана фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування запобіжного заходу, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт, відшкодовується державою у повному обсязі *незалежно від вини посадових і службових осіб* органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду. Якщо кримінальне провадження закрито на підставі закону про амністію або акта про помилування, право на відшкодування шкоди не виникає. Фізична особа, яка у процесі досудового розслідування або судового провадження шляхом самообмови перешкоджала з'ясуванню істини і цим сприяла незаконному засудженню, незаконному притягненню до кримінальної відповідальності, незаконному застосуванню запобіжного заходу, незаконному затриманню, незаконному накладенню адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт, не має права на відшкодування шкоди».

Виходячи і ст. 1167 ЦК України: «Моральна шкода, завдана фізичній або юридичній особі неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, відшкодовується особою, яка її завдала, за наявності її вини, крім випадків, встановлених частиною другою цієї статті. Моральна шкода відшкодовується незалежно від вини органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, фізичної або юридичної особи, яка її завдала: якщо шкоди завдано фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування як запобіжного заходу тримання під вартою або підписки про невиїзд, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту або виправних робіт».

На сьогодні діє Закон України від 1 грудня 1994 р. «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду». Положення про застосування цього Закону (затверджене спільним наказом Міністерства юстиції України, Генеральної прокуратури України, Міністерства фінансів України від 4 березня 1996 р. № 6/5/3/41).

Отже, за чинним законодавством, шкода, що спричинена незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду відшкодовується за нормами: конституційного права, міжнародного права, Цивільного кодексу України; Положення про застосування Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду», затвердженого наказом Міністерства юстиції, Генеральної прокуратури та Міністерства фінансів України; Порядку виконання Державним казначейством України рішень суду щодо відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури, а також судів, затвердженого Державним казначейством України; Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами цивільних справ про відшкодування шкоди», «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» та ін.

Усі ці нормативні приписи мають бути кодифіковані і викладені, на наш погляд, в окремому розділі *«Кодексу реабілітації постраждалих від незаконних дій чи бездіяльності влади»*.

В Пояснювальній записці до слушного та досі ще не прийнятого проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України» (щодо порядку реабілітації, в тому числі реабілітації померлого), автори законопроекту – народні депутати Верховної Ради України А. М. Павловський, Ю. Я. Стець, О. М. Бригинець відмічають: «Відсиллальний характер норм ст. 130 КПК 2012 р. щодо відшкодування (компенсації) шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю свідчить не тільки про відокремлення реабілітаційних процедур в частині відшкодування шкоди від власне кримінального провадження, але й про відмову законодавця від кодифікації існуючої нормативно-правової бази щодо реабілітації, зокрема, приписів Законів України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”, “Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду”, ст. 1176 Цивільного кодексу України. Проте повністю відокремити інститут реабілітації від кримінального провадження неможливо, адже саме в кримінальному провадженні виникає право на реабілітацію. Початком реабілітації завжди є виправдання, закриття кримінального провадження за реабілітуючими підставами, тобто такими, відповідно до яких особа визнається невинуватою у вчиненні злочину в порядку, визначеному кримінально-процесуальним законом. Недоліком (прогалиною) чинного кримінально-процесуального закону є те, що поняття і порядок реабілітації у кримінальному провадженні у КПК 2012 р. не розкривається, хоча деякі норми цього кодексу (п. 6 ч. 2 ст. 52, п. 5 ч. 1 ст. 284, ч. 4 ст. 447, ст. 525) передбачають існування інституту реабілітації у кримінальному процесі, зокрема, реабілітації підозрюваного, обвинуваченого після його смерті. Наприклад, не врегульовано порядок реабілітації померлого підозрюваного, обвинуваченого, а саме, не зазначено коло осіб, які можуть вимагати завершення досудового розслідування та судового розгляду кримінального провадження з метою реабілітації померлого, що передбачено п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК, не визначено порядок залучення захисника померлого обвинуваченого, підозрюваного для його обов’язкової участі у справах щодо реабілітації відповідно до п. 6 ч. 2 ст. 52 КПК України 2012 р., тощо.

Такі питання виникають на практиці, і не тільки в Україні. Зокрема, 14.07.2011 р. Конституційний Суд Російської Федерації з посиленням на ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод постановив, що слідство не може закрити кримінальне провадження у зв'язку зі смертю підозрюваного (обвинуваченого) без згоди його близьких родичів.

Залишилися не реалізованими пропозиції вчених-правників, висунуті на основі міжнародного досвіду, щодо застосування такого способу компенсації моральної шкоди, завданої особі незаконним кримінальним переслідуванням, як офіційне вибачення від імені держави. Таке вибачення, що його приносить суддя, давно стало характерною рисою кримінального процесу в країнах з англосаксонською системою права і, як стверджують західні правники, відіграє важливу роль у ресоціалізації невинно засуджених, оскільки відновлює їх віру в правосуддя та частково компенсує моральні збитки, бо зменшує страждання від несправедливості».

Для ефективного застосування законодавчих норм про відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду, сьогодні потрібен комплекс правових, фінансово-економічних, організаційних та просвітницьких заходів.

Підставами для реабілітації і відшкодування завданої матеріальної та компенсації моральної шкоди є: незаконні дії чи бездіяльність щодо будь-якого з учасників процесу; незаконні рішення; слідчі чи судові помилки, що спричинили шкоду будь-якому з учасників процесу.

Фактичними підставами для вжиття заходів реабілітації можуть бути: встановлений у передбаченому законом порядку факт незаконного засудження, притягнення як обвинуваченого, затримання, арешту, обшуку, виїмки, накладення арешту на майно, звільнення з посади; вчинення інших незаконних дій, якими зружені права і законні інтереси громадянина.

Слід мати на увазі, що неправомірно шкода може бути завдана громадянину не тільки незаконними діями, рішеннями чи бездіяльністю слідчих чи судових органів, а і внаслідок слідчої чи судової помилки. Остання не обов'язково є наслідком незаконних дій чи бездіяльності правоохоронних органів, вона може мати місце і в ситуації, коли до прийняття якогось з процесуальних рішень всі дії згаданих осіб були законні й обґрунтовані.

Адже пошук істини – це складна і не зовсім приємна справа. Тут мають місце і підкуп свідків, і інші скриті від очей правосуддя процеси. Правосуддя повинно виправляти будь-які з помилок, незалежно від того, з чієї вини вони виникли, а всі люди, яким завдана безпідставно шкода, незалежно від того, стала вона наслідком незаконних дій чи виникла внаслідок судової чи слідчої помилки, мають право на відшкодування завданої їм шкоди.

Юридичними підставами прийняття заходів реабілітації щодо обвинуваченого є:

1) постановлення виправдувального вироку суду;

2) встановлення в обвинувальному вироку суду чи іншому рішенні суду (крім ухвали суду про призначення нового розгляду) факту незаконного повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, незаконного взяття і тримання під вартою, незаконного проведення в ході кримінального провадження обшуку, виїмки, незаконного накладення арешту на майно, незаконного відсторонення від роботи (посади) та інших процесуальних дій, що обмежують чи порушують права та свободи громадян, незаконного проведення оперативно-розшукових заходів;

3) закриття кримінального провадження за відсутністю події кримінального правопорушення, відсутністю у діянні складу кримінального правопорушення або не встановленням достатніх доказів для доведення винуватості особи у суді і вичерпанням можливостей їх отримати (Чинна редакція пункту 2 частини першої статті 2 Закону «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду»).

Право на відшкодування шкоди, завданої оперативно-розшуковими заходами, виникає також за умови, що протягом шести місяців після проведення таких заходів не було розпочате кримінальне провадження за результатами цих заходів.

В усіх названих випадках, вирішуючи кримінальну справу по суті, слідчий, прокурор та суд зобов'язані роз'яснити особі, визнаній невинною, порядок відновлення її порушених прав та вжити необхідних заходів до відшкодування шкоди, заподіяної їй заходами примусу та притягненням до відповідальності.

Зазначимо, що недоведена винуватість, згідно з принципом презумпції невинуватості, дорівнює доведеній невинуватості.

Виправдувальний вирок виноситься у випадках, якщо:

- 1) не встановлена подія кримінального правопорушення;
- 2) у діянні підсудного немає складу кримінального правопорушення;
- 3) не доведена участь підсудного у вчиненні кримінального правопорушення.

Ознаками злочинності діяння є його суспільна небезпечність, протиправність і кримінальна карність (*Nullum crimen, nulla poena sine lege* – «Нема злочину й покарання, якщо вони не передбачені законом»), деліктоздатність суб'єкта та його винуватість.

Відсутність події злочину – це той випадок, коли діяння, у зв'язку з яким порушено кримінальну справу, або взагалі не мало місця, або не є кримінально карним. Відповідно до ч. 2 ст. 7 КК України не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально містить ознаки складу злочину, але через малозначність не становить суспільної небезпеки.

Відсутність складу злочину як підстава закриття справи застосовується, коли встановлено, що подія, з приводу якої надійшли заява або повідомлення, мала місце, була результатом вчиненого особою діяння (дії або бездіяльності), але сама по собі не є злочином, оскільки:

- а) відсутній хоча б один із елементів складу злочину (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона);
- б) наявні обставини, які виключають злочинність діяння.

Склад злочину – сукупність визначених у кримінальному законі ознак, за наявності яких суспільно небезпечне діяння характеризується як злочин. До елементів складу злочину належать об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона діяння.

Об'єкт злочину – це цінності, що захищаються кримінальним законом, а саме: права і свободи людини і громадянина, власність, громадський порядок та громадська безпека, довкілля, конституційний устрій України, мир і безпека людства.

Об'єктивна сторона злочину – це здійснювана в певному просторі і часі дія чи бездіяльність, яку характеризують об'єктивно виражені обставини злочину – місце, час, засіб, шкідливі наслідки, причинний зв'язок між діянням і шкідливими наслідками. Відсутність відповідного причинного зв'язку виключає кримінальну відповідальність. Необхідний причинний зв'язок між злочинним

діянням і наслідками характеризується тим, що діяння: 1) має передувати наслідкам; 2) має бути умовою, без якої не було б наслідку (принцип *conditio sine qua non*); 3) наслідки мають бути закономірним результатом вчиненого діяння.

Суб'єкт злочину – фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до Кримінального кодексу України може наставати кримінальна відповідальність.

Провадження закривається щодо особи, яка до моменту вчинення злочину *не досягла віку, з якого можлива кримінальна відповідальність*.

Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого законом, перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність), передбачати їх наслідки або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру.

Суб'єктивна сторона злочину – психічне ставлення особи до вчинюваної суспільно небезпечної, протиправної, аморальної та караної відповідно до кримінального закону дії чи бездіяльності і її наслідків, яке проявляється в одній із форм вини – умислу чи необережності.

Вина та її форма визначаються залежно від прояву інтелектуального елемента: усвідомлював – не усвідомлював, передбачав – не передбачав; та вольового моменту – керував чи не керував своїми діями.

Залежно від інтелектуального (ступінь усвідомлення діяння і передбачення його наслідків) та вольового (ступінь здатності керувати своїми діями) елементів суб'єктивної сторони умисел поділяється на *прямий і непрямий*.

Необережність поділяється на злочинну самовпевненість та злочинну недбалість. *Злочинною самовпевненістю* є така необережність, за якої особа усвідомлювала своє діяння, передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення. *Злочинною недбалістю* є така необережність за якої особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних

наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити.

Відсутність хоча б одного з елементів складу злочину є обставиною, що тягне винесення судом виправдувального вироку чи закриття кримінального провадження слідчим або прокурором.

Необхідна оборона, уявна оборона, крайня необхідність, затримання злочинця, фізичний або психічний примус, виконання законного наказу, дія в стані ризику та виконання спеціального завдання, згідно зі ст. 36–43 КК України, є обставинами, що виключають злочинність діяння, а отже, за їх наявності провадження закривається за відсутністю складу злочину.

Діяння, пов'язане з ризиком, вперше визнане законом як обставина, що виключає кримінальну відповідальність ст. 42 КК України, згідно з якою не є злочином діяння (дія або бездіяльність), яке заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо це діяння було вчинене в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно корисної мети.

Не є злочином відповідно до положень ст. 43 КК України виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, тобто вимушене заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особою, яка згідно з чинним законом виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою попередження чи розкриття їх злочинної діяльності.

Закриття кримінального провадження в разі відсутності достатніх доказів для доведення винуватості особи і вичерпання можливостей їх отримання (*недоказаність участі підозрюваного у вчиненні злочину*) може мати місце за умов, коли у ході розслідування не отримано достатніх доказів для доведеності винуватості підозрюваного або отримано дані, які викликають сумніви у його винуватості, а сукупність зібраних доказів, яка є, не дозволяє їх спростувати та зробити беззаперечний і однозначний висновок про доведеність участі підозрюваного у вчиненні злочину.

Згідно з конституційним принципом презумпції невинуватості всі сумніви у справі, якщо вичерпані всі можливості їх усунути, мають тлумачитися та розв'язуватися на користь обвинуваченого (ст. 162 Конституції України). Недоказана винуватість дорівнює до-

казаній невинуватості. Невинуватість особи зобумовлює закриття щодо неї кримінальної справи за відсутністю складу злочину.

Неприпустимо перекладати тягар доказування реабілітованим своєї невинуватості при заяві реабілітаційних вимог, оскільки рішення про закриття кримінального провадження, навіть за недоведеності вини підозрюваного є достатньою підставою реабілітації.

Ці позиції підтверджує своїми рішеннями Європейський суд з прав людини. Так, у рішенні у справі «Сараеу v. Belgium» ЄСПЛ зазначив, що хоча за нормами бельгійського права постановою про закриття провадження припускає відновлення її у разі появи нових доказів або нових обставин, у межах провадження про відшкодування, розпочатого після ухвалення остаточного рішення про закриття провадження, не можна перекладати тягар доказування на позивача реабілітаційних вимог, оскільки це буде означати прояв ознак порушення презумпції невинуватості.

ЄСПЛ у справі «Sekanina v. Austria» визнав порушення презумпції невинуватості австрійськими судами, коли суд присяжних виправдав обвинуваченого, але суд, до якого звернувся виправданий, відмовив у відшкодуванні шкоди. Рішення про відмову було обґрунтоване тим, що колегія присяжних вважала, що наявних підозр недостатньо для того, щоб винести вердикт про винуватість, проте не було жодного сумніву в тому, що розвіяти підозри при цьому не вдалося. ЄСПЛ дійшов висновку, що висловлювати підозри щодо невинуватості обвинуваченого допустимо доти, доки кримінальне провадження не завершилося ухваленням рішення по суті висунутих обвинувачень. Однак посилатися на такі підозри після того, як виправдувальний вирок набере остаточної сили, не є допустимим.

Постановляючи виправдувальний вирок, а також закриваючи справу за реабілітуючими обставинами, доцільно буде вручати заінтересованим особам копію вироку чи постанови і роз'яснювати їм право на відшкодування збитку, заподіяного незаконним притягненням до відповідальності. При цьому суд повинен винести постанову про вирішення цього питання.

Судові рішення, що набрали законної сили, є обов'язковими до виконання усіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, фізичними і юридичними особами та їх об'єднаннями на всій території

України. Обов'язковість урахування (преюдиційність) судових рішень для інших судів визначається процесуальним законом. Невиконання судових рішень тягне за собою відповідальність, установлену законом.

Нереабілітуючі підстави закриття кримінального провадження – це підстави, які, незважаючи на наявність у діях особи складу кримінального правопорушення, обумовлюють застосування інституту звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Провадження в кримінальній справі підлягає закриттю:

1) у зв'язку із закінченням строків давності притягнення особи до кримінальної відповідальності;

2) внаслідок акта амністії, якщо він усуває застосування покарання за вчинене діяння;

3) якщо Особливою частиною Кримінального кодексу України передбачено спеціальну підставу звільнення від кримінальної відповідальності;

4) у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК України);

5) у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК України);

6) у зв'язку з передачею особи на поруки (ст. 47 КК України);

7) у зв'язку зі зміною обстановки (ст. 48 КК України);

8) у зв'язку із застосуванням примусових заходів медичного характеру;

9) у зв'язку із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ч. 1 ст. 97 КК України).

Закриття кримінального провадження за нереабілітуючими підставами можливе лише за ухвалою суду.

Звільнення від кримінальної відповідальності та покарання – гуманний процесуальний інститут, який передбачає, що за обставин, за яких особа, що вчинила незначної суспільної небезпеки кримінальне правопорушення, за наявності передбачених у законі фактів може бути звільнена від кримінальної відповідальності і покарання, але його задіяння не дає підстав для застосування аналізованого тут інституту реабілітації.

Закриття провадження в кримінальній справі у зв'язку з декриміналізацією діяння (прийняттям закону, який скасовує кримінальну караність діяння) закон визначає неоднозначно. З одного боку, на момент вчинення діяння воно вважалось злочином, а тому

були виправданими стосовно обвинуваченого застосовані на підставі закону заходи процесуального примусу. Отже, обвинувачений не отримує право на повну реабілітацію і відшкодування йому усієї шкоди, завданої йому застосуванням до нього запобіжних заходів (останні були законними, незаконними діями органів дізнання і слідства їх вважати неможливо). Реабілітація в цьому випадку має характер визнання відповідної особи раніше не судимою і відновлення цивільних прав, які були обмежені (відновлення на роботі, посаді, повернення звань тощо). Хоча стосовно актів політичних репресій і терору законодавчий орган може не тільки здійснити декриміналізацію певних діянь, а і визнати самі законодавчі чи інші нормативні акти, які були прийняті тоталітарним режимом з порушенням природних прав, злочинними актами, а в такому разі усі засоби примусу в рамках такого нормативного акта влади стають незаконними – особа яка стала їх жертвою має отримати повну реабілітацію.

Практика застосування інституту реабілітації з урахуванням змін законодавства та підзаконних нормативних актів показує певну нестабільність і упередженість слідчих та судових органів щодо надання передбачених законом гарантій прав виправданих та реабілітованих.

За даними Верховного Суду України, в 1999 р. судами першої інстанції було виправдано 294 особи, що притягались слідчими органами в якості обвинувачених. Судами було розглянуто 2624 скарги на необгрунтований арешт, із них задоволено 938 (35, 8%).

За даними ГСУ МВС України, слідчими їх відомства у 1999 р. за реабілітуючими підставами було закрито справи стосовно 34 осіб, 7 з них було заарештовано, Окрім того 38 осіб було виправдано судами. З цього числа 9 тих, хто були заарештованими. У 2000 р. за реабілітуючими підставами закрито справи стосовно 10 обвинувачених, з них 1 утримувався під вартою. У кримінальних справах, направлених до суду, стосовно 29 осіб було постановлено виправдувальні вироки. З них троє утримувались під вартою.

Цікаві і такі дані. Протягом 2000 р. слідчими органів внутрішніх справ затримано в порядку ст. 115 КПК України 84708 осіб, підозрюваних у вчиненні злочину. З цієї кількості затриманих 23.431 особа, або 27,7%, були звільнені прокурорами з місць утримання під вартою. За неспіттвердженням підозри у вчиненні злочи-

ну звільнено 21 особу, що становить 0,09% від загальної кількості звільнених. Через відсутність необхідності застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту з ізоляторів тимчасового тримання у звітному періоді звільнено 22 749 осіб. У зв'язку із закінченням установленого строку затримання звільнено 33 особи.

На розгляді судів першої інстанції у 2013 р. знаходилось 211 тис. кримінальних проваджень. Упродовж року закінчено провадженням 174,3 тис. кримінальних справ. У 2013 р. потерпіло від злочинів 108,2 тис. фізичних осіб (у 2012 році – 126,7 тис. осіб). Завдано матеріальної та моральної шкоди – 104,5 тис. особам, або 96,6 відсотків (2012 рік – 84%). У 2013 р. судами під заставу звільнено 753 особи, тоді як у минулому році – 459 осіб, у 2011 р. – 129 осіб. За вироками, що набрали законної сили у звітному періоді засуджено майже 123 тис. осіб, що на 24,5% менше ніж минулого року (2012 р. – 162,9 тис. осіб). Звільнено з-під варту із зали судового засідання 2,5 тис. осіб. За звітний період виправдувальні вироки ухвалено стосовно 803 підсудних, а їх частка від кількості всіх осіб, щодо яких ухвалено вироки, становила 0,8%. У справах публічного обвинувачення виправдувальні вироки ухвалено стосовно 778 осіб.

На розгляді судів першої інстанції у 2014 р. знаходилось 166,4 тис. кримінальних справ. Упродовж року закінчено провадженням 136,3 тис. кримінальних проваджень, з них 103,6 тис. розглянуто з ухваленням вироку (у 2012 р. – відповідно 174,3 і 135,8 тис.). За результатами розгляду кримінальних справ (проваджень) суди звільнили з-під варту 2,0 тис. осіб, у тому числі у зв'язку з постановленням виправдувального вироку – 60 осіб; водночас взято під варту 4,1 тис. осіб.

Слідчими суддями під час досудового розслідування розглянуто 50 тис. клопотань про вжиття запобіжних заходів, з яких 86% задоволено (43,3 тис.). Також слідчими суддями згідно з положеннями ч. 1 ст. 303 КПК України у 2012 р. розглянуто 43,4 тис. скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора, які можуть бути оскаржені під час досудового розслідування, з них задоволено 15,9 тис. (36,7%).

За даними Міністерства внутрішніх справ, за перші дев'ять місяців 2012 р. приблизно 123 тис. осіб утримувалися в ізоляторах тимчасового утримання органів внутрішніх справ. Міністерство підтвердило 16 смертей у цих установах, з них 14 – унаслідок самогубств, а дві – від хвороб.

За інформацією Державної пенітенціарної служби України, станом на перше липня 2012 р. в установах ДПтС утримувалося 152076 осіб, з яких 33167 перебували в слідчих ізоляторах. Серед них було приблизно 9315 жінок і 1342 неповнолітніх. Чоловіки, жінки та неповнолітні утримувалися в окремих установах, однак були повідомлення про те, що в деяких слідчих ізоляторах неповнолітні утримувалися разом з дорослими. Протягом перших дев'яти місяців року за ґратами померло 789 осіб, включно з 52 самогубствами та трьома вбивствами.

За результатами соціологічних досліджень, 25% засуджених вважають, що вони невинуваті у вчиненні кримінальних правопорушень, за які відбувають покарання, 20% стверджують, що вони злочинів не вчиняли взагалі і лише 55% опитаних засуджених вважають себе винуватими у вчиненні злочину. Відповідно 55% вважають покарання справедливим; байдуже ставляться до покарання 14%; 18,8% вважають покарання несправедливим; 12,2% не відповіли на поставлене запитання¹.

В слідчій і судовій практиці досі не викоріненні факти кримінальних переслідувань, в яких вбачається політична вмотивованість обвинувачень. В таких справах за теперішнього стану правоохоронних органів та казуїстичного законодавства зазвичай важко знайти істину і зробити певні достовірні судження. Наприклад, 31 січня 2010 р. щодо колишнього губернатора Харківської області та голови місцевої опозиційної партії Арсена Авакова було порушено кримінальну справу за статтею «перевищення влади та службових повноважень» у зв'язку з продажем земельної ділянки у 2009 р. Правозахисні активісти наполягали на тому, що звинувачення проти нього були політично вмотивованою спробою запобігти участі Авакова в парламентських виборах у жовтні. Місцевий суд видав ордер на арешт, але Авакову вдалося раніше залишити країну. 27 березня 2010 р. італійська влада заарештувала його на підставі запиту від української сторони про його екстрадицію, але пізніше його було звільнено. Аваков повернувся в країну в грудні, після парламентських виборів. Як народний депутат, обраний від опозиційної партії «Батьківщина», він отримав імунітет від судового переслідування, а згодом і сам очолив МВС України.

---

¹ Авраменко А. М. Моніторинг засуджених, які відбувають покарання у вигляді арешту / А. М. Авраменко // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – Запоріжжя: ЗЮІ ДДУВС, 2010. – № 2. – С. 163–169.

Не менш пікантною є ситуація з кримінальним провадженням щодо Андрія Портнова. 19 травня 2008 р. прокурором відділу захисту фінансово-економічних інтересів держави Генеральної прокуратури за зверненням Голови Фонду державного майна України В. П. Семенюк-Самсоненко, щодо А. Портнова було порушено кримінальну справу за ч. 1 ст. 15 та ч. 1 ст. 233, ч. 2 ст. 365 КК України – справа про замах на незаконну приватизацію Одеського припортового заводу. А. Портнов спромігся після порушення стосовно нього кримінальної справи стати одним з провідних фахівців апарату Президента України, зумів безпосередньо «прикласти руку» до прийняття нового КПК України. Після «втечі з держави» в 2014 р. самого Президента України він виїхав до Росії, звідки дає цікаві коментарі щодо нинішньої ситуації в країні. Результати кримінальних проваджень щодо нього нині невідомі, а Одеський припортовий завод знову збираються продавати.

Крутий детектив з політичними пристрастями та «щасливим кінцем» розігрався на теренах України у справі Юлії Тимошенко. Ще 30 березня 1995 р. проти неї було порушено кримінальну справу за статтями 17 і 70 Кримінального кодексу України («контрабанда валюти») та 30 квітня 2002 р. Києво-Святошинський місцевий суд Київської області скасував постанову про порушення кримінальної справи. Відтоді кримінальних справ проти Юлії Тимошенко було немало, і всі закінчувались банальним закриттям.

Кримінальні справи проти Юлії Тимошенко були заведені у 2001 р. перед парламентськими виборами; у 2004 р. (перед президентськими виборами, в травні – в Україні, в вересні – в Росії). Стосувалися ці справи «діяльності ЄЕСУ в 1996–1997 р.р». В Україні ці справи були закриті на початку 2005 р., а в Росії – в грудні 2005 р. (у зв'язку з закінченням терміну давності).

11 квітня 2011р. Генпрокуратура повідомила про порушення проти Юлії Тимошенко справи за звинуваченням у перевищенні влади та службових повноважень під час укладання «газових» контрактів із Росією 19 січня 2009 р..

Нагадаємо, що в 2008 р. ціна на російський природний газ для України становила 180 дол. США за 1 тис. куб. м. За укладеним новим контрактом реальна ціна на газ для України (з урахуванням знижки 20%) становила «в I кварталі 2009 р. 360 дол за 1 тис. кубо-

метрів, у II – 270,95 дол, в III – 198,34 дол, в IV – 208 дол, а фактично середньорічна ціна, виходячи з обсягів закупівлі газу, становила 228 дол за 1 тис. куб. Багатьма політиками обіцяні Росією знижки на газ розцінювались як інструмент забезпечення повної залежності України від Росії, оскільки передбачало щорічні торги за газ виходячи з базової ціни 450 дол. за 1000 куб. м.

28 квітня 2010 р. прем'єр-міністр України М. Я. Азаров заявив, що дії уряду Тимошенко завдали збитків державі на 100 млрд. гривень, у зв'язку з чим Тимошенко і посадові особи мають понести кримінальну відповідальність

5 серпня 2011 р. Тимошенко було заарештовано за черговим обвинуваченням. Із залу суду її відвезли до Лук'янівського СІЗО.

11 жовтня 2011 р. суд визнав Тимошенко винною за ч. 3 ст. 365 Кримінального кодексу (перевищення влади та службових повноважень), і її було засуджено до семи років в'язниці із заборонаю займати державні посади протягом трьох років.

Після засудження Ю. Тимошенко у «газовій» справі стали з'являтися нові кримінальні справи проти неї. У жовтні 2011 р. було порушено низку справ, пов'язаних з її діяльністю на посаді керівника ЄЕСУ, які були об'єднані в одне провадження.

28 лютого 2011 р. Київський районний суд Харкова закрити провадження у кримінальній справі щодо ЄЕСУ у зв'язку з відмовою прокурорів від обвинувачення (за відсутністю складу злочину).

23 грудня 2011 р. було оприлюднено рішення Апеляційного суду, згідно з яким вирок Печерського районного суду щодо Ю. Тимошенко залишився в силі. Судді не знайшли порушень у ході досудового та судового слідства у «газовій» справі та відхилили низку клопотань захисників экс-прем'єра. Ухвала суду була оголошена за відсутності Ю. Тимошенко та її захисників

16 серпня 2012 р., колегія суддів Вищого спеціалізованого суду взялася до розгляду касації. Оголошення рішення судді відбулось 29 серпня – наступного дня після публічного слухання в ЄСПЛ справи «Тимошенко проти України» – за заявою про незаконність арешту экс-прем'єра і тримання її під вартою. В ухвалі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 29 серпня 2012 р. зазначено, що касаційна скарга захисту экс-прем'єр-міністра України Юлії Тимошенко на вирок у «газовій» справі задоволенню не підлягає.

Європейський парламент (1.12.2011) і з'їзд Європейської народної партії (7.12.2011) прийняли резолюції по Україні, в яких йдеться про те, що «умовою асоціації Євросоюзу і України» є звільнення Тимошенко та надання їй можливості участі в майбутніх виборах.

10 серпня 2011 р. захист Юлії Тимошенко звернувся до Європейського суду з прав людини зі скаргою на незаконність арешту экс-прем'єра. У скарзі йшлося про порушення положень Європейської конвенції з прав людини, зокрема, ст. 3 (заборона катування або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання), ст. 5 (право на свободу та особисту недоторканність), ст. 8 (право на повагу до приватного життя) та ст. 18 (межі застосування обмежень прав).

30 квітня 2013р. Європейський суд із прав людини видав постанову у справі «Тимошенко проти України», в якій зазначається: «Суд вирішив, зокрема: що утримання під вартою пані Тимошенко як запобіжний захід було свавільним; що законність її тримання під вартою не було належним чином оцінено а також що у неї не було можливості вимагати компенсації за незаконне позбавлення волі». Відповідно до Кримінального процесуального кодексу, Вищий спеціалізований суд України повинен був на підставі рішення ЄСПЛ передати заяву Тимошенко про перегляд вироку в «газовій» справі до Верховного Суду України, однак після тривалого зволікання двічі відмовився це робити.

18 січня 2013 р. Генеральна прокуратура України вручила Тимошенко повідомлення про підозру в її причетності до організації вбивства бізнесмена та народного депутата Євгена Щербаня у 1996 р Тимошенко спростувала обвинувачення та назвала їх абсурдними. 21 травня 2013 р.слідство у справі про вбивство Щербаня було призупинене.

Європейський суд з прав людини 30 квітня 2013 р. вирішив, що арешт Ю. Тимошенко був політично вмотивованим, незаконним та став результатом свавілля у діях прокурорів та суддів.

21 лютого 2013 р. Верховна Рада імплементувала до національного законодавства положення ст. 19 Конвенції ООН проти корупції, згідно з якими була декриміналізована стаття, за якою засуджено Тимошенко. 22 лютого, не дочекавшись підпису Президента під цим законом, Верховна Рада прийняла Постанову «Про виконання міжнародних зобов'язань України щодо звільнення Тимошен-

ко Ю.В.». Безпосередньо на підставі цієї Постанови Тимошенко змогла залишити лікарню і в'язницю. 14 квітня 2014 р. Верховний Суд України під час спільного засідання всіх палат рішенням 42 із 48 суддів закрит «газову» справу Юлії Тимошенко за відсутністю події злочину. 24 червня 2014р. був оприлюднений повний текст цього рішення, суд дійшов висновку про відсутність у цій кримінальній справі події злочину¹.

Декриміналізація безумовно дає право на звільнення і підстави вважатись несудимою, але не є підставою для відшкодування шкоди засудженням, оскільки таке на момент його здійснення відбувалось в правовому полі чинного на той час закону.

Практика показує значні труднощі в діяльності слідчих органів щодо притягнення до кримінальної відповідальності осіб, захищених статусами депутатської чи суддівської недоторканності, та вищих посадових осіб, здатних використовувати владу і свою політичну популярність для впливу на слідство і суд. Кримінальні провадження часто закінчуються без обвинувальних вироків суду. В таких справах часто без належної компенсації залишаються потерпілі від злочинів.

Немало промахів слідства вбачається у найбільш складних і резонансних справах серійних вбивць і маніяків. Наприклад, Анатолій Онопрієнко (колишній афганець за кримінальним прізвиськом «Український звір») у період с 1989 по 1996 р. вбив 52 людини. Суд тривав близько чотирьох місяців і закінчився винесенням Онопрієнку смертного вироку, який був замінений на довічне позбавлення волі. Багатьох здивував позов до ЄСПЛ громадянки Онопрієнко зі скаргою на надмірну тривалість провадження у даній справі (Заява № 32622/07 від 24 вересня 2013 р.). Суд визнав її заяву неприйнятною.

З практики діяльності слідчих органів ще не викорінені як факти порушень норм процесуального законодавства, так і факти тортур, фальшувань доказів та інших зловживань владою, наслідками яких ставало притягнення до кримінальної відповідальності невинуватих осіб.

Варто нагадати резонансну справу одного із серійних убивць, маніяка Ткача С. Ф., який гвалтував та вбивав дівчат та молодих жі-

---

¹ Степанов А. Девять жизней Юлии Тимошенко РИА Новости Украина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rian.com.ua/analytics/20150803/371560083.html>; Тимошенко Юлія Володимирівна, Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Тимошенко_Юлія_Володимирівна.

нок з 1980 до 2005 р. і був затриманий у своєму будинку у м. Полони в 2005 році. Непрофесіоналізм, безвідповідальність слідчих органів, тиск керівництва і необхідність звітувань про досягнуті успіхи в розкритті злочинів призвели до того, що за злочини Ткача суди України за сумнівних доказів засудили десятох невинних людей. Один із них – Володимир Світличний – повісився в камері слідчого ізолятора, шість були взяті під варту, з них Якову Поповичу і Віталієві Каїрі суди винесли обвинувальні вироки та призначили покарання по 15 років позбавлення волі, а Максимові Дмитренку – 13 років тюрми. 14-річний Яків Попович написав зізнання у вбивстві 9-річної двоюрідної сестри Яни, як видно з матеріалів справи, після тортур і насилля в райвідділі міліції. Його батьки вимушені були продати хату в Пологах і переїхати до родичів під Житомир, бо мати загиблої дівчинки постійно дорікала їм, що виростили звіра. 23-річного Віталія Каїру арештували на підставі свідчень двох школярів, які бачили лише той факт, що запідозрений повертався додому дорогою, де знайшли тіло 13-річної Олени Прищепи. Тіло 19-річної Олени Курілової знайшов в очереті 55-річний Олександр Шерстяченко, який сам викликав міліцію і на тиждень опинився в камері райвідділу. Колегія суддів Апеляційного суду Дніпропетровської області 23 грудня 2008 р. винесла вирок серійному вбивці та гвалтівнику Сергію Ткачу («пологівському маніяку»), засудивши його до довічного ув'язнення¹, тим самим надавши і юридичні підстави для застосування реабілітації стосовно невинно засуджених за ті ж самі діяння. Суд щодо виплат компенсації Віталію Каїрі закінчився: людині вирішили виплатити 500 тис. гривень компенсації моральної шкоди.

Мати Миколи Демчука в суді розказала унікальну річ, про яку мовчали всі, навіть прокуратура – ще в 2003 р. вона описала міліціонерам убивцю Ткача, якого бачила неподалік від місця злочину, але її слова не були прийняті до уваги. Сказали: *«Ми взяли вбивцю. Твій син зізнався. Решта нас не цікавить»*. Якби міліція взяла до уваги її свідчення, склала фоторобот, можливо, життя п'ятох дівчат вдалося б урятувати. Але міліціонери повірили свідченням її сусідки, яка розповіла оперативникам, що бачила, як Микола йшов на роботу стежкою і зайшов у кущі біля місця, де сталася спроба згвал-

¹ УНІАН: [Електронний ресурс]. – Режим доступу – <http://www.unian.ua/society/174608-pologivskiy-maniyak-otrimav-dovichne-uvyaznennya.html>

тування. У міліції вирішили, що злочинця тягне на місце злочину. Микола розкажує, що після години тортур він зрозумів, що його просто вб'ють – і все підписав¹.

Як не прикро, але навіть в таких резонансних кримінальних провадженнях, виправдані судами невинуваті громадяни, стикаються з проблемами їх реабілітації.

Аналіз практики показує, що основними причинами неналежної реалізації норм щодо реабілітації є: недостатня або не досить чітка юридична визначеність інституційних елементів; недостатнє знання постраждалими і практичними співробітниками органів слідчої і судової влади чинного, до того ж інколи заплутаного законодавства і практики його застосування; поширеність думок серед представників слідчих і судових органів, що шкода, спричинена незаконними діями, повинна у всіх випадках відшкодовуватися із їхньої власної заробітної плати або за рахунок того органу, де вони працюють (ст. 32 Закону України «Про Державний бюджет України на 2000 рік» від 17 лютого 2000 р., яка була скасована, породила підстави для таких бачень ситуації); поширеність думок серед постраждалих від незаконних дій слідчих і судових органів на безперспективність і небезпечність вимагання від влади якихось відшкодувань завданої їм шкоди (слідча та судова практика 2000/2001 рр. надала достатньо підстав і для таких думок).

Існуюча система кримінальної юстиції, будучи частково і нерідко спонтанно реформованою, стає внутрішньо суперечливою, не завжди науково обґрунтованою, місцями надмірно ускладненою, а інколи і занадто спрощеною. Дуже багато проблем процесуального права як залишилося у спадщину від законодавства минулого, так і з'явилося у зв'язку з недосконалістю багатьох новацій нового КПК України. Значні проблеми забезпечення справедливого правосуддя та застосування інститутів реабілітації породжують норми, що визначають застосування угоди про визнання вини.

Так, в Новому КПК України, що набрав чинності 19 листопада 2012 р. передбачена нова особлива форма судового провадження – провадження на підставі угод. Відповідно до ст. 468 цього кодексу у кримінальному провадженні можуть бути укладені такі види угод:

---

¹ Ясинський С. Після дзвінка Аллі Мазур герой сюжетів «Звільнити людину» плакав // Телекритика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/telebachennya/2012-12-18/77541>

1) угода про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим; 2) угода між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим про визнання винуватості. Практика застосування даного інституту, запозиченого з законодавства США, показує, як недоліки самої концепції, так і недосконалість процесуальної форми в яку вона втілена.

Угода про признання провини в США (*plea bargain*) – письмова угода обвинувачуваного і захисника, з однієї сторони, і обвинувачення, з іншої, суть якої полягає в тому, що при визнанні обвинуваченим (підсудним) своєї вини у злочині (зазвичай у менш тяжкому) обвинувач відмовляється від підтримання обвинувачення у більш тяжкому злочині, а заодно і в домовленості про конкретне розв'язання кримінальної справи.

Визнання обвинуваченим своєї провини в згаданому випадку за законодавством США, як правило, тягне за собою спрощення процедури подальшого судочинства: попереднє слухання не є обов'язковою стадією; укладаючи угоду, обвинувачуваний тим самим відмовляється від права на суд присяжних; угода усуває суперечки сторін із питання про винуватість обвинувачуваного; дослідження доказів в суді практично не проводиться; розгляд закінчується винесенням обвинувального вироку, якщо від угоди обвинувачуваний не відмовився і не виникли інші вагомні обставини. Угода попросту заміняє вердикт присяжних про винуватість і усуває принцип змагальності сторін і пов'язаного з цим ризику непередбачуваності процесу. Такого роду угоди не виключають, а навіть збільшують ризик судової помилки.

Проте фактично така модель запроваджується в нашому судочинстві новим КПК України, хоча вона, на наш погляд, не дає достатніх гарантій законності і справедливості правосуддя.

Угоди *про визнання вини* не виключають, а навпаки – збільшують ризик судової помилки.

Згідно з чинним законодавством (ст. 469, 472 КПК України) угода про визнання винуватості між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим може бути укладена у провадженні щодо кримінальних проступків, злочинів невеликої чи середньої тяжкості, тяжких злочинів, внаслідок яких шкода завдана лише державним чи суспільним інтересам.

Зі змісту статей 471, 472 КПК вбачається, що сторони угоди (незалежно від її виду) зобов'язані, крім іншого, узгоджувати міру покаран-

ня та звільнення від його відбування з випробуванням (якщо домовленості щодо такого звільнення мали місце та сторони дійшли згоди).

Наслідком укладення та затвердження угоди про визнання винуватості для прокурора, підозрюваного чи обвинуваченого є обмеження їх права оскарження вироку згідно з положеннями статей 394 та 424 КПК України, а для підозрюваного чи обвинуваченого – також його відмова від здійснення прав, передбачених абзацами першим та четвертим пункту 1 ч. 4 ст. 474 КПК України.

Зазначимо, що встановлення об'єктивної істини – завдання правосуддя в цілому і головне завдання судового розгляду справи, а право на оскарження вироку є абсолютним і не може бути обмежене з огляду на принцип, закладений в ст. 22 Конституції України.

Проте, незважаючи та проголошений принцип безпосередності дослідження доказів, у ч. 3 ст. 349 КПК України закладається досить проблематична процедура спрощення судового слідства, суть якої викладена в такому приписі: «Суд має право, якщо проти цього не заперечують учасники судового провадження, визнати недоцільним дослідження доказів щодо тих обставин, які ніким не оспорюються. При цьому суд з'ясовує, чи правильно розуміють зазначені особи зміст цих обставин, чи немає сумнівів у добровільності їх позиції, а також роз'яснює їм, що у такому випадку вони будуть позбавлені права оскаржити ці обставини в апеляційному порядку».

Викладені в ч. 3 ст. 349 КПК України спрощення судового слідства в судових процесгах, а також передбачена в статтях 469, 472 КПК України угода про визнання вини фактично не можуть знайти свого застосування. Слід пам'ятати, що в основу вироку суду можуть бути покладені лише достовірні докази, які досліджені в суді.

З урахуванням того, що в багатьох випадках кримінальних правопорушень закон не передбачає обов'язковим досудове розслідування, за такої моделі у нас можуть з'явитись засуджені «без суду і слідства», або, що ще гірше, «без вини винуваті».

Критерій істини практика, а особливо в таких жахливих її проявах, як справи щодо загибелі журналіста Олександрова чи щодо обвинувачення Світлани Зайцевої, показують, що подібне просте і дешеве судочинство може дорого коштувати людям і суспільству.

Найкраще судочинство те, яке дозволяє собі бути зайвим, але не байдужим. Наша держава не така багата, щоб дозволити собі дешево правосуддя, а потім витратись на виправлення судових помилок.

Частина 3 ст. 349 КПК України вступає в суперечність з ч. 5 ст. 364 КПК України, де зазначається: «учасники судового провадження мають право в судових дебатах посилатися лише на ті докази, які були досліджені в судовому засіданні, а також суперечити ч. 3 ст. 370 КПК України, де визначено: “Обґрунтованим є рішення, ухвалене судом на підставі об’єктивно з’ясованих обставин, які підтверджені доказами, дослідженими під час судового розгляду та оціненими судом відповідно до статті 94 цього Кодексу”. Усі учасники процесу мають право приймати участь в судовому дослідженні доказів, а зацікавлені в справі особи також право на оскарження судового рішення. Виходячи з принципу верховенства права, при конкуренції правових норм перевагу надавати слід тим з них, які передбачають більш широкі права і гарантії їх захисту.

Таким чином, ч. 3 ст. 349 КПК України, в якій закладена модель спрощеного правосуддя, а також норми, що регулюють укладення угоди про визнання вини, не мають застосовуватись і підлягають скасуванню як норми, які звужують існуючі гарантії встановлення об’єктивної істини існуючі права і свободи людини.

Інша справа – розумний компроміс, досягнення якого, не підриваючи принципів об’єктивної істини, презумпції невинуватості, справедливості, законності та інших засад кримінального судочинства, може сприяти усуненню негативних наслідків злочину та справедливому розв’язанню справи.

Принципова різниця між угодою про визнання вини і мировою угодою та дійовим каяттям ось у чому.

В першому випадку предметом угоди є питання факту – сама істина (визнання чи невизнання вини) та юридична кваліфікація дій особи, часто незалежно від доказів у справі та самої об’єктивної дійсності. Торг стосовно істини неприпустимий.

Згідно з юридичним компромісом за чинним законодавством України, формами якого є мирова угода та дійове каяття, злочин має бути розкрито, встановлення істини має бути безсумнівним (всі сумніви, якщо вичерпані можливості їх усунення, тлумачаться і вирішуються на користь обвинуваченого); має бути дана належна оцінка події злочину та здійснена правильна юридична кваліфікація дій обвинуваченого; відповіді на головні питання справи (чи мало місце діяння, у вчиненні якого обвинувачується підсудний, чи містить це діяння склад злочину і якою саме статтею криміналь-

ного закону він передбачений, чи вчинив це діяння підсудний, чи винний підсудний у вчиненні цього злочину) даються беззаперечно лише на підставі доказів.

Лише на цій основі, на основі встановленої об'єктивної істини та правильної юридичної оцінки скоєного злочину, коли вина особи у скоєнні злочину доказана, здійснюється компроміс щодо конкретного розв'язання справи з урахуванням тяжкості злочину, особистості обвинуваченого та пом'якшуючих відповідальність обставин.

Такий компроміс здійснюється не стосовно питань об'єктивної істини, а щодо інших обставин, які є умовами розв'язання справи без кримінального покарання обвинуваченого. Тобто такий компроміс слушно передбачає можливість зваженого і обґрунтованого висновку щодо питань:

Чи підлягає обвинувачений покаранню за вчинений ним злочин?

Чи є обставини, за наявності яких обвинувачений може бути звільненим від кримінальної відповідальності?

Чи підлягає підсудний звільненню від покарання?

Розширення сфери застосування мирової угоди та дієвого каяття, як різновидів правового компромісу зорієнтованого на розв'язання справи без застосування кримінального покарання є можливим і доречним.

Угода про визнання вини є нонсенсом і підлягає скасуванню.

Аналіз законодавства вказує на певну «консервацію» системи «пасивного очікування» появи фактичних підстав для перегляду незаконних і несправедливих вироків, ненадання спектру можливих активних дій щодо пошуку таких фактів.

Хоча в кримінально-процесуальному законодавстві є і позитивні зрушення, наприклад, пов'язані з появою інституту слідчого судді.

Слідчий суддя – суддя суду першої інстанції, обраний зборами суддів зі складу суду, а у випадку, передбаченому ст. 247 КПК України, – голова чи за його визначенням інший суддя Апеляційного суду Автономної Республіки Крим, апеляційного суду області, до повноважень яких належить здійснення у порядку, передбаченому законом, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні на досудовому слідстві.

Введення у вітчизняне судочинство інституту слідчого судді є доволі вагомим заходом зміцнення гарантій прав і свобод людини.

В новому КПК України термін «слідчий суддя» (в іменнику) зустрічається 152 рази, а термін «слідчого судді» – 200 разів, що свідчить про його значний процесуальний потенціал у здійсненні інтенсивної діяльності щодо забезпечення прав і свобод людини, однак комплексний виклад в окремій нормі статусу і компетенції слідчого судді в законі досі відсутній.

«Про судову владу можна говорити тільки тоді, коли суд наділено повноваженнями, які надають йому можливість реально захищати “теорію свободи” особи від вторгнення і законодавчої, і виконавчої влади», – справедливо зазначає І. Л. Петрухін¹.

До компетенції слідчого судді за новим Кримінально-процесуальним кодексом України належать три групи питань: розгляд клопотань та надання дозволу на проведення слідчих та негласних слідчих (розшукових) дій, які обмежують права і свободи людини та контроль за провадженням; надання дозволу на застосування та контроль застосування запобіжних та інших заходів кримінально-процесуального примусу, практика застосування якого показує його складність і вразливість; розгляд скарг на дії (бездіяльність) та рішення особи, яка проводить дізнання, слідчого та прокурора.

Закон відносить до повноважень слідчого судді здійснення судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні шляхом розгляду клопотань щодо надання дозволу на провадження слідчих та негласних слідчих (розшукових) дій, пов'язаних з обмеженням прав і свобод людини, зокрема таких як: допит у режимі відеоконференції (ст. 225); обшук, аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260); накладення арешту та виїмка поштово-телеграфної кореспонденції (ст. 261–262); зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263), зняття інформації з електронних інформаційних систем (ст. 264); обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267); установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268); спостереження за особою, місцем або річчю (ст. 269); аудіо -, відеоконтроль місця (ст. 270); негласне отримання зразків для порівняльного дослідження та контроль за вчиненням злочину. Слідчий суддя зобов'язаний: розглянути клопотання про надання дозволу на проведення негласної слідчої (розшукової) дії протягом шести годин з моменту його отримання.

---

¹ Судебная власть / Под ред. И. Л. Петрухина. – М.: ООО «ТК Велби», 2003. – С.17.

Загальні обов'язки слідчого судді щодо захисту прав людини більш-менш системно викладені в ст. 206 КПК України, згідно якої: Кожен слідчий суддя суду, в межах територіальної юрисдикції якого знаходиться особа, яка тримається під вартою, має право постановити ухвалу, якою зобов'язати будь-який орган державної влади чи службу особу забезпечити додержання прав такої особи.

Якщо слідчий суддя отримує з будь-яких джерел відомості, які створюють обґрунтовану підозру, що в межах територіальної юрисдикції суду знаходиться особа, позбавлена свободи за відсутності судового рішення, яке набрало законної сили, або не звільнена з-під варти після внесення застави, він зобов'язаний постановити ухвалу, якою має зобов'язати будь-який орган державної влади чи службу особу, під вартою яких тримається особа, негайно доставити цю особу до слідчого судді для з'ясування підстав позбавлення свободи.

Слідчий суддя зобов'язаний звільнити позбавлену волі особу, якщо орган державної влади чи службова особа, під вартою яких тримається ця особа, не надасть судове рішення, яке набрало законної сили, або не доведе наявність інших правових підстав для позбавлення особи свободи.

Якщо до доставляння такої особи до слідчого судді прокурор, слідчий звернеться з клопотанням про застосування запобіжного заходу, слідчий суддя зобов'язаний забезпечити проведення у найкоротший строк розгляду цього клопотання.

Незалежно від наявності клопотання слідчого, прокурора, слідчий суддя зобов'язаний звільнити особу, якщо орган державної влади чи службова особа, під вартою яких трималася ця особа, не доведе: 1) існування передбачених законом підстав для затримання особи без ухвали слідчого судді, суду; 2) не перевищення граничного строку тримання під вартою; 3) відсутність зволікання у доставлянні особи до суду.

Якщо під час будь-якого судового засідання особа заявляє про застосування до неї насильства під час затримання або тримання в уповноваженому органі державної влади, державній установі (орган державної влади, державна установа, яким законом надано право здійснювати тримання під вартою осіб), слідчий суддя зобов'язаний зафіксувати таку заяву або прийняти від особи письмову заяву та: 1) забезпечити невідкладне проведення судово-медичного обстеження особи; 2) доручити відповідному органу досудового

розслідування провести дослідження фактів, викладених в заяві особи; 3) вжити необхідних заходів для забезпечення безпеки особи згідно із законодавством.

Слідчий суддя зобов'язаний вжити необхідних заходів для забезпечення особи, яка позбавлена волі, захисником і відкласти будь-який розгляд, у якому бере участь така особа, на необхідний для забезпечення особи захисником час, якщо вона бажає залучити захисника або якщо слідчий суддя вирішить, що обставини, встановлені під час кримінального провадження, вимагають участі захисника.

Вочевидь, ці новели зможуть зіграти позитивну превентивну роль недопущення незаконних арештів, затримань та притягнень невинуватих до кримінальної відповідальності, а за певних умов – надають правові механізми інформаційно-доказового пошуку підстав реабілітації.

Існуючі інститути омбудсмена та захисту, потребують удосконалення в аспектах надання механізмів активного пошуку і отримання доказів, необхідних для виправлення слідчих і судових помилок.

Важливо реалізувати в кримінальному провадженні ідею паралельного адвокатського розслідування. Нині захисник користується процесуальними правами підозрюваного, обвинуваченого, захист якого він здійснює, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо підозрюваним, обвинуваченим і не може бути доручена захиснику, якими може скористатись лише сам підозрюваний чи обвинувачений. Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокату в цілому надано більше прав, ніж захиснику в кримінальному провадженні (збирати відомості про факти, що можуть бути використані як докази, в установленому законом порядку запитувати, отримувати і вилучати речі, документи, їх копії, опитувати осіб за їх згодою; ознайомлюватися на підприємствах, в установах і організаціях з необхідними для адвокатської діяльності документами та матеріалами, крім тих, що містять інформацію з обмеженим доступом; одержувати письмові висновки фахівців, експертів з питань, що потребують спеціальних знань).

Уявляється, що захиснику має бути надане право самостійно здійснювати у встановленому законом порядку такі слідчі дії, як огляд предметів та документів у місці їх перебування, а також допит свідків за їх згодою. Певно, буде виправданим надання свідку права відмовитися від давання свідчень захиснику і вимагати допиту з урахуванням можливостей правоохоронних органів із забезпечен-

ня безпеки, визначених у Законі України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві».

Разом з тим викликає заперечення положення Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність», викладене в п. 7 ст. 20, про те, що адвокат в своїй діяльності має право вчиняти будь-які дії, не заборонені законом, зокрема «вилучати речі, документи, їх копії». За загальним правилом у кримінальному процесі сторона захисту, а отже і захисник, згідно з ч. 3 ст. 93 КПК України, здійснює збирання доказів шляхом «витребування та отримання» речей, копій документів». Тобто мова може йти лише про отримання виданих, а не про можливість «вилучення», без згоди володільця документа чи речі. «Вилучення» зазвичай розуміють як примусову виїмку, а сторона захисту, за визначенням її функції, не може наділятися примусовими повноваженнями. Нарешті, для захисту достатньо отримання копій документів, а не «вилучати документи», тим більше за відсутності покладеного законом обов'язку їх при цьому належним чином зберігати та надавати суду.

На перший погляд, незначна законодавча казуїстика може мати лише характер проблем дефініцій, але в реальності такі «дрібниці» мажуть давати можливості не стільки для паралельного адвокатського розслідування, скільки, як показує практика, для активної протидії слідству шляхом укриття чи знищення доказів. Спокуса задіяти відповідні законодавчі «дефініції» може призводити до того, що сам адвокат може стати співучасником самого злочину. Пункт 7 ст. 20 Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» має бути викладений у більш коректній редакції, відповідно до змісту ч. 3 ст. 93 КПК України. Поки цього не зроблено, пункт 7 ст. 20 Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» в кримінальному провадженні застосуванню не підлягає.

Зазначимо, що згідно із ч. 3 ст. 9 КПК України «закони та інші нормативно-правові акти України, положення яких стосуються кримінального провадження, повинні відповідати цьому Кодексу. При здійсненні кримінального провадження не може застосовуватися закон, який суперечить цьому Кодексу».

Законодавчі норми, якими визначаються права захисника в кримінальному провадженні і особи, що має статус адвоката, потребують узгодження і гармонізації, а за своїм змістом мають бути збалансовані з функціями цих суб'єктів.

Доцільно розширити повноваження українського омбудсмена¹, передбачити право ініціювання перегляду справ за нововиявленими обставинами як омбудсмену так і захиснику в кримінальному провадженні, що може сприяти захисту прав і свобод людини та більш ефективному застосуванню реабілітаційного права.

3.2. Зміст реабілітаційних заходів

*Потрібно ненавидіти злочин, а не обвинуваченого
Августін Нікола*

Реабілітація в кримінальному процесі включає в себе поновлення доброго імені, честі, гідності, репутації, соціального та громадянського статусу людини, компенсацію моральної шкоди, відновлення усіх юридичних прав і свобод, вжиття заходів адаптації людини в суспільстві, а також відшкодування майнових і фінансових збитків, завданих незаконним кримінальним переслідуванням.

Згідно зі ст. 3 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» незаконно притягнутому до відповідальності відшкодовуються:

а) заробітна плата, пенсія та інші грошові прибутки, які він втратив внаслідок незаконних дій;

б) майно (у тому числі грошові вклади та відсотки по них, цінні папери та прибутки по них, частка у статутному фонді організації, учасником якого був громадянин, та прибуток, який він не отримав через притягнення до відповідальності, інші цінності), звернене в прибуток держави, конфісковане або вилучене майно, а також майно, на яке накладено арешт;

в) штрафи, утримані в порядку виконання вироку або іншого рішення суду, судові витрати та інші витрати, оплачені громадянином;

---

¹ *Тодика Ю.* Конституційно-правовий статус Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (порівняльно-правовий аналіз) / Ю. Тодика, О. Марцеляк // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 3. – С. 29–37; *Тертишник О.* Проблеми удосконалення статусу та діяльності омбудсмана щодо забезпечення захисту прав і свобод людини // О. Тертишник // Юридичний журнал. – 2004. – № 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://justinian.ua/article.php?id=1484>

г) грошові суми, сплачені громадянином адвокату для надання юридичної допомоги;

д) моральна шкода.

Проблемою залишається компенсація шкоди, завданої здоров'ю реабілітованої людини, яке за визначенням конституційних норм, поряд з честю і гідністю відноситься до найвищих цінностей у правовій державі.

Перше, що повинна зробити держава, реабілітуючи людину, яка вертається в суспільство з незаконного ув'язнення чи з незаконних актів кримінального переслідування, це провести за рахунок держави її повне медичне і психологічне обстеження та надати необхідне лікування, психологічну допомогу, консультації та заходи оздоровлення. Реабілітованому разом з вибаченнями додатково до передбачених заходів реабілітації з урахуванням медичних показників має бути надана безоплатна путівка для санітарно-курортного лікування і оздоровлення. Це було б шляхетно, морально і необхідно для повернення людини до нормального особистого, творчого і суспільного життя.

Заслуговує на увагу думка А. О. Суховіліної, що в межах кримінально-процесуального інституту реабілітації фізичну шкоду слід розглядати як шкоду завдану здоров'ю внаслідок незаконного і необгрунтованого кримінального переслідування, незаконного застосування запобіжного заходу, незаконного затримання, незаконного засудження, яка визначається як порушення анатомічної цілісності або фізіологічної функції органів або тканин і виявляється в тілесному ушкодженні, захворюванні, патологічному стані, інвалідності. Особа, не винувата у вчиненні злочину, має право на відшкодування не тільки майнової та моральної, але й фізичної шкоди, завданої незаконними процесуальними рішеннями органів досудового розслідування, прокуратури і суду¹.

Шкода може бути завдана здоров'ю людини як тортурами, насиллям, нелюдськими умовами тримання під вартою, так і невчасним наданням медичної допомоги тощо.

Автор наведеної думки пропонує ч. 1 ст. 1207 Цивільного кодексу України викласти у наступній редакції: «Шкода, завдана каліц-

---

¹ Суховіліна А. О. Інститут реабілітації в кримінально-процесуальному праві: Дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук (Спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність). – Х., 2012. – С. 114–115.

твом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок злочину або незаконного і необґрунтованого кримінального переслідування, незаконного застосування запобіжного заходу, незаконного затримання, незаконного засудження відшкодовується потерпілому, реабілітованому або особам, визначеним статтею 1200 цього Кодексу, державою, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо вона є неплатоспроможною»¹.

У ч. 3 ст. 460 КПК Республіки Білорусь визначено, що фізична шкода – це шкідливі для здоров'я та життя фізичної особи наслідки, які настали в результаті незаконних дій органу, що веде кримінальний процес: розлад здоров'я, каліцтво, настання інвалідності та інші наслідки, пов'язані з погіршенням фізичного або психічного здоров'я особи, або настання смерті. Фізична шкода компенсується в грошовому вираженні, включаючи витрати на лікування, втрату частини заробітку у зв'язку із захворюванням, каліцтвом або інвалідністю або збитки у зв'язку з втратою годувальника та інші витрати².

Такі приписи є сенс закріпити в законодавстві щодо реабілітації, в «Кодексі реабілітації постраждалих від незаконних дій чи бездіяльності влади».

Проблемою буде лише необхідність доведення причинного зв'язку між незаконним кримінальним переслідуванням і погіршенням здоров'я людини. Це досить складний елемент доказування підстав реабілітації, який може нівелювати можливість застосування реабілітаційних заходів в цьому аспекті. Тому більшу практичну цінність може мати беззаперечне рішення влади щодо оздоровлення реабілітованого за рахунок держави, незалежно від причин його хвороб чи погіршеного стану здоров'я.

Відшкодування майнової та фінансової шкоди. Шкода відшкодовується за рахунок коштів державного бюджету, крім повернення майна.

Майно підлягає поверненню в натурі, а за неможливості повернення його вартість повертається за рахунок організації, якій воно передане безкоштовно, а за ліквідації або неплатоспроможності такої – за рахунок коштів держбюджету.

---

¹ Суховіліна А. О. Там само. – С. 116.

² Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь. Официальное издание. – Мн.: Национальный центр правовой информации Республики Беларусь, 2000. – С. 290.

Вартість житлових будинків, квартир та будівель відшкодовується, якщо такі не збереглися або якщо громадянин відмовився від отримання рівноцінного житла в іншому місці. Вартість втраченого житла відшкодовується виходячи з ринкових цін за рахунок держбюджету.

Вимагаючи майно з чужого незаконного володіння, власник має право також вимагати від недобросовісного володільця повернення всіх прибутків, які він мав при користуванні такою річчю. Недобросовісний володільець – володільець, який знав або зобов'язаний був знати, що володіє річчю незаконно.

При відшкодуванні вартості вилученого майна застосовуються ціни, які діють на момент прийняття рішення про відшкодування шкоди.

Шкода відшкодовується у повному обсязі незалежно від провини конкретних посадових осіб, які допустили незаконне притягнення громадянина до відповідальності.

Компенсація моральної шкоди проводиться, коли незаконні дії органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду завдали моральної втрати громадянину, призвели до порушення його нормальних життєвих зв'язків, вимагають від нього додаткових зусиль для організації свого життя.

Моральною шкодою визнаються страждання, заподіяні громадянину незаконними діями чи бездіяльністю, порушенням прав і свобод людини (права власності, особистої недоторканності, недоторканності приватного життя, житла тощо), погіршення або позбавлення можливостей реалізації людиною своїх звичок і бажань; погіршення стосунків з оточуючими людьми; порушення нормальних життєвих зв'язків і стосунків з оточуючими людьми; приниження честі, гідності, репутації людини, її доброго імені; втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інші негативні наслідки морального характеру.

Розмір відшкодування моральної шкоди визначається в межах заявлених вимог залежно від характеру та обсягу заподіяних моральних і фізичних страждань, з урахуванням характеру і тривалості страждань, стану здоров'я реабілітованого, тяжкості завданої йому травми, істотності вимушених змін у його життєвих і виробничих стосунках, ступеню зниження престижу, ділової репутації, часу й зусиль, необхідних для її відновлення.

Моральна шкода відшкодовується у грошовій формі незалежно від відшкодування майнової шкоди. Згідно зі ст. 13 Закону України «Про

порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду», розмір моральної шкоди визначається з урахуванням обставин справи, але *не повинен бути меншим, ніж один мінімальний розмір заробітної плати за кожний місяць незаконного перебування під слідством і судом.*

Саме поняття «строк перебування під слідством чи судом» законом не визначене. Особа вважається такою, що перебуває під слідством чи судом, з моменту початку стосовно неї кримінального провадження, її затримання, арешту або визнання її підозрюваною чи обвинуваченою до винесення щодо неї виправдувального вироку або закриття справи за реабілітуючими підставами (за умови її негайного звільнення з-під варти в залі суду), тобто до фактичного закінчення перебування під вартою та слідством і судом. В цей строк входить як час відбування покарання, так і час, протягом якого особа вважається судимою, доти, доки вона не визнана невинуватою, виправданою та реабілітованою.

Приведемо приклад із судової практики. Органами прокуратури майже три роки розслідувалась справа, в якій Самопалов притягувався до кримінальної відповідальності за розкрадання та хабарництво. Запобіжний захід неодноразово змінювався з підписки про невиїзд на арешт і навпаки. Загалом обвинувачений з урахуванням направлення справи до суду і судових процедур тримався під вартою один рік і дев'ять місяців. Врешті-решт стосовно Самопалова суд постановив виправдувальний вирок за всіма пунктами обвинувачення. Судовою колегією Верховного Суду України вирок залишено в силі. Самопалов звернувся до суду з вимогою відшкодування завданої йому шкоди незаконними діями органів слідства. Судом на його користь (з урахуванням розміру мінімальної заробітної плати тих часів) було стягнуто 7 тис. 393 грн. в порядку компенсації моральної шкоди, 7 тис. 908 грн. в порядку виплати втраченого заробітку і 1 тис. 840 грн. в порядку відшкодування витрат на виплати за юридичні послуги захисника. Подібну практику важко визнати правильною.

Суди ще не відпрацювали критеріїв визначення розмірів відшкодування моральної шкоди, про що свідчить розмаїття підходів до вирішення цього питання в судовій практиці.

Останнім часом суди все більш виважено за принципами гуманізму підходять до розв'язання цих проблем. Так в 2014 р в Одесь-

кій області на користь реабілітованого, який був визнаний невинуватим у вчиненні злочину після 21 місяця перебування під вартою, місцевим судом, незважаючи на думку прокурора про те, що реабілітований не довів, якої моральної шкоди і в якому розмірі він зазнав, було прийнято рішення про стягнення з рахунків Державного казначейства України на користь реабілітованого 500 тис. грн. в порядку компенсації моральної шкоди. Аналізуючи обставини цієї справи, М. Р. Мазур цілком слушно пропонує запровадити в законодавстві положення про те, що у справах про реабілітацію право особи на компенсацію моральної шкоди не може оспорюватись¹.

Наявність завданої моральної шкоди особі, яка піддавалась незаконному кримінальному переслідуванню, затриманню, арешту чи засудженню, має бути беззаперечно визнаною. В таких випадках в законі слід установити презумпцію правомірності вимог про необхідність відшкодування державою моральної шкоди реабілітованим особам. Сам же розмір компенсації моральної шкоди має бути визначений судом виходячи з принципу пропорційності, розумності і справедливості.

Обвинувачення у злочині, якого людина не вчиняла, є найбільшою несправедливістю щодо громадянина.

Мабуть є сенс запровадити такий підхід. Незалежно від строків перебування невинного під слідством мінімальний розмір моральної шкоди, яка підлягає відшкодуванню, не може бути нижчим за розмір, встановлений цивільним законодавством, – п'ять мінімальних зарплат. А доцільніше було б установити за норму не менше п'яти мінімальних зарплат за кожен місяць перебування під слідством і судом і не менше десяти мінімальних зарплат за кожен місяць незаконного знаходження під вартою.

Громадянин має право на спростування відомостей, які не відповідають дійсності. Якщо такі відомості були опубліковані, вони спростовуються в тому самому виданні, де їх було надруковано, або тим самим засобом масової інформації, який їх поширив. Документи, які містять недостовірну інформацію про громадянина, визнаються недійсними, відкликаються або на прохання громадянина замінюються. Наприклад, громадянину може бути замінена трудова

---

¹ Мазур М.Н. Компенсація моральної шкоди в зв'язку з незаконним кримінальним переслідуванням чи (та) засудженням: окремі питання судової практики / М.Р. Мазур // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Юриспруденція. – 2014. – № 11. – Т. 2. – С. 133.

книжка, до якої незаконно було внесено запис про його звільнення за неприйнятними для нього підставами.

Поновлення в правах реабілітованого включає комплекс юридичних і організаційно-правових заходів, спрямованих на анулювання раніше прийнятих рішень та припинення дій, які порушують права та свободи людини, відновлення бажаного для людини її попереднього правового статусу, поновлення бажаних для неї громадянських, трудових, соціальних, особистих та інших прав і свобод».

Громадянин, звільнений з роботи (посади) у зв'язку з незаконним засудженням або відсторонений від посади у зв'язку з незаконним притягненням до кримінальної відповідальності, відповідно до ст. 6 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду», має бути поновлений на колишній роботі (посаді), а в разі неможливості цього (ліквідація підприємства, установи, організації, скорочення посади, наявність інших передбачених законом підстав, що перешкоджають поновленню на роботі, посаді – йому має бути надано державною службою зайнятості іншу підходящу роботу. Робота (посада) надається громадянину не пізніше ніж через один місяць з дня звернення, якщо воно надійшло протягом трьох місяців з дня набрання законної сили виправдувальним вироком або винесення постанови (ухвали) про закриття кримінального провадження за відсутністю події кримінального правопорушення, відсутністю у діянні складу кримінального правопорушення або невстановленням достатніх доказів для доведення винуватості особи у суді і вичерпанням можливостей їх отримати.

На вимогу громадянина йому видається нова трудова книжка (в триденний строк), а за неможливості надати йому попередню роботу або в разі його незгоди працювати в попередній організації надається рівноцінна робота.

Час перебування під слідством і судом зараховується до загального трудового стажу, стажу роботи за спеціальністю, строку служби, стажу державної служби, безперервного стажу.

У строк попереднього ув'язнення включається термін:

- а) затримання особи без ухвали слідчого судді, суду;
- б) затримання особи на підставі ухвали слідчого судді, суду про дозвіл на затримання;

в) тримання особи під вартою як запобіжний захід, обраний суддею, судом як на стадії досудового розслідування, так і під час судового розгляду кримінального провадження;

г) перебування обвинуваченого у відповідному стаціонарному медичному закладі при проведенні судово-медичної або судово-психіатричної експертизи;

д) перебування особи, що відбуває покарання, в установах попереднього ув'язнення для проведення слідчих дій або участі у судовому розгляді кримінального провадження.

Згідно з внесеними в 2015 р. змінами до ст. 72 КК Законом № 3413 «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо удосконалення порядку зарахування судом строку попереднього ув'язнення у строк покарання)», зарахування судом строку попереднього ув'язнення у разі засудження до позбавлення волі в межах того ж кримінального провадження, в межах якого до особи було застосовано попереднє ув'язнення, провадиться з розрахунку *один день попереднього ув'язнення за два дні позбавлення волі*. У випадку призначення судом іншого покарання, аніж позбавлення волі, зарахування строку попереднього ув'язнення в межах того ж кримінального провадження здійснюється у наступному порядку: строк попереднього ув'язнення переводиться у строк позбавлення волі за вказаним вище співвідношенням; визначений строк позбавлення волі переводиться в інший призначений вид покарання відповідно до співвідношення, визначеного ч. 1 ст. 72 КК.

Робітникам і службовцям цей стаж враховується також при призначенні пенсій на пільгових умовах і за вислугу років, при встановленні розмірів місячних ставок (посадових окладів) залежно від тривалості роботи за спеціальністю, а також при виплаті разової винагороди або відсоткових надбавок за вислугу років.

Цей час зараховується також і в строк вислуги у певному званні. Наприклад, капітан міліції О. був незаконно засуджений і лише через півтора року після засудження був визнаний невинуватим та реабілітований. Він був відновлений на попередній посаді, в попередньому званні. Ураховуючи, що у нього скінчився строк вислуги у попередньому званні, йому одразу ж після відновлення було присвоєно чергове звання майора міліції.

Реабілітованому громадянину повертаються його ордени, медалі, титули та звання. Тут діє принцип повернення в первісний стан.

Реабілітований повністю отримує всі свої колишні права і пільги. Неприпустиме будь-яке ущемлення його прав та інтересів.

Реабілітованому має бути забезпечено право на поновлення на навчання у відповідному закладі освіти, з якого він був відрахований у зв'язку з притягненням до кримінальної відповідальності.

Місцеві органи влади і самоврядування протягом місяця з дня звернення повертають громадянинові, який втратив право користування жилим приміщенням внаслідок незаконного засудження, жиле приміщення, яке він займав раніше, а якщо воно не збереглося в натурі, протягом шести місяців з дня звернення громадянина позачергово надають йому в тому ж населеному пункті рівноцінне впорядковане жиле приміщення з урахуванням складу сім'ї та діючих норм жилої площі.

Вартість втраченого житла відшкодовується виходячи з ринкових цін, що діють на момент звернення громадянина про відшкодування шкоди.

Розмір сум, що підлягають виплаті в частині повернення втраченої заробітної плати, обчислюється виходячи із середньомісячної заробітної плати до притягнення громадянина до відповідальності за відрахуванням заробітку, одержаного ним за час відсторонення від роботи. Стосовно осіб, які не є робітниками чи службовцями, розмір середньомісячної заробітної плати визначається шляхом ділення на 12 суми річного прибутку. Якщо реабілітований не працював або не мав прибутків, розмір шкоди визначається виходячи з установленної мінімальної заробітної плати. Шкода відшкодовується з урахуванням індексу інфляції.

Проблеми реабілітації творчих людей мають певні особливості. Люди, які займалися науковою чи іншою творчою діяльністю (поети, письменники, живописці, композитори, співаки, актори, інші митці і автори творів), в разі незаконних кримінальних переслідувань нерідко втрачають шанси самореалізації – їх творчість переривається, їх твори вчасно не публікуються і оцінюються суспільством, їх духовні скарби залишаються на узбіччі культурного простору, самі вони віддаляються від творчих колективів і системи реалізації своїх творчих задумів.

Реабілітація творчої людини, вочевидь має доповнюватись забезпеченням видання за рахунок держави їх творів, які не побачили світу через незаконні кримінальні переслідування, а також надання

певної, визначеної законом, грошової допомоги для «творчої самовінвестиції» (первинного стартового капіталу) для майбутнього творчого самовідновлення), реанімації і розвитку своєї творчої діяльності. Такі положення мають бути передбачені в «Кодексі реабілітації постраждалих від незаконних дій чи бездіяльності влади».

3.3. Правовий порядок реабілітації

Jus est ars boni et aequi – Право є мистецтво добра і справедливості

Античний афоризм

Реабілітація включає в себе як прийняття реабілітуючого правочинного рішення у справі (виправдувального вироку чи постанови), так і вжиття заходів щодо відновлення усіх порушених прав та відшкодування і компенсації завданої шкоди.

Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» підлягає відшкодуванню шкода, завдана громадянину внаслідок: 1) незаконного засудження, незаконного повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, незаконного взяття і тримання під вартою, незаконного проведення в ході кримінального провадження обшуку, незаконного накладення арешту на майно, незаконного відсторонення від роботи (посади) та інших процесуальних дій, що обмежують права громадян; 2) незаконного застосування адміністративного арешту чи виправних робіт, незаконної конфіскації майна, незаконного накладення штрафу; 3) незаконного проведення оперативно-розшукових заходів, передбачених законами України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» та іншими актами законодавства.

Можна виділити повну реабілітацію і часткову.

Повна реабілітація здійснюється щодо особи, стосовно якої здійснювалось кримінальне провадження, яке завершилось винесенням оправдувального вироку (а рівно скасуванням обвинувального вироку апеляційною чи касаційною інстанцією з ви-

правданням особи) чи закриттям провадження за реабілітуючими підставами.

Часткова реабілітація може мати місце тоді, коли слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом визнаються незаконними окремі заходи процесуального примусу – затримання, повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, взяття і тримання під вартою, проведення в ході кримінального провадження обшуку, накладення арешту на майно, моніторингу банківських рахунків, зняття інформації з електронних інформаційних систем, відсторонення від посади та інші процесуальні дії, що обмежують права громадян, але при цьому кримінальне провадження продовжується або навіть в цілому може завершуватись обвинувальним вироком з іншими доказами та за іншими фактами, епізодами, обставинами.

Відновленню порушених прав людини передує прийняття акта про реабілітацію, яке може бути здійснене судом або органами досудового розслідування.

На досудовому слідстві актом повної реабілітації є постанова слідчого чи прокурора про закриття кримінальної справи за реабілітуючими обставинами – відсутністю події злочину, відсутністю в діянні складу злочину (включаючи випадки недоведеності участі особи у вчиненні злочину).

Актом часткової реабілітації на досудовому слідстві можуть бути ухвали слідчого судді чи постанови прокурора або інші рішення щодо визнання незаконними окремих слідчих чи інших процесуальних дій, що обмежують права і свободи людини. Наприклад, згідно зі ст. 206 КПК України, слідчий суддя суду, в межах територіальної юрисдикції якого перебуває особа, яка тримається під вартою, має право постановити ухвалу, якою зобов'язати будь-який орган державної влади чи службу особу забезпечити додержання прав такої особи. Якщо під час будь-якого судового засідання особа заявляє про застосування до неї насильства під час затримання або тримання в уповноваженому органі державної влади, державній установі слідчий суддя має доручити відповідному органу досудового розслідування провести дослідження фактів, викладених в заяві особи. Встановлені факти тортур дають підстави для звернення з вимогою відшкодування моральної шкоди.

Особливої уваги і реагування потребують факти катувань і нелюдських умов тримання під вартою, які є поширеними фактами

порушень прав і свобод людини, на що час від часу звертає увагу Європейський суд з прав людини. Проблеми реабілітації жертв катувань чи нелюдського поводження є недостатньо врегульованими законодавством та не досить дослідженими.

У Рекомендації Rec (2001) 10 Комітету міністрів державам – учасницям Ради Європи «Про Європейський кодекс поліцейської етики». (ухвалена Комітетом міністрів 19 вересня 2001р. на 765-му засіданні заступників міністрів) визначено, що ні за яких обставин правоохоронні органи не повинні застосовувати, заохочувати чи допускати будь-яких катувань і випадків нелюдського чи такого, що принижує людську гідність, поводження чи покарання, оскільки передбачена цією статтею заборона катувань і нелюдського чи принижуючого гідність поводження чи покарання, є абсолютною забороною.

Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, яка ратифікована Указом Президії ВР N 3484-XI від 26.01.87, катуванням визначає будь-яку незаконну дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди.

Практика Європейського суду з прав людини, визначає, що нелюдське поводження є поводженням, яке навмисно спричинює сильні душевні чи фізичні страждання, а принижуючим є таке поводження, яке принижує гідність особи або прокує особу до дій проти своєї волі або проти своєї совісті.

Відповідно заяви про катування чи нелюдське або принижуюче поводження мають бути перевірені прокурором, а за наслідками таких перевірок мають бути прийняті окремі рішення. В разі порушення кримінального провадження щодо посадових осіб, в такому провадженні жертва незаконних дій має отримати статус потерпілого, з використанням якого може вимагати відшкодування моральної шкоди. Але жертва катувань чи інших незаконних дій може і самостійно звернутись з позовом до суду, а використавши національні засоби захисту своїх прав і свобод, звернутись до Європейського суду з прав людини.

У справах № 40774/02 та № 4048/03 «Соловей та Зозуля проти України» від 27.11.2008 р. заявники скаржились на те, що тер-

мін тримання під вартою був безпідставно продовжений, а також на те, що мав місце довгий термін перебування під вартою. Європейський суд з прав людини зробив висновки: після сплину значного проміжку часу повторне затримання за однією і тією ж справою не виправдовує позбавлення волі, у таких випадках влада повинна обирати інший запобіжний захід.

У справі «Невмержитський проти України» (2005) Суд визнав, що було допущено грубі порушення прав людини в місцях тримання затриманих, жакливі умови тримання потягли захворювання людини, довгий строк тримання під вартою до суду невинуватий та незаконний, держава не в змозі виконати всі умови Конвенції.

Для того щоб виконати умови міжнародно-правових актів щодо забезпечення людських умов тримання підозрюваних, підсудних чи засуджених під вартою, Україні потрібно або втричі збільшити площі слідчих ізоляторів і тюрем, або втричі зменшити кількість людей, які туди будуть потрапляти. Який з цих варіантів кращий, питання риторичне. І хоч в народі кажуть – «не лякай злодія тюрмою, бо то його хата», та чого не треба робити, так це будувати безліч нових таких хат. Доцільніше провести виважену але широку декриміналізацію, частину кримінально-карних діянь перевести в стан адміністративних деліктів і замість позбавлення чи обмеження волі карати штрафами та суспільно-корисними роботами, для чого в державі є велике поле до прикладання зусиль. КК України 2001 р. по суті не виконав цієї місії гуманізації і декриміналізації. Вона має бути продовжена більш рішуче з орієнтиром на євростандарт.

За даними міжнародного центру тюремних досліджень, в Україні на початку липня 2015 р. було 136,2 тис. в'язнів, тобто на 100 тис. населення припадало 302 засуджених, (у 1996-му р. у місцях позбавлення волі сиділи 204 тис. українців, відповідно, було 398 осіб на 100 тис. населення), тоді як в Словаччині, наприклад, на 100 тис. населення в'язнів всього 88 осіб, в Білорусі – 50, а в Словенії ще менше. До того ж в Україні досі на 100 тис. населення чисельність правоохоронців 644, тоді як, наприклад, в Канаді – лише 193, що цілком достатньо в демократичному суспільстві.

В одній з найбільш резонансній справі – № 15825/06 «Яковенко проти України» (рішення від 25.01.2008) заявник скаржився на те, що як підозрюваний був затриманий протягом доби без скла-

дання протоколу, викривальні свідчення були дані із застосуванням фізичного насильства, затриманий подавав скарги на дії працівників міліції, що спричинили тілесні ушкодження, але відповідей не отримав, умови тримання в СІЗО жахливі, умови перевезення із СІЗО до суду нелюдські, затриманий мав тяжкі захворювання, але скарги на стан здоров'я не були розглянуті, внаслідок чого обвинувачений помер в СІЗО. Європейський суд з прав людини констатував, що тяжкий фізичний стан виник внаслідок жахливих умов тримання в камерах досудового ув'язнення, затриманому не було надано медичну допомогу, що дорівнює нелюдському поводженню, умови перевезення затриманих не відповідають мінімальним стандартам.

У своєму рішенні від 15 травня Європейський суд з прав людини зазначив наявність в Україні «системних проблем у сфері дотримання прав і свобод з боку правоохоронних органів стосовно тих, хто опинився під вартою “і закликав владу ‘вжити конкретних кроків щодо реформування правової системи для викорінення подібних випадків’».

Актом часткової реабілітації може слугувати рішення Європейського суду з прав людини, в якому, не змінюючи вироків національних судів, констатуються окремі факти порушення прав і свобод людини в процесі кримінальних проваджень (безпідставність затримання, незаконність негласних слідчих дій, тортури, нерозумні строки провадження тощо) та покладаються на державу зобов'язання щодо розумної сатисфакції. Окремі положення Європейської Конвенції з прав і свобод людини, що визначають право ЄСПЛ приймати рішення про сатисфакцію, мають бути закріплені в національному законодавстві про реабілітацію.

Окремі аспекти реабілітації жертв беззаконня в сфері кримінального судочинства можуть стати предметом аналізу омбудсмена.

Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

В контексті застосування норм права щодо реабілітації Уповноважений Верховної Ради України з прав людини може використовувати надане йому право: *відвідувати*, без попереднього повідомлення адміністрації, місця, в яких особи примусово тримаються за судовим рішенням або рішенням адміністративного органу від-

повідно до закону, в тому числі ізолятори тимчасового тримання, кімнати для перебування тимчасово затриманих військовослужбовців, слідчі ізолятори, гауптвахти, дисциплінарні батальйони, спеціальні приймальники для тримання осіб, підданих адміністративному арешту, міські, районні управління та відділи, лінійні управління, відділи, відділення, пункти органів внутрішніх справ, спеціалізовані автомобілі (у тому числі спеціалізовані автомобілі з конвоєм), приміщення (кімнати) для тримання підсудних (засуджених) у судах, заклади примусового лікування; психіатричні заклади; *бути присутнім* на засіданнях судів усіх інстанцій, у тому числі на закритих судових засіданнях, за умови згоди суб'єкта права, в інтересах якого судовий розгляд оголошено закритим; *вступати у справи*, провадження в яких відкрито за позовами (заявами, клопотаннями, поданнями інших осіб, на будь-якій стадії їх судового розгляду); *ініціювати* незалежно від його участі у судовому провадженні перегляд судових рішень; *направляти* у відповідні органи акти реагування Уповноваженого у разі виявлення порушень прав і свобод людини і громадянина для вжиття цими органами заходів; *перевіряти* стан додержання встановлених прав і свобод людини і громадянина відповідними державними органами, в тому числі тими, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, здійснюють виконання судових рішень, подавати в установленому порядку пропозиції щодо поліпшення діяльності таких органів у цій сфері¹.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини відповідно до Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» приймає та розглядає звернення громадян України, іноземців, осіб без громадянства або осіб, які діють в їхніх інтересах. При розгляді звернення Уповноважений: відкриває провадження у справі про порушення прав і свобод людини і громадянина; направляє звернення за належністю в орган, до компетенції якого належить розгляд справи, та контролює розгляд цього звернення. Актами реагування Уповноваженого щодо порушень положень Конституції України, законів України, міжнародних договорів

¹ Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». //Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 20. – Ст. 99. {Із змінами, внесеними згідно із Законами № 274-VI від 15.04.2008, ВВР, 2008, № 25, ст. 240; № 4652-VI від 13.04.2012, ВВР, 2013, № 21, ст. 208; № 4711-VI від 17.05.2012, ВВР, 2013, № 14, ст. 89; № 5207-VI від 06.09.2012, ВВР, 2013, № 32, ст. 412; № 5409-VI від 02.10.2012, ВВР, 2013, № 41, ст. 552; № 1170-VII від 27.03.2014, ВВР, 2014, № 22, ст. 816; № 1262-VII від 13.05.2014, ВВР, 2014, № 27, ст. 914; № 1697-VII від 14.10.2014, ВВР, 2015, № 2–3, ст. 12; № 77-VIII від 28.12.2014, ВВР, 2015, № 11, ст. 75}

України стосовно прав і свобод людини і громадянина є конституційне подання Уповноваженого та подання Уповноваженого до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та їх посадових і службових осіб.

Указана компетенція Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини може бути використана як для встановлення фактів так і для ініціювання часткової чи повної реабілітації жертв беззаконня в кримінальному процесі.

В суді актом реабілітації виступають: виправдувальний вирок, ухвала чи постанова про закриття справи з реабілітуючих підстав; постанова судді про закриття справи, якщо вчинене суспільно небезпечне діяння особою, щодо якої розглядається справа про застосування примусового заходу медичного і виховного характеру, не буде доведене; постанова апеляційного чи касаційного суду з реабілітуючих підстав.

Будь-який акт реабілітації припиняє всі дії органів досудового розслідування, прокуратури, суду, які порушили права, свободи та інтереси особи, не винуватої у вчиненні злочину або щодо якої застосовані незаконно засоби процесуального примусу.

Право на відшкодування шкоди, завданої незаконним і необґрунтованим кримінальним переслідуванням, незаконним засудженням мають:

- виправданий за вироком суду;
- підозрюваний, кримінальне провадження стосовно якого закрито з реабілітуючих підстав;
- підсудний, щодо якого справу закрито судом;
- засуджений – у разі повного або часткового скасування обвинувального вироку, який вступив у законну силу, і закриття провадження у справі за реабілітуючих підстав;
- представники, близькі родичі особи, до якої застосовано примусові заходи медичного чи виховного характеру, у випадках скасування незаконної і необґрунтованої постанови суду про застосування цього заходу;
- близькі родичі, спадкоємці реабілітованого – у разі його смерті;
- будь-яка особа, щодо якої незаконно і необґрунтовано застосовано заходи процесуального примусу чи обмеження

її прав і свобод або яка зазнала тортур, катувань чи інших нелюдських форм поводження.

Перш за все, відповідно до Положення про застосування Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду»¹, реабілітованому громадянину, а у разі його смерті – його спадкоємця орган, який його виправдав і реабілітує, одночасно з повідомленням про закриття справи або з копією виправдувального вироку, що набрав законної сили, або постановою (ухвалою) суду (судді) направляє повідомлення, в якому роз'яснює, куди і протягом якого терміну можна звернутися за відшкодуванням шкоди і поновленням порушених прав. У повідомленні зазначається перелік тільки тих вимог, на які громадянин має право претендувати. За відсутності відомостей про місце проживання спадкоємців повідомлення направляється їм не пізніше п'яти днів з дня їх звернення до органів дізнання, слідства, прокуратури і суду.

Суб'єкти реабілітаційних правовідносин. Особами, що мають право на відшкодування шкоди можуть бути обвинувачений, підозрюваний, підсудний, засуджений, цивільний відповідач, будь-який інший учасник процесу або будь-яка особа, яка навіть і не мала ніякого процесуального статусу, але якій при здійсненні процесуальної діяльності була неправомірно завдана шкода. Безумовно, що найбільш вагомо ці питання виникають відносно обвинувачуваного (підсудного) чи засудженого у зв'язку з незаконним притягненням їх до кримінальної відповідальності.

Відповідачем у реабілітаційних правовідносинах є держава в особі уповноважених нею органів, на яких покладаються обов'язки щодо виконання реабілітаційних дій (повернути вилучене майно, відновити на роботі у відповідній посаді, видати чек на одержання коштів в банківській установі і т. ін.).

Права осіб, які реабілітуються законом, визначаються в різних нормах реабілітаційного права. Доцільно їх систематизувати і викласти в окремій нормі, яка б під розписку доводилась до відома реабілітованої особи при прийнятті реабілітуючого її рішення.

---

¹ Положення про застосування Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду». Затв. Мініст. Ген. Прокуратурою та. Мінфін.: Наказ від 04.03.1996р. № 6/5, 3, 41 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1997. – № 9–10. – 757 с.

Слушну спробу в цьому напрямку зробила О. В. Капліна¹. Відправляючись від поданої нею системи прав реабілітованого, можна визначити, що реабілітований має право:

- знати про прийняття реабілітуючого його рішення та бути ознайомленим з ним;
- бути поновленим в порушених правах та одержувати відшкодування завданої йому матеріальної і компенсації моральної шкоди;
- бути повідомленим про порядок поновлення порушених його прав та відшкодування завданої йому матеріальної і компенсації моральної шкоди;
- вимагати від органів досудового слідства і суду прийняти рішення щодо реабілітації та оскаржувати їх в судовому порядку;
- в разі постановлення виправдувального вироку та перебування під вартою бути негайно звільненим з під варти в залі суду.

Розмір сум, які підлягають відшкодуванню, визначається з урахуванням заробітку, не одержаного громадянином за час відсторонення від роботи (посади), за час відбування кримінального покарання чи виправних робіт як адміністративного стягнення. Розмір цих сум обчислюється виходячи з середньомісячного заробітку громадянина до вчинення щодо нього незаконних дій з урахуванням заробітку (інших відповідних доходів), одержаного за час відсторонення від роботи (посади), відбування кримінального покарання або адміністративного стягнення у вигляді виправних робіт. Розмір шкоди громадянину, який відбував виправні роботи за місцем роботи або в місцях, що визначаються органами, які виконують цей вид покарання, обчислюється у вигляді сум, відрахованих із заробітної плати на виконання вироку або ухвали суду чи постанови судді. При урахуванні заробітку громадянина, який відбував покарання в місцях позбавлення волі, враховується тільки та його частина, яка нарахована йому після відрахування витрат на утримання виправно-трудових установ.

У тих випадках, коли не можна визначити дохід громадянина (ще не настав термін подачі декларації або з інших причин) або коли громадянин не мав певних джерел доходів з поважних при-

¹ Капліна О. В. Реабілітація в кримінальному процесі / О. В. Капліна // Кримінальний процес України. – Х.: Право, 2000.

чин (протягом перших трьох місяців після звільнення із Збройних Сил чи інших військових формувань, створених відповідно до законодавства України, або закінчення середньої школи чи у разі хвороби тощо), розмір шкоди визначається виходячи з установленого законом мінімуму заробітної плати.

Порядок і розмір відшкодування шкоди визначають суд, слідчий, орган дізнання або прокурор при винесенні рішення, що реабілітує громадянина.

Для визначення розміру шкоди, яка підлягає відшкодуванню, реабілітований звертається:

- при закритті справи – до відповідних слідчих органів, що винесли постанову про закриття справи;
- при винесенні виправдувального вироку судом першої інстанції – до суду, що виніс вирок;
- при скасуванні вироку судами апеляційної чи касаційної інстанції, у тому числі й у порядку перегляду за нововиявленими обставинами – до відповідного суду першої інстанції, рішення якого були скасовані.

Постанова відповідних органів про відшкодування шкоди може бути оскаржена безпосередньо до суду або до вищого суду. Заява про оскарження винесеної постанови звільняється від мита.

У місячний термін відповідний орган збирає всі необхідні документи для визначення розміру шкоди і виносить постанову (рішення) про її відшкодування.

У такому рішенні вказується:

- дата початку кримінального провадження, дата і час затримання підозрюваного, арешту або обрання іншого запобіжного заходу та притягнення як обвинувачуваного, дата засудження, міра покарання і строк відбутого покарання;
- дата і підстави винесення виправдувального вироку, скасування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, закриття кримінальної справи (за відсутністю події злочину, за відсутністю в діянні складу злочину або за недоведеністю участі громадянина у скоєнні злочину) або закриття справи про адміністративне правопорушення;
- зміст вимог громадянина (стягнення заробітку, випланих штрафів, судових витрат, сум за надання юридичної допомоги тощо);

- докладний розрахунок втраченого громадянином заробітку (доходу) з посиланням на документи, на підставі яких проведено розрахунок (розмір середньомісячного заробітку, період, протягом якого громадянин був відсторонений від попередньої посади, перебував під вартою як запобіжного заходу, відбував покарання або адміністративне стягнення; сума податків, що підлягає утриманню за цей період часу, загальна сума, що підлягає виплаті в рахунок втраченого заробітку);
- розмір штрафів, судових витрат та інших сум, що виплачені (стягнуті за виконавчим листом) у зв'язку з незаконними діями;
- розмір сум, що виплачені (стягнуті за виконавчим листом) на користь установи (адвоката), яка надала юридичну допомогу;
- загальна сума, що підлягає виплаті громадянину в рахунок відшкодування завданої шкоди і порядок її виплати;
- порядок і термін оскарження і опротестування постанови (ухвали).

У разі незгоди з винесеною постановою про відшкодування шкоди громадянин може оскаржити її до суду в порядку, встановленому для розгляду скарг на неправомірні дії органів державного управління і службових осіб, що обмежують права громадян. Оскарження до суду не позбавляє громадянина права звернутись зі скаргою до відповідного прокурора. У разі незгоди з винесеною ухвалою суду громадянин має право оскаржити її до суду вищої інстанції в касаційному порядку.

Виконання рішення про відшкодування шкоди здійснюється в такому порядку.

Не пізніше трьох днів після винесення постанови (ухвали) про розмір шкоди завірена гербовою печаткою її копія надсилається громадянину або його спадкоємцям і подається ними до відповідного територіального органу Державного казначейства за місцем проживання для одержання чека.

Відповідний територіальний орган Державного казначейства, до якого звернувся громадянин за відшкодуванням шкоди, надсилає до Управління Державного казначейства в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі заявку, в якій

вказує суму відшкодування, а Управління Державного казначейства в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі надсилає заявку до Головного управління Державного казначейства України.

Головне управління Державного казначейства України перераховує вказані кошти на рахунок Управління Державного казначейства в областях, а останні – на рахунок відповідного територіального органу Державного казначейства для виплати їх громадянинові.

Виплата громадянинові суми відшкодування проводиться установою банку на підставі чека, виданого органом Державного казначейства, після подання громадянином копії постанови (ухвали) органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду про розмір відшкодування шкоди за умов наявності коштів на рахунку відповідного територіального органу Держказначейства.

Згідно з впровадженою з 1998 р. новою бюджетною класифікацією України видатки на відшкодування збитків, завданих громадянам, слід класифікувати як «інші види соціальної допомоги» (код № 090402 функціональної класифікації видатків бюджету).

Копія зазначеної постанови (ухвали) залишається в справі відповідного органу Державного казначейства України. На цій копії орган Держказначейства робить відмітку із зазначенням дати, номера і суми чека, виданого громадянинові для отримання ним зазначених коштів.

Якщо вимога про відшкодування моральної шкоди або морального збитку або вимога про відновлення в правах з будь-яких причин будь-ким не виконані або виконані не повністю, громадянин має право звернутися до суду в порядку позовного провадження та вимагати вжиття примусових заходів захисту своїх прав та інтересів.

Вимога громадянина до фінансового органу також розглядається в місячний термін з дня його звернення.

Незважаючи на ці позитивні норми, відповідно до ст. 32 Закону України «Про Державний бюджет України на 2000 рік» від 17 лютого 2000 р. та ст. 25 Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» від 7 грудня 2001 р. відшкодування шкоди, завданої громадянам незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду, здійснювалося за рахунок коштів на утримання судів, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України.

Через це відшкодування шкоди здійснювалося за остаточним принципом або взагалі не здійснювалося. Відповідь на це питання містить рішення Конституційного Суду України від 3 жовтня 2001 р. № 12-рп/2001, згідно з яким положення вказаних вище законів визнані неконституційними.

В слідчій і судовій практиці відшкодування моральної шкоди та визначення розмірів компенсаційних виплат відбувається досі не без проблем.

Яким не повинно бути правосуддя яскраво ілюструє справа Світлани Зайцевої.

Тридцятирічна жінка, мати трьох дітей була незаконно засуджена за вбивство. В процесі слідства їй вручили повістку і дали розписатись в її отриманні. При цьому обставини вручення повістки були «розставлені так, що, розписуючись, Світлана, поклала руку на портфель, який належав загиблій людині. Згодом саме відбитки її пальців на об'єкті посягання і стали “зловісним” доказом обвинувачення, які були підкріплені тортурами, шантажем і їх наслідками – зізнаннями, яке досі залишається “невмирущою царицею доказів”. Світлана отримала 7,5 року тюрми за вироком суду.

Після року ув'язнення справжніх злочинців знайшли. Але у колонії Світлана захворіла на туберкульоз і у квітні 2006 р. померла, залишивши сиротами трьох діток. Ними опікується їх бабуся. За чотири години до смерті С. Зайцева написала своїй матері довіреність на представлення в суді інтересів її дітей. Мати С. Зайцевої подала позов на відшкодування морального і матеріального збитку, заподіяного сім'ї смертю дочки, зажадавши від держави по 1 млн. грн кожному члену сім'ї, що постраждали. Далі тривали судові поневіряння. Жінка майже 2 роки намагалася відшкодувати моральні збитки, але їй відмовляли.

За вказівкою Генерального прокурора було порушено кримінальну справу за фактом перевищення службових повноважень працівниками Макіївського райвідділу міліції, а саму справу передано для подальшого всебічного та об'єктивного розслідування до Головного управління з розслідування особливо важливих справ Генеральної прокуратури.

Врешті суд присудив два мільйони гривень компенсації моральної шкоди незаконним засудженням, що потягли тяжкі наслідки. Це найбільша компенсація в країні за неправомірні дії правоохо-

ронних органів. Але журналісти провели своє розслідування, встановивши, що з адвокатом покійна підписала угоду, що в разі, коли рішення суду буде на її користь, половину суми вона залишає адвокату. Бабуся відмовилась від послуг такого адвоката...

Проблеми компенсації моральної шкоди досі ще є «важкопрохідними» для позивачів, оскільки процедури виплат зарегламентовані підзаконними нормативними актами, які замикаються на приведення їх у дію конкретними приписами щодо надходжень на відповідні рахунки держказначейства, які викладаються в щорічному законі про державний бюджет.

В разі необхідності реабілітація забезпечується судовим рішенням та застосуванням у відповідності з ним державного примусу. Невиконання судового рішення може тягти кримінальну відповідальність за ст. 382 КК України

Позови, пов'язані з відшкодуванням шкоди, завданої особою незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача.

Виконання судових рішень, які передбачають відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури, а також судів здійснюється Державним казначейством України за попереднім інформуванням Міністерства фінансів України.

Відповідно в Порядку виконання Державним казначейством України рішень суду щодо відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури, а також судів, затвердженому наказом Державного казначейства України № 39 від 04.02.2008 року, дані такі роз'яснення.

Виконання судових рішень, які передбачають відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури, а також судів здійснюється Державним казначейством України за вимогою органів державної виконавчої служби України за черговістю їх надходження, за рахунком і в межах бюджетних асигнувань, затверджених у Державному бюджеті України на цю мету.

У разі потреби в таких видатках понад обсяг бюджетних призначень в установленому законодавством порядку подаються від-

повідні пропозиції щодо виділення коштів з резервного фонду державного бюджету або внесення змін до Закону України про Державний бюджет України на відповідний рік.

Для забезпечення проведення безспірного списання коштів у Державному казначействі України відкривається рахунок на ім'я Державного казначейства України за балансовим рахунком 3521 «Реєстраційні рахунки розпорядників за коштами загального фонду державного бюджету» з дотриманням вимог Порядку відкриття рахунків у національній валюті в органах Державного казначейства, затвердженого наказом Державного казначейства України від 02.12.2002 N 221 (z0976–02), зареєстрованого у Міністерстві юстиції України 17.12.2002 за N 976/7264.

Асигнування за бюджетною програмою КПКВ 3504030 «Відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду, відшкодування громадянинуві вартості конфіскованого та безхазяйного майна, стягнутого в дохід держави», відкриваються на підставі помісячного розпису у перший робочий день місяця та спрямовуються на позабалансовий рахунок 9075 «Відкриті асигнування загального фонду державного бюджету», відкритий у Державному казначействі України.

За умови недостатності відкритих асигнувань на рахунок 9075 «Відкриті асигнування загального фонду державного бюджету» для виконання вимог органів державної виконавчої служби України Державне казначейство України здійснює облік цих документів, неоплачених у строк, а також готує лист Міністерству фінансів України з обґрунтованими пропозиціями щодо збільшення бюджетних асигнувань на поточний або наступний місяць у межах бюджетних призначень, визначених Законом України про Державний бюджет України на відповідний рік.

Виконання рішень суду, які передбачають відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури, а також судів, здійснюється у разі надходження до Державного казначейства постанови державного виконавця про відкриття виконавчого провадження, виконавчого документа та оформленої належним чином у двох примірниках платіжної вимоги.

Реквізит «Призначення платежу» платіжної вимоги має містити інформацію про назву, дату видачі виконавчого документа, номер

статті Закону України про Державний бюджет України на відповідний рік, якою передбачено порядок проведення видатків Державного бюджету України, прізвище та ініціали особи, на користь якої стягуються кошти.

Якщо платіжна вимога оформлена з порушенням вимог до заповнення реквізитів розрахункових документів, установлених Національним банком України, Державне казначейство України повертає органу державної виконавчої служби платіжну вимогу та виконавчий документ без виконання. Підстави для повернення зазначаються на зворотному боці розрахункового документа.

Постанова державного виконавця про відкриття виконавчого провадження, перший примірник платіжної вимоги, копія виконавчого документа залишаються на зберіганні у Державному казначействі України. Другий примірник платіжної вимоги та виконавчий документ з відміткою про виконання повертаються органу державної виконавчої служби.

Оплата платіжної вимоги оформляється платіжним дорученням, яке засвідчується підписом відповідального виконавця та відбитком штампа казначейства. Дата складання платіжного доручення має відповідати даті списання коштів. У реквізиті «Призначення платежу» платіжного доручення орган Державного казначейства зазначає номер і дату платіжної вимоги, яка оплачується, та зазначає текст, що наведений у реквізиті «Призначення платежу» цієї платіжної вимоги. Для підтвердження оплати відповідальний виконавець окреслює в платіжній вимозі реквізит «Сума» та на звороті її примірників, поданих до органу Державного казначейства, а також на виконавчому документі зазначає дату, суму платежу, засвідчуючи це своїм підписом.

У разі, якщо бюджетні призначення за відповідною бюджетною програмою використані у повному обсязі до завершення бюджетного періоду, Державне казначейство України повертає надіслані органами державної виконавчої служби документи з відміткою про відсутність коштів бюджету за бюджетною програмою та подає відповідні пропозиції Міністерству фінансів щодо виділення коштів з резервного фонду державного бюджету або внесення змін до Закону України про Державний бюджет України на відповідний рік.

Інформацію щодо відшкодування шкоди, завданої громадянину нові незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, про-

куратури, а також судів, та сум безспірно списаних коштів з рахунків, на яких обліковуються кошти державного бюджету, Державне казначейство України раз у квартал подає органам прокуратури, які звертаються в інтересах держави до суду з регресними позовами про відшкодування збитків, завданих Державному бюджету України.

У разі встановлення в діях посадової, службової особи органів дізнання, досудового слідства, прокуратури, а також судів складу злочину за обвинувальним вироком суду щодо неї, який набрав законної сили, держава в установленому порядку реалізує право зворотної вимоги (регресу) до цієї особи щодо відшкодування збитків, завданих Державному бюджету України, у розмірі виплаченого державою відшкодування, якщо інше не встановлено законом.

Як бачимо, проблем реабілітації накопичилось забагато. Найкращим, мабуть, є те правосуддя, яке працює так, що для застосування інституту реабілітації не виникають приводи і підстави. Це в ідеалі. Для цього мають бути розбудовані неперевершена правова система і бездоганні в своїй об'єктивності і неупередженості суди. Поки що, коли, як говорив Отто Едуарда Леопольд фон Бісмарк «Свобода – це розкіш, яку не кожен може собі дозволити», потрібно розвивати правову форму і правові гарантії реабілітації.

На завершення слова класика: «Нещаслива людина жорстока і черства. А все лише через те, що добрі люди спотворили її» (Михайло Булгаков).

Важливо пам'ятаючи сумний урок історії й навчаючись, навіть, на помилках минулого, не допускати свавілля влади в сьогоденні та попереджати можливість її прояву в майбутньому.

Список використаних джерел

Нормативні акти

1. Конституція України: Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141) {Із змінами, внесеними згідно із Законами № 2222-IV від 08.12.2004, ВВР, 2005, № 2, ст. 44; № 2952-VI від 01.02.2011, ВВР, 2011, № 10, ст. 68; № 586-VII від 19.09.2013, ВВР, 2014, № 11, ст. 142; № 742-VII від 21.02.2014, ВВР, 2014, № 11, ст. 143}

Основні міжнародно-правові акти

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Зі змінами та доповненнями, внесеними Протоколом № 11 від 11 травня 1994 року, Протоколом № 14 від 13 травня 2004 року) //Офіційний вісник України. – 1998. – № 13.
2. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи. – К., 1992 р. – С. 18–24.
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966р. // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи. – К., 1992 р. – С. 36–62.
4. Резолюція 34/169 Генеральної Асамблеї ООН «Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку» від 17 грудня 1979 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zako№2.rada.gov.ua>
5. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй щодо заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила) від 14 грудня 1990 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zako№2.rada.gov.ua>
6. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями (Резолюція 45/111 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 року)
7. Основні принципи, що стосуються ролі юристів, прийняті Конгресом ООН 27 серпня – 7 вересня 1990 року.
8. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживань владою. Прийнята на сороковій сесії Генеральної Асамблеї ООН 29 листопада 1985 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_114.
9. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню

- 26 листопада 1987 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_068.
10. Резолюція Комітету Міністрів Ради Європи від 2 березня 1978 р. № (78)8 «Про юридичну допомогу і консультації»
  11. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R (99) 19 «Про посередництво (медіацію) у кримінальних справах» від 15 вересня 1999 року // Відновне правосуддя в Україні: Спецвипуск. – 2005. – С. 53–56.
  12. Принципи і керівні положення Організації Об'єднаних Націй, що стосуються доступу до юридичної допомоги в системі кримінального правосуддя // Резолюція Економічного та Соціальної Ради ООН 2012/15 від 26 липня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU13168.html
  13. Резолюція 60/7, прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй, «Пам'ять про Холокост» // ООН; Резолюція, Міжнародний документ від 01.11.2005 № 60/7.

Законо України

1. Кримінально-процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10, № 11–12, № 13. – Ст. 88, {Із змінами, внесеними згідно із Законами № 5076-VI від 05.07.2012, ВВР, 2013 – № 916-VIII від 24.12.2015}. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua
2. Закон України № 192-VIII від 12 лютого 2015 року «Про забезпечення права на справедливий суд» // Офіційний вісник України. – 2015. – № 17. – Ст. 447.
3. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» (в редакції Закону України № 192-VIII від 12 лютого 2015 року «Про забезпечення права на справедливий суд») // Офіційний вісник України. – 2015. – № 17. – Ст. 447.
4. Закон України від 1.12.1994 року «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 1. – Ст. 1. {Із змінами, внесеними згідно із Законами N 2353-XII (2353–12) від 15.05.92, ВВР, 1992, N 32, ст. 456; N 2803-XII (2803–12) від 19.11.92, ВВР, 1993, N 2, ст. 9; N 107-VI (107–17) від 28.12.2007, ВВР, 2008, N 5–6, N 7–8, ст. 78; N 1760-VI (1760–17) від 15.12.2009, ВВР, 2010, N 8, ст. 62; N 5477-VI (5477–17) від 06.11.2012, ВВР, 2013, N 50, ст. 693}
5. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – N 22. – Ст. 262 {Із

- змiнами, внесеними згiдно iз Законами N 2353-XII (2353-12) вiд 15.05.92, ВВР, 1992, N 32, ст. 456; N 2803-XII (2803-12) вiд 19.11.92, ВВР, 1993, N 2, ст. 9; N 107-VI (107-17) вiд 28.12.2007, ВВР, 2008, N 5-6, N 7-8, ст. 78; – змiни дiють по 31 грудня 2008 року} {Додатково див. Рiшення Конституцiйного Суду N 10-рп/2008 (v010p710-08) вiд 22.05.2008} {Iз змiнами, внесеними згiдно iз Законами N 1760-VI (1760-17) вiд 15.12.2009, ВВР, 2010, N 8, ст. 62; N 5477-VI (5477-17) вiд 06.11.2012, ВВР, 2013, N 50, ст. 693}
6. Закон України «Про боротьбу з тероризмом»// Вiдомостi Верховної Ради України. – 2003. – № 25. – Ст. 180 (I змiнами i доповненнями. Внесеними згiдно iз Законами: N 2600-IV (2600-15) вiд 31.05.2005, ВВР, 2005, N 25, ст. 335. – N 141-VIII (141-19) вiд 03.02.2015, ВВР, 2015, N 13, ст. 87; N 378-VIII (378-19) вiд 12.05.2015, ВВР, 2015, N 28, ст. 246; N 649-VIII (649-19) вiд 17.07.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/638-15/print1445428036684537>.
  7. Закон України № 5076- VI вiд 5 липня 2012 року «Про адвокатуру та адвокатську дiяльнiсть» // Вiдомостi Верховної Ради України. – 2013. – № 27. – Ст. 282.
  8. Закон України «Про безоплатну правову допомогу»// Вiдомостi Верховної Ради України (ВВР), 2011, N 51, ст. 577) {Iз змiнами, внесеними згiдно iз Законами N 3671-VI (3671-17) вiд 08.07.2011, ВВР, 2012, N 16, ст. 146 Кодексом N 4651-VI (4651-17) вiд 13.04.2012, ВВР, 2013, N 9-10, N 11-12, N 13, ст. 88 Законами N 4652-VI (4652-17) вiд 13.04.2012, ВВР, 2013, N 21, ст. 208 N 5076-VI (5076-17) вiд 05.07.2012 N 5290-VI (5290-17) вiд 18.09.2012.
  9. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». //Вiдомостi Верховної Ради України. – 1998. – № 20. – Ст. 99. {Iз змiнами, внесеними згiдно iз Законами № 274-VI вiд 15.04.2008, ВВР, 2008, № 25, ст. 240; № 4652-VI вiд 13.04.2012, ВВР, 2013, № 21, ст. 208; № 4711-VI вiд 17.05.2012, ВВР, 2013, № 14, ст. 89; № 5207-VI вiд 06.09.2012, ВВР, 2013, № 32, ст. 412; № 5409-VI вiд 02.10.2012, ВВР, 2013, № 41, ст. 552; № 1170-VII вiд 27.03.2014, ВВР, 2014, № 22, ст. 816; № 1262-VII вiд 13.05.2014, ВВР, 2014, № 27, ст. 914; № 1697-VII вiд 14.10.2014, ВВР, 2015, № 2-3, ст. 12; № 77-VIII вiд 28.12.2014, ВВР, 2015, № 11, ст. 75}
  10. Закон України «Про реабiлітацiю осiб на виконання рiшень Європейського суду з прав людини» // Вiдомостi Верховної Ради України. – 2014. – № 12. – Ст. 194.
  11. Закон України вiд 22 грудня 2005 року «Про доступ до судових рiшень» // Вiдомостi Верховної Ради України. – 2006. – № 15. – Ст. 128.

12. Закон України № 1698-VII від 14 жовтня 2014 року «Про Національне антикорупційне бюро України» // Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 47. – Ст. 2051 (із змінами, внесеними згідно із Законами № 77-VIII від 28.12.2014, ВВР, 2015, № 11, ст. 75; № 198-VIII від 12.02.2015)
13. Закон України «Про застосування амністії в Україні» // Відомості Верховної Ради України, – 1996. – N 48, – Ст. 263. {Із змінами, внесеними згідно із Законами N 620/96-ВР від 19.12.96, ВВР, 1997, N 9, ст. 69; N 1745-III (1745–14) від 18.05.2000, ВВР, 2000, N 35, ст. 281; N 491-V (491–16) від 19.12.2006, ВВР, 2007, N 9, ст. 79; N 3465-VI (3465–17) від 02.06.2011, ВВР, 2011, N 51, ст. 580; N 4652-VI (4652–17) від 13.04.2012, ВВР, 2013, N 21, ст. 208; N 221-VII (221–18) від 18.04.2013, ВВР, 2014, N 10, ст. 119; N 792-VII (792–18) від 27.02.2014, ВВР, 2014, N 14, ст. 257}
14. Закон України № 5475-VI від 6 листопада 2012 року «Про всеукраїнський референдум» // Офіційний вісник України. – 2012. – № 92. – С. 7. – Ст. 3729.
15. Постанова Верховної Ради України «Про тлумачення Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”» від 24 грудня 1993 р.
16. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 12.
17. Закон України від 18.02.1992 року «Про оперативно-розшукову діяльність» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303; Зі змінами відповідно до Законів № 5463-VI (5463–17) від 16.10.2012; № 4652-VI (4652–17) від 13.04.2012, ВВР, 2013, № 21, ст. 208.
18. Закон України № 198-VIII від 12 лютого 2015 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції» // Офіційний вісник України. – 2015. – № 18. – Ст. 481.
19. Закон України № 1698-VII від 14 жовтня 2014 року «Про Національне антикорупційне бюро України» // Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 47. – Ст. 2051 (із змінами, внесеними згідно із Законами № 77-VIII від 28.12.2014, ВВР, 2015, № 11, ст. 75; № 198-VIII від 12.02.2015).
20. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 50. – Ст. 504.
21. Закон України № 731-VIII від 8 жовтня 2015 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції» // Голос України від 25.11.2015. – № 221–222.

Рішення Конституційного Суду України

1. Рішення Конституційного Суду України у справі № 1–17/2000 за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України, статті 44 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про право вільного вибору захисника) від 16.11.2000 р. за № 13-рп/2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 47. – Ст. 2045.
2. Рішення Конституційний Суд України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30 вересня 2009 року.
3. Рішення Конституційного Суду України від 20 жовтня 2011 року № 12-рп/2011 у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=160045>.
4. Рішення Конституційного Суду України від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012 у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=174313>.
5. Рішення Конституційного суду України від 8 липня 2003 року № 14-рп/2003 у справі за поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення статті 150 Кримінально-процесуального кодексу України стосовно тяжкості злочину (справа про врахування тяжкості злочину при застосуванні запобіжного заходу). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua-i№fo.biz/legal/basete/ua-cmwusr.htm>.

Практика Європейського суду з прав людини

1. Рішення Європейського суду з прав людини від 24 листопада 2011 року «Загородній проти України» (заява № 27004/06) // Офіційний вісник України» від 18 травня 2012 року № 35.
2. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Данкевич проти України» (заява № 40679/98, рішення від 29 квітня 2003 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/19619>.
3. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Яременко проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/19618>.

4. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Шабельник проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/19618>.
5. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Луценко проти України» (рішення від 19/11/2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/19618>
6. Справа «Афанасьєв проти України» (остаточне рішення від 5 квітня 2005 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hand-help.ru/documents/>
7. Справа «Нечипорук і Йонкало проти України» (заява № 42310/04, рішення від 21 квітня 2011 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://zakon.nau.ua/>
8. Справа «Довженко проти України» (CASE OF DOVZHENKO v. UKRAINE (заява № 36650/03), рішення від 12 січня 2012 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hand-help.ru/documents/>
9. Справа «Мамедова проти Російської Федерації» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: eurcort.eu/
10. Справа «Шенк против Швейцарії» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eurcort.eu/uploads/ECHR>
11. Справа «Яллог проти Німеччини» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hand-help.ru/documents/>
12. Справа «Гедфен» проти Німеччини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.echr.ru/>
13. Справа «Савіцький проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/>
14. Справа «Георгій Быков против Российской Федерации» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sutyajnik.ru/documents/3828.html>
15. Справа «Каверзін проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.minjust.gov.ua/file/25576
16. Справа «Іглін проти України» (заява № 39908/05, рішення від 12 січня 2012 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hand-help.ru/documents/>
17. Справа «Ошурко проти України» (заява №№ 33108/05, остаточне рішення від 8 вересня 2011 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hand-help.ru/documents/>
18. Справа «Шульгін проти України» (заява № 29912/05, рішення від 8 грудня 2011 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hand-help.ru/documents/>
19. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Білий проти України» (CASE OF BILYY v. UKRAINE) (заява № 14475/03, оста-

- точне рішення 21/01/201 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hand-help.ru/documents/>
20. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Риженко проти України» (заява № 55902/11 від 30 липня 2015 року). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_a73
  21. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Мащенко проти України» (заява № 42279/08 від 11 червня 2015 року). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_a69
  22. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі Справа «Ігнаткіна проти України» (заява № 70758/12 від 21 травня 2015 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_a65

Підзаконні акти

1. Про Державну міжвідомчу комісію у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій: Постанова Кабінету Міністрів України від 2 серпня 1996 р. № 897.
2. Положення про застосування Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду». Затв. Мінюст. Ген. прокуратура. Мінфін.: Наказ від 04.03.1996р. № 6/5, 3, 41 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1997. – № 9–10. – 757 с.
3. Положення про комісії Рад народних депутатів з питань поновлення прав реабілітованих, затверджене Постановою Кабінету Міністрів УРСР від 24 червня 1991 р. № 48. Постановою Кабінету Міністрів України від 5 жовтня 1992 р.(в редакції Постанови від 18 лютого 1993 р. № 112).
4. Положення Про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 18 лютого 1993 р. № 112.
5. Про затвердження Порядку внесення коштів на спеціальний рахунок у разі застосування застави як запобіжного заходу, постанова Кабінету Міністрів України № 15 від 11.01.2012 р., із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 868 від 19.09.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/15-2012-п>.

6. Порядок обліку, зберігання, оцінки конфіскованого та іншого майна, що переходить у власність держави, і розпорядження ним, затверджений постановою КМУ № 1340 від 25.08.1998 р. (із змінами, внесеними згідно з Постановою КМУ № 1042 від 14.11.2012р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://zako№2.rada.gov.ua>
7. Порядок інформування центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги про випадки затримання осіб, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2011 р. N 1363.
8. Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань. Затверджено Наказом Генерального прокурора України № 69 від 17.08.2012
9. Інструкція «Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні», затверджена Наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України 16.11.2012 № 114/1042/516/1199/936/1687/5/
10. Положення «Про порядок застосування електронних засобів контролю». Затверджено Наказом МВС України № 696 від 09.08.2012.
11. Порядок виконання Державним казначейством України рішень суду щодо відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури, а також судів, затв. Наказом Державного казначейства України № 48 від 07.03.2006р. // Офіційний вісник України. – 2003. –№ 13..
12. Порядок виконання Державним казначейством України рішень суду щодо відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів дізнання, досудового) слідства, прокуратури, а також судів, затв. Наказом Державного казначейства України № 39 від 04.02.2008 р.
13. Положення про центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги, затверджено Наказом Міністерства юстиції України 02.07.2012 № 967/5.
14. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень. Затверджено Наказом Міністерства юстиції України 08.01.1998 № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України 26.12.2012 № 1950/5).
15. Інструкція з організації перегляду кореспонденції (листування) осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах. Затверджена Наказом Міністерства юстиції України № 1304/5 від 02.07.2013.

Література

1. *Авер'янов В. Б.* Принцип верховенства права в новій адміністративно-правовій доктрині / В. Б. Авер'янов // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 1. – С. 3—9.
2. *Авраменко А. М.* Моніторинг засуджених, які відбувають покарання у вигляді арешту / А. М. Авраменко // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – Запоріжжя: ЗЮІ ДДУВС. – 2010. – № 2. – С. 163–169.
3. *Абраменко Л.* Козацька партія та її доля / Л. Абраменко // Вечірній Київ. – 1994. – 20 вересня.
4. *Алейніков Г. Л.* Використання рішень Європейського суду при обранні запобіжного заходу у вигляді взяття під варту / Г. Л. Алейніков // Реформування законодавства з питань протидії злочинності в контексті євроінтеграційних прагнень України: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції – Запоріжжя, 2006. – С. 31–35.
5. *Александров А. С.* Перехресний допит у суді / А. С. Александров, С. П. Гришін, Я. П. Зейкан. – К.: Алерта, 2014. – 528 с.
6. *Антонов К. В.* Використання в кримінальному процесі матеріалів оперативно-розшукової діяльності та гарантії захисту прав і свобод людини: Монографія. / К. В. Антонов, В. М. Тертишник, О. В. Негодченко, І. П. Козаченко. – Дніпропетровськ, 2004. – 184 с.
7. *Антонов К. В.* Доказове право: концептуальні аспекти, новації та колізії / К. В. Антонов, В. М. Тертишник // Вісник Академії митної служби України) Серія «Право». – 2015. – № 1 (14) – С. 7–12.
8. *Артюх В. О.* Інакюдумство на Сумщині. Збірник документів та матеріалів (1955–1990 роки). / В. О. Артюх, Г. М. Іванущенко, В. О. Садівничий. – Т. 1. – Суми: ВВП «Мрія-1», 2012.
9. *Архирейський Д.* Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. / Д. Архирейський, В. Ченцов // «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». – 1999. – № ½ (10/11). – С. 87–127.
10. *Атаманенко М. Г.* Секретные операции Лубянки / М. Г. Атаманенко. – М., 1999. – 443 с.
11. *Бабенко Л.* Участь органів ВЧК-ГПУ у вилученні церковних цінностей на початку 1920-х рр. / Л. Бабенко // «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ»: Науковий і документальний журнал. – 2004. – № 1/2 (22/23) 2004. – С 410–428.
12. *Бажан О.* Процес десталінізації в Україні (друга половина 50-х – початок 60-х рр.) / О. Бажан // «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». – 1999. – № 12. – С. 472.

13. *Бажан О. Т.* Ресталінізація в Україні другої половини 1960-х років / О. Бажан // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. Вип. 20–21. – К., 2002. – С.648–662.
14. *Бакуменко В.* Реформа політичної системи України: необхідність та основні напрями реалізації / В. Бакуменко., Ю. Сурмін // Вісн. Укр. академії держ. управління. –2002. – № 4. – С. 210.
15. *Бандурка О. М.* Слідчий – моя професія. – Х.: Вид-во ун-ту внутр. Справ, 2000. – 216 с.
16. *Банчук О. А.* Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод до процедури здійснення судочинства / О. А. Банчук, Р. О. Куйбіда. – К.: ІКЦ «Леста», 2005.
17. *Баулін Ю. В.* Звільнення від кримінальної відповідальності: монографія / Ю. В. Баулін. – К.: Атіка, 2004. – 296 с.
18. *Безлепкин Б. Т.* Возмещение вреда, причиненного гражданину судебно-следственными органами. / Б. Т. Безлепкин. – М., Академия МВД СССР, 1979. – 202 с.
19. *Безлепкин Б. Т.* Реабилитация необоснованно репрессированных граждан по делам прошлых лет / Б. Т. Безлепкин // Советское государство и право. –1990. – № 3. – С. 79–87.
20. *Безлепкин Б. Т.* Отраслевая принадлежность института возмещения ущерба реабилитированным. / Б. Т. Безлепкин // Советское государство и право. – 1989. – № 1. – С. 65–73.
21. *Белая книга российских спецслужб.* – М, 1995. – С. 57.
22. *Белов Д.* Конституційна реформа як наслідок формування нової парадигми конституціоналізму / Д. Белов // Віче. – 2012. – № 18.
23. *Белый А.* Всемирная библиотека поэзии. Избранное / А Белый. – Ростов на Дону: Феникс, 1996. – 448 с.
24. *Бикова Т.* Масовий терор у період утвердження радянської влади в Криму / Т. Бикова //«3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». – 2001. – № 2. (17) – С. 437–465.
25. *Білас І. Г.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Сусп. – політ. та іст. – прав. Аналіз: у 2 кн. / І. Г. Білас. – К.: Либідь: Військо України. – 1994. – 688 с.
26. *Білічак О. А.* Загальні положення втручання у приватне спілкування за КПК України / О. А. Білічак // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція . – 2014. – № 1(9). – С. 201–204.
27. *Білокінь С. І.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Автореф. дис. докт. істор. наук (спец 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни). – К., 2000. – 36 с.

28. *Білокінь С. І.* Більшовицька теорія терору / С. І. Білокінь // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Д. А. Архієрейський, О. Г. Бажан, В. Т. Бикова та ін.; Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 499–508.
29. *Божко О.* Генерал-хорунжий армії УНР, Невідома біографія Ю. Тютюнникова / О. Божко // «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» – 1998. – № 1/2. – С. 24–56.
30. *Бойко О.* Розгортання процесу реабілітації в УРСР у добу перебування: характерні риси, особливості // «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». – 2001. – № 2 (17). – С. 530–534.
31. *Бойцова Л. В.* Восстановление и охрана прав жертв массовых репрессий: состояние и перспективы законодательного регулирования / Л. В. Бойцова, В. В. Бойцова // Государство и право. – 1992. – № 6. – С. 15–26.
32. *Бойцова Л. В.* Реабилитация необоснованно осужденных граждан в современных правовых системах / Л. В. Бойцова, В. В. Бойцова. – Тверь, 1993. – 105 с.
33. *Бойцова Л. В.* Уголовная юстиция: гражданин – государство. / Л. В. Бойцова. – Тверь, 1994. – 101 с.
34. *Борисов Ю. С.* Политическая реабилитация в СССР (1950–1960-е гг.) в освещении западной историографии / Ю. С. Борисов, А. В. Голубев // Отечественная история. – 1992. – № 5. – С. 205–209.
35. *Бояров В. І.* Питання застосування угоди про визнання вини в кримінальному судочинстві / В. І. Бояров // Вісник Запорізького національного університету: зб. наук. статей, Серія «Юридичні науки». – Запоріжжя, 2005. – № 1. – С. 193–195.
36. *Будякова Т. П.* Возмещение морального вреда жертвам преступлений / Т. П. Будякова // Законность. – 2006. – № 10 – С. 56–57.
37. *Бутенко С. В.* Імплементация рішень Європейського суду з прав людини у кримінальне законодавство України у частині регламентації досудового розслідування: дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук (Спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза / С. В. Бутенко. – Донецьк, 2014. – 20 с.
38. *Буткевич В.* Якість закону і питання ефективності застосування рішень Європейського суду з прав людини судами України / В. Буткевич // Право України. – 2011. – № 7. – С. 48–63.
39. *В'ятрович В.* Чекісти жорстоко переслідували всіх свідків трагедії / В. В'ятрович В. // Урядовий кур'єр. – 2015. – 16 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/volodimir-vyatrovich-chekisti-zhorstoko-peresliduv/>

40. *Ваксберг А. И.* Царица доказательств. Вышинский и его жертвы / А. И. Ваксберг. – М., 1992. – 349 с.
41. *Василенко Н. П.* Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII в в. – К., 1927. – 115 с.
42. *Веретенникова Е. В.* Компенсация морального вреда реабилитированным в уголовном судопроизводстве России: автореф. дис... канд. юрид. наук / Е. В. Веретенникова. – М., 2008. – 27 с.
43. *Верменич Я. В.* Теоретичні засади дослідження політичних репресій у Радянській Україні: соціальні, етнічні, регіональні аспекти / Я. І. Верменич // Укр. істор. журнал. – 2012. – № 5.
44. *Вернидубов І.* В ім'я справедливості / І. Вернидубов // «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». – 1998. – № ½. – С. 9–12.
45. *Вернидубов І.* Про роботу органів прокуратури України по виконанню Закону України від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»/ І. Вернидубов.// З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1–2.
46. *Веденеев Д.* Аналітичний огляд «Незаконні політичні репресії 1920–1950-х років в Україні та проблеми формування національної пам'яті» / Д. Веденеев // Український інститут національної пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1650.htm>
47. *Веденеев Д.* Українські Соловки / Д. Веденеев, С. Шевченко. – К., 2001.
48. *Веденеев Д.* «Двійка», «трійка», розстріл... Механізм масового беззаконня в Україні / Д. Веденеев // Волонтер. – 2008. – № 1.
49. *Веденеев Д. В.* Органи позасудового переслідування як інструмент незаконних політичних репресій в Україні / Д. Веденеев // Державна безпека України. – 2007. – № 9–10.
50. *Веденеев Д.* Політичні репресії 1920–1980-х та проблеми формування національної пам'яті / Українська правда. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/26/105584/>
51. *Войтенко О. Н.* Гражданско-правовая ответственность за вред, причиненный незаконными действиями должностных лиц органов дознания и предварительного следствия: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О. Н. Войтенко. – М., 2001. – 14 с.
52. «Володимир Івасюк: життя після смерті» // День. – 2000. – 9 листопада.
53. *Волос Б.* Слобожанські Крути або Хто історію нашу нам розкаже? // Главное. – 2009. – 21 березня. – № 12 (92)(на основі документів з фондів Державного архіву Харківської області).

54. *Вопленко Н. Н.* Ошибки в правоприменении: понятие и виды / Н. Н. Вопленко // Советское государство и право. – 1981. – № 4. – С. 38–46.
55. *Вэйль Роланд.* Нюрнберг: история и современность через призму МАЮД // Прокурорская и следственная практика. – 2001. – № 3–4. – С. 16–21.
56. *Гавриш С.* «Давай, досвидания»... референдум [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gavrysh.org.ua/view_article.php?id=190
57. *Гавриш С.* Створення «українського ФБР» блокують вищі посадові особи країни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gavrysh.org.ua/view_interview.php?id=143
58. *Галаган В. І.* Питання застосування поліграфа в діяльності органів внутрішніх справ / В. І. Галаган // Конституційні гарантії захисту людини у сфері правоохоронної діяльності. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 321–326.
59. Галузевий державний архів СБ України, фонд 42, спр. 312 [зведені статистичні дані про репресії 1936–1938 рр. в Україні].
60. *Ганжа О. І.* Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / О. І. Ганжа. – К, 1996. – 42 с.
61. *Гернет М. Н.* История царской тюрьмы / М. Н. Гернет. – М., 1961. – Т. 3–4.
62. Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січ. 1918 р. / Упоряд. І. Ільєнко. – Дрогобич, 1995. – 348 с.
63. *Глыбина А. Н.* Реабилитация и возмещение вреда в порядке реабилитации в уголовном процессе РФ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / А. Н. Глыбина. – Томск, 2006. – С. 9.
64. *Головатий С.* Верховенство права, або ж правовладдя: вкотре про доктринальні манівці вітчизняної науки / С. Головатий // Право України. – 2010. – № 4. – С. 206–219.
65. *Головатий С.* Верховенство права. У 3–х книгах. Книга 2. Верховенство права: від доктрини до прецеденту / С. Головатий. – Київ: Видавництво «Фенікс», 2006.
66. *Головатий С.* Нові можливості щодо захисту прав людини в Україні / С. Головатий // Практика Європейського суду з прав людини: Рішення. Коментарі. – 1999. – № 1. – С. 11.
67. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / кер. кол. у поряд. Р. Я. Пиріг. – К, 1990.
68. *Гомьен Д.* Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика / Д. Гомьен, Д. Харрис, Л. Звак. – М., 1998.

69. *Гончаренко В. Г.* Доказування в кримінальному провадженні: науково-практичний посібник / В. Г. Гончаренко. – К.: Прецедент, 2014. – 42 с.
70. *Гончаренко С.* Виконання рішень Європейського суду з прав людини: два виміри однієї проблеми / С. Гончаренко // Адвокат. – 2004. – № 3. – С. – 35–38.
71. *Гончаренко С.* Методика викладання положень Європейської Конвенції з прав людини прецедентного права Європейського суду з прав людини у юридичних вищих навчальних закладах / С. Гончаренко // Право України. — 2011. – № 7. – С. 251–268.
72. *Гончарова О.* Пропонуються зміни до Закону про реабілітацію жертв політичних репресій / О. Гончарова, І. Рапп [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1267110925>
73. *Горелова В. Ю.* До питання відшкодування збитків особі внаслідок незаконного застосування заходів кримінально-процесуального примусу / В. Ю. Горелова // Правова інформатика. – 2010. – № 4 (28). – С. 45–326.
74. *Грушевський М. С.* Очерк истории украинского народа. / М. С. Грушевський 2-е изд. – К., 1991.
75. *Гуренко М. Н.* Теоретико-правові проблеми гарантій прав і свобод людини та громадянина: монографія / М. Н. Гуренко. – К.: НАВСУ, 2001.
76. *Гусаров С. М.* Щодо законодавчого врегулювання приватної детективної діяльності в Україні/ С. М. Гусаров // Міліція України. – 2013. – № 3/4. – С. 20–22.
77. *Даниленко В. М.* Сталінізм на Україні: 20–30–ті роки/ В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991–344 с.
78. *Данилюк Ю. З.* З любов'ю до рідного краю (М. Г. Криворотченко) / Ю. З. Данилюк // Реабілітовані історією (АН України. Ін-т Історії України та ін.: редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – Київ – Полтава: Рідний край, 1992. – С. 164–167.
79. Дело Митрополита Вениамина (Петроград, 1922 г.) – Москва: Студия «ТРИТС» – «Российский Архив», 1991. – 96 с.
80. *Денисов В. Н.* Норма міжнародного права / В. Н. Денисов // Юридична енциклопедія: у 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т. 4. – К.: Укр. енцикл., 1998. – С. 187.
81. Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. документи, матеріали, спогади. – Т. 2. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1998. – 535 с.
82. Директива № 2709 (26 грудня 1938) НКВС і Прокурора СРСР «Про скасування рішень колишніх трійок КНВС».

83. *Джемі Майкбрайд* Європейська Конвенція з прав людини та кримінальний процес. / Джемі Майкбрайд. – К.: «К.І.С.», 2010.
84. *Джемчевські А.* Європейська система захисту прав людини сьогодні і завтра / А. Джемчевські // Український часопис прав людини. – 1998. – № 1. – С.32.
85. *Дженіс М.* Европейское право в области прав человека: Практика и комментарии / М. Дженіс, Р. Кэй, С. Бредли. – Москва – Будапешт, 1997.
86. *Добровольська О. Г.* Проблеми кримінального провадження на підставі угод і компромісів / О. Г. Добровольська // Право і суспільство України. – 2014. – № 6–2. – С. 163–167.
87. *Дороніна В. П.* Про підстави реабілітації та відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду, в кримінальному процесі / В. П. Дороніна, М. Є. Шумило // Вісник Верховного Суду України. – 2001. – 1. – С. 48–50.
88. *Дорошко М.* Голодомори в радянській Україні: організатори та виконавці / М. Дорошко // День. – 2007. – № 205. – 24 листопада.
89. *Дрёмін В. Н.* Идеи социальной реабилитации в Минимальных стандартных правилах обращения с заключенными / В. Н. Дрёмін // Проблемы политики. – 2000. – № 9 – С. 423–427.
90. *Дрёмін В. Н.* Права осужденных: стандарты и реальность // Юридический вестник. – 1998. – № 4 – С. 125–130.
91. *Дрёмін В. Н.* Правовая природа и применение международных стандартов обращения с заключенными // Актуальні проблеми держави та права. – 1999. – № 6. – С. 3–8.
92. *Дрёмін В. Н.* Зменшення тюремного населення: пошук нових шляхів // Актуальні проблеми політики. Вип. 10–11. – 2001. – С. 238–244.
93. *Дудаш Т. І.* Практика Європейського суду з прав людини: навч. – практ. посіб. / Т. І. Дудаш. – К.: Алерта, 2013. – 368 с
94. *Євінтов В.* Пряме застосування міжнародних стандартів прав людини (коментар до статті 9 Конституції України) / В. Євінтов // Український часопис прав людини. – 1998. – № 1. – С. 26–28.
95. *Євселевський Л. І.* Головний інженер заводу (О. О. Покаїстов) / Л. І. Євселевський // Реабілітовані історією (АН України; ін-т Історії України та ін.: редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – Київ – Полтава: Рідний край, 1992. – С. 267–269.
96. *Євстаф'єва Т.* Трагедія Бабиного яру у 1941–1943 рр. (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України) / Т. Євстаф'єва // «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». – 2004. – № ½ (22/23). – С. 334–386.

97. *Євтушок Ю.* Принцип пропорційності та його вимоги у сфері законотворчості / Ю. Євтушок // Віче. – 2012. – № 22.
98. *Жарікова Н. А.* Реабілітація жертв сталінізму і тоталітаризму в Україні (середина 50-х-1991 рр.). Автореф. дис. канд. істор. наук (спец. 07.00.01 – історія суспільних рухів і політичних партій). – Дніпропетровськ, 1995. – 18 с.
99. Жертвы политического террора в СССР: Книги памяти жертв политических репрессий в СССР: аннотир. указ.: база данных имен / Международный. ист. – просвет. , благотвор. и правозащит. о-во «Мемориал»; рук. проекта А. З. Рачинский. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Звенья, 2007.
100. Жертвы репрессий / Институт государства и права им В.М. Корецкого; Академия наук Украины; Союз юристов Украины. – Киев: «Юринформ», 1993. – 277 с.
101. З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій / Авт. кол.: Л. С. Бойко та ін. – К.: Рад. письменник, 1991.
102. Закон України «Про національну поліцію». Науково-практичний коментар, Станом на 22 вересня 2015 року; за заг. ред. С.В. Петкова [С.В. Петков, М.В. Лошицкий, А.А. Манжула та інші]. – К.: Центр учбової літератури, 2015. – 240 с.
103. *Зейкан Я.* Настільна книга адвоката в кримінальній справі (КПК 2012) / Я. Зейкан, С. Сафулько. – К.: ВД Дакор, 2013.
104. *Зейкан Я. П.* Захист у кримінальній справі: Науково-практичний коментар / Я. П. Зейкан. Вид. 3-тє, стереотип.). – К.: КНТ, 2007. – 600 с.
105. *Золотарьов В.* Начальницький склад НКВС УСРР у середині 30-х рр. / В. Золотарьов // «3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». – 2001. – № 2 (17). – с. 326–342.
106. *Ильин Н.* Проданные сокровища России. М., 2000; Государственный Эрмитаж. Музейные распродажи 1928–1929. Архивные документы. / Н. Ильин, Н. Семенова. – СПб.: Эрмитаж, 2006.
107. *Ильютченко Н. В.* Возмещение ущерба, причиненного личности в уголовном процессе незаконными действиями органов дознания, предварительного следствия, прокуратуры и суда: Дис. ... канд. юрид. наук / Н. В. Ильютченко. – М., 1995.
108. *Ільєнко І.* У жорнах репресій: оповіді про українських письменників: (за арх. ДПУ-НКВС) / І. Ільєнко. – К.: Веселка, 1995. – 447 с.
109. Історія західної філософії в контексті вчень про етику обов'язку державу і право (Античність – друга половина XIX століття): навч. посіб., В. В. Кузьменко, Л. Р. Наливайко, О. П. Антіпова та інші / За заг. Ред. В. В. Кузьменко. – Київ: «Хай-Тек Прес», 2013. – 360 с.
110. Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – Вип. 36. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2010.

111. *Ищенко А. В.* Непорушення прав і свобод людини – основа їх реального забезпечення/ А. В. Іщенко, М. Н. Гуренко // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України. – 2001. – № 1. – С. 62–70;
112. *Йорг Баберовскі* Червоний терор. Історія сталінізму: переклад з німецької [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [tpr://www.e-reading.club/bookreader.php/1016152/Baberovski_-_Chervoniy_teror_Istoriya_stalinizmu.html](http://www.e-reading.club/bookreader.php/1016152/Baberovski_-_Chervoniy_teror_Istoriya_stalinizmu.html)
113. *Калиновский К. Б.* Реабилитация в уголовном судопроизводстве / К. Б. Калиновский // Уголовно-процессуальное право: учебник для бакалавриата и магистратуры / под общ. ред. В. М. Лебедева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрайт, 2014.. С. 396–407.
114. *Капліна О.* Поняття реабілітації у кримінальному процесі / О. Капліна // Право України. – 1997. – № 1.
115. *Капліна О. В.* Проблеми реабілітації у кримінальному процесі України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / О. В. Капліна. – Х.: НЮА ім. Я. Мудрого, 1998.
116. *Капліна О. В.* Проблеми реабілітації у кримінальному процесі України: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.09 / О. В. Капліна – Х.: НЮА ім. Я. Мудрого, 1998. – 230 с.
117. *Ковтун Г. К.* Масові незаконні репресії 20-х початку 50-х років на Полтавщині / Г. К. Ковтун, В. А. Войналович, Ю. З. Данилюк // Реабілітовані історією. історією (АН України; Ін-т історії України та ін.: редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – Київ – Полтава: Рідний край, 1992. – С. 5–50.
118. *Козуб І.* Доба і доля: Спогади / І. Козуб . – К.; Торонто; Едмонтон: КІУС, 1996. – С. 218.
119. *Козюбра М.* Верховенство права: українські реалії та перспективи / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 3. – С. 6–18.
120. *Колодій А.* Громадське суспільство та правова держава: проблеми і шляхи розбудови / А. Колодій // Право України. – 2010. – № 7. – С. 12–17.
121. *Колодій А. М.* Права людини і громадянина в Україні: навч. посіб. / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К.: Юрінком Інтер, 2003.
122. *Кони А. Ф.* Нравственные начала в уголовном процессе // Собрание соч. : в 8 томах. – Т. 4. – М., 1967, – С. 50.
123. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических республик. Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1977.htm>.

124. *Корж В. П.* Запобігання катуванню на досудовому слідстві процесуальними і криміналістичними засобами / В. П. Корж // Роль та місце ОВС в розбудові демократичної правової держави: матер. IV Міжднар. наук. – практ. конф. (м. Одеса, 28 жовтня 2011 року). – Т. 2. – Одеса, 2012. – 280 с.
125. *Коріняк О. М.* Захист прав і свобод людини при застосуванні запобіжних заходів у кримінальному провадженні України: монографія / О. М. Коріняк; [за заг. ред. Г. К. Кожевнікова]. – К.: Національна академія прокуратури України; Запоріжжя: ТОВ «ЛПС» ЛТД, 2013. – 196 с.
126. *Корнеев О. А.* Институт реабилитации в уголовно-процессуальном праве России: дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / О. А. Корнеев. – Челябинск, 2005.
127. *Корнієнко М. В.* Суспільство і правопорядок. Видання в 6-и т. – / М. В. Корнієнко. – К.: Фонд юр. науки АПС, 2007. – 264 с.
128. *Коста Ж.-П.* Роль національних судів та інших органів державної влади у захисті прав людини в Європі / Ж. – П. Коста // Право України. – 2011. – № 7. – С. 15
129. *Костенко О. М.* Концепція прав людини: сучасний стан і перспективи розвитку / О. М. Костенко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 11 – С. 5–11.
130. *Костенко О.* Соціальний натуралізм – світогляд майбутнього / О. Костенко // Вісник Національної академії наук України. – 2006. – № 10. – С. 33–38.
131. *Костенко О.* Формула декриміналізації держави, або яким бути Національному бюро розслідувань / О. Костенко // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 130. – 16 липня. – С. 7.
132. *Костенко О.* Яка Конституція нам потрібна, або Свобода людини проти правової сваволі / О. Костенко // Віче. – 2015. – № 13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/4805/>.
133. *Костицький М. В.* Про науку кримінального процесу, кримінальне процесуальне право і законодавство (філософський погляд) / М. В. Костицький // // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 1(5). – С. 37.
134. *Костін М.* Щодо реалізації принципу з'ясування істини у кримінальному судочинстві / М. І. Костін // Право України. – 2004. – № 7. – С. 48–50.
135. *Кравців Б.* На багряному коні революції PROLOG INC., 875 West End Ave., New York 25, N.Y. USA. – С. 39.
136. Кримінальний процес України /за ред. Ю. М. Грошевого, В. М. Хотичя. – Харків.: Право, 2000.

137. Кримінальний процес: підручник / за заг. ред. В.В. Коваленка, Л. Д. Удалової, Д. П. Письменного. – К.: Центр учбової літератури, 2013. – 544 с.
138. Кримінальний процес: підручник / Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, А.Р. Туманянц та ін.; за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної, О.Г. Шило. – Х.: Право, 2013. – 824 с.
139. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: У 2 т. / О.М. Бандурка, Є.М. Блажівський та ін. – Х.: Право, 2012. – 768 с.
140. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. професорів В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. – К.: Юстініан, 2012. – 1224 с.
141. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар/ Ю.П. Алєнін, Л.І. Аркуша, В.Д. Басай та ін. – Х.: Одіс-сей, 2013. – 1104 с.
142. *Крохин Ю.Ю.* Пароль бунтаря / Ю.Ю. Крохин // Губанов Л.Г. Я сослан к Музе на галлеры...; Сост. И.С. Губанова. – М.: Время, 2003. – 736 с.
143. *Кульчицький С.В.* Масовий терор як метод експропріації селян-власників / С.В. Кульчицький // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Д.А. Архієрейський, О.Г. Бажан, В.Т. Бикова та ін.; відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 340–399.
144. *Ламе А. А.* Причины и неудачи вооруженного выступления белых (Из журнала «Русский колокол». – Берлин, 1929) // Трагедия белой армии. – М.: Студия «ТРИТЭ» – «Российский архив», 1991. – С. 29–30.
145. *Ленин В. И.* Новые документы В. И. Ленина // Известия ЦК КПСС. – 1990. – апрель. – № 4. (303). – С. 191–192.
146. *Ленин В. И.* ПСС. – Т. 36–50.
147. Лист № 248 Сталіна Кагановичу від 11 серпня 1932 р. (Фрагмент). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua>
148. *Литвин Н. М.* Політичний терор 1920–30-х рр. щодо інтелігенції України в ідеологічному обґрунтуванні партійно-радянськими лідерами / Н. М. Литвин // Вісник Київського славістичного університету. Серія: Історія. – К.: КСУ, 2005. – № 20.
149. *Ліпкан В. А.* Науково-практичний коментар до Закону України «Про боротьбу з тероризмом»/ В. А. Ліпкан, О. А. Івахненко, І. М. Рижов, В. В. Майоров. – К.: КНТ, 2009. – 208 с.
150. *Липкан В.* Нацбезопасность, альтернативный взгляд / В. Липкан // Неизвестная разведка. – 2006. –№ 3–4. – С.12–19.

151. *Лукашевич В. Г.* Використання практики Європейського суду з прав людини під час здійснення правосуддя в Україні / В. Г. Лукашевич, П. П. Узунова // Вісник Запорізького національного університету: Зб. наук. статей. Юридичні науки. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2006. – № 3. – С. 142–146.
152. *Лук'яненко Л. Г.* Сповідь у камері смертників: [Зб. творів] / Л. Г. Лук'яненко; ред. – упор І. Малишевський; передмова та інтерв'ю Єфімова. – К. 1991. – 124 с.
153. *Лук'янчиков Є. Д.* Визначення та система негласних слідчих (розшукових) дій / Є. Д. Лук'янчиков, Б. Є. Лук'янчиков // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія: Право. – 2014. – № 9–1. – С. 1–17.
154. *Лук'янчиков Є. Д.* Зняття інформації з каналів зв'язку – засіб формування судових доказів / Є. Д. Лук'янчиков, Б. Є. Лук'янчиков // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія: Право. – 2012. – № 1 (5). – С. 1–10.
155. *Луспеник Д.* Судопроизводство по делам о защите чести, достоинства и деловой репутации (опровержение недостоверной информации). Серія: Судебная практика. – Харьков: Харьков юридический, 2005. – 320 с.
156. *Лученко Д. В.* Верховенство права у практиці Страсбурзького суду в аспекті проблем судового оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2014. – № 4 (19).
157. *Мазур М. Н.* Компенсація моральної шкоди в зв'язку з незаконним кримінальним переслідуванням чи (та) засудженням: окремі питання судової практики / М. Р. Мазур // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету: Сер. Юриспруденція. . – 2014. – № 11. – Т. 2. – С. 132–135.
158. *Мазур М. Н.* Особи, які підлягають реабілітації в кримінальному процесі / М. Р. Мазур // Вісник Академії адвокатури України . – 2010. – № 1 (17). – С. 22–28.
159. *Мазур М. Н.* Реабілітація померлого в кримінальному провадженні: окремі питання теорії та практики / М. Р. Мазур // Науковий вісник Херсонського державного університету. Юридичні науки. – Вип. 5. – Т. 3 – С. 155–159.
160. *Мазур М. Р.* Захист прав та законних інтересів реабілітованих у кримінальному процесі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / М. Р. Мазур; Акад. адвокатури України. – К., 2012.
161. *Макиавелли Николай* Государь: пер с итал.; под ред. Н. Курочкина. – СПб.: Русская книжная торговля, 1869. – С. 40.

-
162. *Максимус Д. О.* Використання сучасних інформаційних технологій працівниками органів внутрішніх справ при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій: навч. посіб. / Д. О. Максимус, О. О. Юхно. – Х.: НікаНова, 2013. – 102 с.
  163. *Малютін І.* Проблеми відшкодування шкоди потерпілим державою / І. Малютін // *Право України.* – 2002. – № 10. – С. 62–66.
  164. *Маляренко В. Т.* Реформування кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика: монографія / В. Т. Маляренко. – К.: «Ін Юре», 2004. – 544 с.
  165. *Маляренко В. Т.* Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика: дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук (спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза). – К., 2005.
  166. *Маринів В.* Конституційні гарантії забезпечення права людини на свободу й особисту недоторканність та їх реалізація в кримінально-процесуальному законодавстві України / В. Маринів // *Вісник Академії правових наук України.* – 2005. – № 1.
  167. *Марочко В. І.* Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / В. Марочко, Г. Хіллїг; Ін-т історії України НАН України; Марбурз. ун-т. – К.: Наук. світ, 2003. – 302 с.
  168. *Марусик Т.* Студентство Буковини під тиском сталінських репресій (1945–1950) // «3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 457–468.
  169. *Медведева Т. М.* Возмещение вреда, причиненного правоохранительными органами: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Т. М. Медведева. – Саратов, 1984.
  170. *Менджул М. В.* Судовий захист прав та законних інтересів громадян / М. В. Менджул. – Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2013. – 212 с.
  171. *Мережко О.* Співвідношення міжнародного і національного права / О. Мережко // *Юридичний журнал.* – 2009. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://justinian.ua/article.php?id=3137>
  172. *Миролюбов Н. И.* Реабилитация как специальный правовой институт / Н. И. Миролюбов. – Казань, 1902. – 67 с.
  173. *Мироненко А. Н.* Проблемы законности на этапе новой экономической политики в Украине (1921–1927 гг.) / А. Н. Мироненко, А. П. Бенько. – Киев – Днепропетровск, 1992. – 25 с.
  174. *Мироненко А. Н.* Создание рычагов силового давления на украинское общество на рубеже 20–30-х годов / А. Н. Мироненко, А. П. Бенько. – Киев – Днепропетровск, 1992. – 18 с.
-

175. *Миськова О. В.* ...Щоб народ бачив і тремтів (за документами розсекреченого архівного фонду Управління СБУ по Хмельницькій області) / О. В. Миськова // Вісник меморіалу. – 2012. – січень. – № 1(7).
176. *Миськова О. В.* Вони мріяли про самостійну Україну // Вісник меморіалу. – 2012. – травень. – № 4(10).
177. *Миськова О. В.* Злочин – любов до рідної природи (за документами розсекреченого архівного фонду УСБУ по Хмельницькій області) // Подолянин. – 2010. – 3 груд. – № 49 (1059).
178. *Миськова О. В.* Трагічні долі (про репресованих земляків за архівно-слідчими справами) // Вісник меморіалу. – 2012. – березень. – № 2–8.
179. *Місінкевич Л. Л.* Реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга половина ХХ–ХХІ століття) / Л. Л. Місінкевич. – К.; Хмельницький, 2009.
180. *Мюллерсон Рейн.* Нюрнберг и современное международное право // Прокурорская и следственная практика. – 2001. – № 3–4. – С. 22–27.
181. На шляху відтворення історичної правди Бєсида з головою редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» академіком П. Тронько // «3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». – 1998. – № 1/2. – С. 5–7.
182. *Нагребельний В. П.* Реабілітація / В. П. Нагребельний, Б. І. Сташків, М. Є. Шумило // Юридична енциклопедія: в 6 т.; редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2003. – Т. 5. – С. 244–246.
183. Наказ НКВС № 00447 // Матеріал із Вікіпедії. Режим доступу – https://ru.wikipedia.org/wiki/Приказ_НКВД_№_00447.
184. Наказ НКВС № 00762 (26 листопада 1938) «Про порядок виконання постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р.».
185. Наказ НКВС № 00593 (20 вересня 1937) «Про заходи у зв'язку з терористичною, диверсійною і шпигунською діяльністю японської агентури з так званих харбінців».
186. Наказ НКВС № 00485 (11 серпня 1937) «Про ліквідацію польських диверсійно-шпигунських груп і організацій ПОВ [Польської військової організації], перебіжчиків з Польщі, політемігрантів, політобмінних з Польщі, колишніх членів ППС та інших польських політичних партій».
187. *Надеин В.* Бунт кремлевских башен / В. Надеин // Новости России. – 18.12.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.aboutru.com/2015/12/21919/>
188. *Наливайко І. М.* Розстріляна пісня (О. Д. Косенко) / І. М. Наливайко // Реабілітовані історією (АН України; Ін-т історії України та ін.: ред-

- кол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – Київ – Полтава: Рідний край, 1992. – С. 141–144.
189. *Наріжний Н.* Судівництво і кара на Запорозжі / Н.К. Наріжний. – К., 1927.
190. Настільна книга професійного судді (кримінальне провадження) / Н. О. Марчук, В. В. Касько, Р. О. Куйбіда, М. І. Хавронюк та ін.; за ред. Н. О. Марчук. – К.: «Арт-Дизайн», 2015. – 248 с.
191. Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 року/ За ред. О. А. Банчука, Р. О. Куйбіди, М. І. Хавронюка. – Х.: Фактор, 2013. – 1072 с.
192. *Негодченко О. В.* Міжнародне співробітництво у сфері правосуддя: навч. посіб. / О. В. Негодченко, В. М. Тертишник. – Дніпропетровськ: Юридична академія МВС України, 2000.
193. *Ненси А.* Трудное возвращение. Судьбы советских политзаключенных в 1950–1990-е годы / А. Ненси. – М.: Общество «Мемориал»: Изд-во «Звенья», 2005. – 318 с.
194. *Нестуля О. О.* Скарбами завдячуючи йому (С. А. Таранушенко) / О. О. Нестуля // Реабілітовані історією (АН України. Ін-т Історії України та ін.: Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – Київ-Полтава: Рідний край, 1992. – С. 99–104.
195. *Нестуля О. О.* Щиро закоханий в історію (М. Я. Рудинський) / О. О. Нестуля // Реабілітовані історією (АН України; Ін-т історії України та ін.; редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – Київ – Полтава: Рідний край, 1992. – С. 80–88.
196. *Ніжинська І.* Відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями правоохоронних органів з державного бюджету України / Ніжинська І. // Право України. – 2002. – № 11. – С. 40–43.
197. *Ніжинська І.* Правова природа відносин щодо відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями службових осіб дізнання та досудового слідства в системі ОВС України / І. Ніжинська // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 4. – С. 75–78.
198. *Нікольський В. М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920 –х – 1950-ті роки). Історико-статистичне дослідження: монографія / В. М. Нікольський. – Донецьк, 2003. – 624 с.
199. *Нікольський В.* Репресивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в УСРР (1932–1933 рр.) / В. Нікольський // «3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». – 2001. – № 2 (17). – С. 477–495.
200. Новий тлумачний словник української мови; у 4 т. / укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: Аконт, 2000.
201. *Новиков В.* Гарантії права особи на компенсацію шкоди, заподіяної незаконним обвинуваченням / В. Новиков // Право України. – 1998. – № 11. – С. 31–33.

202. *Новиков В.* Щодо поняття реабілітації к кримінальному процесі України / В. Новиков // *Право України.* – 1997. – № 10.
203. *Нор В.* Захист у кримінальному судочинстві майнових та особистих прав потерпілих від злочину за проектами КПК України: здобутки та прорахунки / В. Нор // *Право України.* – 2009. – № 2. – С. 41—51.
204. *Нор В. Т.* Имущественная ответственность за неправильные действия должностных лиц / В. Т. Нор. – Львов: Вища школа, 1974.
205. *Нор. В. Т.* Істина у кримінальному судочинстві: ідея, догма права, реалізація / В. Т. Нор // *Часопис Національного університету «Острозька академія».* Серія: Право. – 2010. – № 2. – С. 1–14.
206. *Одинцова І. М.* Діяльність сторони захисту при збиранні, дослідженні та перевірці доказів в умовах судового слідства / І. М. Одинцова // *Право і суспільство.* – 2014. – № 1. – С. 254–259.
207. *Озерський І.* Реабілітація у кримінальному процесі / І. Озерський // *Право України.* – 2004 – № 5. – С. 76–78.
208. *Окіпнюк В. Т.* Репресії / В. Т. Окіпнюк // *Юридична енциклопедія: в 6 т. ; редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.* – К.: Укр. енцикл., 2003. – Т. 5. – С. 294–295.
209. *Онопрієнко В. І.* Репресована наука України / В. І. Онопрієнко. – К., 1990. – 32 с.
210. *Орлов В. Н.* Марина Цветаева. Судьба. Характер. Поэзия / В. Н. Орлов // *Цветаева М. Избранное.* – М.: Просвещение, 1990. – 367 с.
211. *Осокина. Е. А.* На большой дороге с Рембрандтами. / Е. А. Осокина // *Родина.* – 2006. – № 9.
212. *Остроухов В. В.* Терор і тероризм у політичному вимірі / В. В. Остроухов // *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Д. А. Архірейський, О. Г. Бажан, В. Т. Бикова та ін.: відповід. ред. В. А. Смолій.* – К.: Наукова думка, 2002. – С. 5–30.
213. *Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г.* – Днепропетровск, 1994.
214. *Пам'ять Биківні: док. та матеріали / Ін-т історії НАН України; голов. редкол. наук. – док. серії кн. «Реабілітовані історією»;* Центр. держ. арх. гром. об-нь України. – К.: Рідний край, 2000. – 319 с.
215. *Пастухов М. И.* Реабилитация невиновных: Основы правового института / М. И. Пастухов. – Минск: Изд-во «Университетское», 1993. – 176 с.
216. *Патриляк І.* Перемога або смерть! Український визвольний рух у 1939–1960 роках. 2-ге видання. – Х., 2015.
217. *Петренко В.* Деякі питання компенсації моральної (немайнової) шкоди / В. Петренко // *Право України.* – 1995. – № 5–6. – С. 29–30.

218. *Петровський Е.* Професор Одеського університету Олександр Сухов (1881–1944 рр.): нові дані про останні роки життя / Е. Петровський // «3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ»: Наук. док. журнал. – 2004. – № 1/2 (22/23) 2004. – С. 315–325.
219. *Письменний Д. П.* Удосконалення процесуального законодавства України: стан і перспективи / Д. П. Письменний // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 2(6). – С. 38–47.
220. *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках / С. Підгайний. – Мюнхен, 1947.
221. *Плевако Ф. Н.* Избранные речи / Ф. Н. Плевако. – Москва: «ЮРАЙТ», 2012. – 649 с.
222. *Плеханов А.* Кто Вы, «Железный Феликс»? – М.: «Аква-Терм», 2014. – С. 17. – 96.
223. *Погорілко В. Ф.* Права та свободи людини і громадянина в Україні / В. Ф. Погорілко, В. В. Головченко, М. І. Сірий. – К.: Ін Юре, 1997.
224. *Подкур Р. Ю.* Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930 –х годов: исторический анализ / Р. Подкур, В. Ченцов. – Тернополь, 2010. – 372 с.
225. *Подкур Р. Ю.* Історіографія політичних репресій в Україні (друга половина 1980-х – 1990-ті рр.). Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов // Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.). – К., 2007.
226. *Подопригора А. А.* Реабилитация в уголовном процессе России: дисс... канд. юрид. наук / А. А. Подопригора. – Ростов-на-Дону, 2004. – 179 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kalinovsky-k.narod.ru/b/podopri/index.htm>.
227. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. А. Архирейський, О. Г. Бажан, В. Т. Бикова та ін.; відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.
228. Постанова № П4387 (17 листопада 1938) Ради Народних Комісарів СРСР та Центрального Комітету ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд та провадження слідства».
229. Права, за якими судиться малоросійський народ / К. А. Вислобков (упоряд.); Ю. С. Шемшученко (відп. ред. та авт. передм.). – К., 1997. – 547 с.
230. Право на правду. Практичний порадник із доступу до архівів / В. М. В'ятрович, І. М. Кулик, В. В. Лошак та ін. – Львів, 2012.
231. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: монографія: у 2-х кн. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – Кн. 1. Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії. – К.: Юридична думка, 2008. – 344 с.

232. *Пристайко В.* Жертви терору. Як ДПУ боролась з українською академічною наукою/ В. Пристайко // З архівів ГПУ-НКВД-КГБ-1994. – № 1. – С.71–76.
233. *Пристайко В.* Справа «Спілки визволителів України»/ В. Пристайко, Ю. Шаповал // Невідомі документи і факти. – К., 1995.
234. *Пристайко В.* Як починалась реабілітація / В. Пристайко // Початок десталінізації в Україні. – К., 1997.
235. *Прокудина Л. А.* Возмещение ущерба, причиненного незаконными действиями правоохранительных органов: научно-практический комментарий / Л. А. Прокудина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Городец, 1998. – 144 с.
236. *Протас И.* Если гражданину причинен ущерб незаконными действиями государственных органов / И. Протас, В. Кройтор, Р. Шишка // Бизнес-Информ. – 1995. – № 25.
237. *Рабинович П.* Вплив рішень Європейського суду з прав людини на національну юридичну практику: спроба порівняльної характеристики / П. Рабинович // Вісник Академії правових наук України. – № 2 (21). – С.11–19.
238. *Рабинович П. М.* Права людини і громадянина: навч. посіб. / П. М. Рабинович, М. І. Хавронюк. – К.: Атіка, 2004.
239. *Рапопорт Я. Л.* На рубеже двух эпох. Дело врачей 1953 года / Я. Рапопорт. – М.: 1988. – 271 с.
240. Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов. – М.: Политиздат, 1991. – 461 с.
241. Реабілітація жертв політичних репресій в СРСР. // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
242. Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика: офіц. вид. / Верхов. Суд України; за ред. В. Маляренка. – К.: Юрінком, 1997. – 461 с.
243. Реабілітовані історією; АН України. Ін-т історії України та ін.: ред. кол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – Київ – Полтава: Рідний край, 1992. – 401 с.
244. Репресоване краєзнавство (20–30-і роки) / Ін-т історії України, Всеукр. спілка краєзнавців; М-во культури України; ред. кол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. – К.: Рідний край, 1991. – 492 с.
245. Репресоване краєзнавство (20–30-ті рр.). – К. – Хмельницький: Рідний край, 1991. – 478 с.
246. *Риков В.* Новий Кримінальний процесуальний кодекс – панацея кримінального процесу чи чергова реформаторська «пустушка»? / В. Риков // Юридичний журнал. – 2012. – № 11. – С. 74–76.
247. Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_588

248. *Росси Ж.* Справочник по ГУЛАГу: в 2-х ч. / Ж. Росси . – изд. 2-е, доп. – предисл. А. Безансона. – М. 1991. – 548 с.
249. Российское законодательство X–XX веков / под общ. ред. О. И. Чистякова. – Т. 8. Судебная реформа. – М., 1991.
250. Российское законодательство X–XX веков / под общ. ред. О. И. Чистякова. Т. 1. Законодательство древней Руси. – М., 1984.
251. *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у таборах ССРСР, 1930-ті р.: людські біографії у контексті «перековки» // «3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ»: Науковий і документальний журнал. – 2004. – № 1/2 (22/23) 2004. – С. 250–314
252. *Рыбчинская И.* «Дело Ивасюка»: судмедэкспертиза установила, что на момент повешения композитор был уже мертв / И. Рыбчинская // ФАКТЫ. – 2014. – 19 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ua/185008-vladimir-ivasyuk-ne-pisal-pesni-o-lenine-ne-vo-speval-traktora-i-kolhozy-on-tvoril-nastoyashuyu-muzyku-i-stihi>.
253. *Самсонюк Т. М.* Жінки Рівненщини в жорнах тоталітарного режиму (1939–1941 рр.) // Вільне слово. – 2009. – 14 травня.
254. *Селіванов А.* Доктрина компетенції конституційного правосуддя / А. Селіванов // Віче. – 2011. – № 17 – С. 35.
255. *Симоненко В.* У твоєму імені живу / В. Симоненко. – К.: Веселка, 1994.
256. *Сімонович Д. В.* Європейські стандарти забезпечення прав людини у досудових стадіях кримінального процесу України: монографія / Д. В. Сімонович. – Х.: НікаНова, 2011. – 272 с.
257. *Сірий М. І.* Українська модель здійснення судового контролю на досудових стадіях кримінального процесу / М. І. Сірий // Адвокат. – 2005. – № 9. – С. 6–8.
258. *Сіроткіна М. В.* Компенсація моральної шкоди в кримінальному судочинстві: порівняльно-правові аспекти / М. В. Сіроткіна // Часопис Київського університету права. – 2002. – № 2. – С. 48–51.
259. *Скляренко Є. М.* Реалізація державної програми підготовки серії книг «Реабілітовані історією» / Є. М. Скляренко // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Вип. 7 – К.,: 1999.
260. *Слабченко М. Е.* Судівництво на Україні XVII–XVIII ст. М. Є. Слабченко // Академічна юридична думка; за ред. Ю. С. Шемшученка. – Київ, 1998.
261. *Славутич Яр.* Розстріляна муза. Мартиролог: Нариси про поетів / Яр. Славутич. – 2-е вид.; вступ ст. К. П. Волинського. – К., 1992. – 184 с.
262. *Солженицын А.* Архипелаг ГУЛАГ/ А. Солженицын. – М.: ИНКОМ НВ, 1991. – 432 с.
263. *Стасюк О.* Доноси, самогон і байдужість до майна. Як голодомор змінив життєвий уклад села / Олесь Стасюк // Українська правда.

-
- 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/12/9/8213/>
264. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. Розділ XIV, арт. 6.
265. *Стефанчук Р. О.* Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія / Р. О. Стефанчук; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К.: КНТ, 2008. – 625 с.
266. *Стецишин О.* Бандерівський інтернаціонал: грузини, росіяни, євреї. – Львів: Часопис, 2015.
267. *Стоян Т. А.* Політичні репресії проти учених-істориків в Україні 1930-х рр. / Т. А. Стоян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vapsv/2010_2/St_20.pdf
268. *Суховіліна А. О.* Інститут реабілітації в кримінально-процесуальному праві: Дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук (Спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність). – Харків, 2012.
269. *Суховіліна А. О.* Реабілітація – це самостійний процесуально-правовий інститут / А. О. Суховіліна // Право і безпека. – 2011. – № 4(41). – С. 127–131.
270. *Тарасова Д.* Володимир Івасюк – митець, який надто любив Україну / Д. Тарасов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://espresso.tv/article/2015/03/04/volodymyr_ivasyuk_mytec_yakuu_nadto_lyubuv_ukrayinu
271. Теорія доказів: підручник / К. В. Антонов, О. В. Сачко, В. М. Тертишник, В. Г. Уваров; за заг. ред. д. ю. н., професора В. М. Тертишника. – Київ: Алерта, 2015. – 294 с.
272. *Тертишник В.* Без суду і слідства: гострі кути реформування кримінально-процесуального законодавства / В. Тертишник // Юридичний журнал. – 2004. – № 11. – С. 116–118.
273. *Тертишник В.* Верховенство права і закону / В. Тертишник // Право України. – 2010. – № 6. – С. 87–92.
274. *Тертишник В.* Гострі кути реформування кримінального процесу: сім раз ... не для нас / В. Тертишник // Право і суспільство. – 2012. – № 1. – С. 259–262.
275. *Тертишник В.* Деякі питання створення Національного бюро розслідувань та удосконалення статусу слідчого / В. Тертишник // Юридичний журнал. – 2005. – № 10. – С. 114–117.
276. *Тертишник В. М.* Верховенство права та забезпечення встановлення істини в кримінальному процесі України: монографія / В. М. Тертишник. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2009. – 432 с.
-

277. *Тертишник В. М.* Кримінальний процес України. Загальна частина: підручник / В. М. Тертишник. – К.: Алерта, 2014. – 440 с.
278. *Тертишник В. М.* Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України / В. М. Тертишник. – К.: Алерта, 2014. – 768 с.
279. *Тертишник В. М.* Неперевершений майстер судової промови – Федір Плевако // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 3. – С. 3–4.
280. *Тертишник В.* Правова держава: гострі кути на шляху від концептуальної моделі до реальності / В. М. Тертишник // Вісник національної академії наук України. – 2007. – № 3. – С. 25–29.
281. *Тертишник В. М.* Розшукується слідчий. Особливі прикмети: незалежний, самостійний та недоторканий / В. М. Тертишник // Урядовий кур'єр. – 2006. – № 115. – С. 17.
282. *Тертишник О.* Проблеми удосконалення статусу та діяльності омбудсмена щодо забезпечення захисту прав і свобод людини // О. Тертишник // Юридичний журнал. – 2004. – № 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://justinian.ua/article.php?id=1484>
283. *Тертышник В.* Аудит мужской души. Стихи / В. Тертышник. – Днепрпетровск, 2013. – 222 с.
284. *Тертышник В. М.* Верховенство права та практика застосування інституту оскарження неправомірних дій органів державної виконавчої служби / П. В. Макушев, В. М. Тертышник // Вісник Академії митної служби України. Серія Право. – 2015. – № 1 (14) – С. 29–35.
285. *Тертишник В. М.* Інститут компромісу в кримінальному процесі / В. М. Тертишник // Вісник Академії митної служби України. Серія Право. – 2014. – № 1 (12) – С. 146–150.
286. *Тертишник В. М.* Реабілітація жертв незаконних кримінальних і політичних переслідувань та зловживань владою // Теоретичні та практичні проблеми розвитку кримінального права і процесу: матеріали IV Всеукраїнського науково-практичного семінару (м. Івано-Франківськ, 04 грудня 2015 року). – Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2015. – С. 81–84.
287. *Тертышник В. М.* Защита прав и свобод человека: науч. – практ. изд. / В. М. Тертышник, А. В. Марченко, А. И. Тертышник. – Харьков: Арсис, 2000. – 288 с.
288. *Тертышник В.* Мои процессуальные права – моё богатство / В. Тертышник // Юридическая практика. – 2004. – № 11. – С. 20–21.
289. *Тертышник В.* Конституцию на референдум / В. Тертышник // Юридическая практика. – 2007. – № 8. – 20 февраля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.ua/article.php?id=10007144>

290. *Тилищак В. С.* Людяність у нелюдяний час / В. С. Тилищак, В. М. Яременко. – Л.: Часопис, 2013.
291. *Тимоті Снайдер* Уривок із книги «Криваві Землі» / Тимоті Снайдер // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2011/11/25/62973/>
292. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: навч. посіб. / авт. кол.: М. В. Мазур, С. Р. Тагієв, А. С. Беніцький, В. В. Костицький; відп. ред. канд. іст. наук В. М. Карпунов. – Луганськ: РВВ ЛУВС, 2006.
293. *Тодика Ю.* Конституційно-правовий статус Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (порівняльно-правовий аналіз) / Ю. Тодика, О. Марцеляк // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 3. – С. 29–37.
294. *Тодика Ю. М.* Конституція України: проблеми теорії і практики: монографія / Ю. Тодика. – Х.: Факт, 2000. – 608 с.
295. *Трагнюк Р.* Принципи і стандарти захисту учасників кримінального судочинства у міжнародних документах / Р. Трагнюк // Право України. – 2002. – № 8. – С. 26–30.
296. *Троцький Л.* Тероризм і комунізм / пер. з рос. – Х.; Берлін; Нью-Йорк: Українсько-американське видавництво «Космос», 1923. – С. 60–120.
297. *Уваров В. Г.* Актуальні проблеми реформування кримінального процесу України в контексті прецедентної практики Європейського суду з прав людини / В. Г. Уваров // Право і суспільство. – 2013. – № 2. – С. 181–184.
298. *Уваров В. Г.* Застосування практики Європейського суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів в удосконаленні кримінального судочинства України: монографія / В. Г. Уваров; за заг. ред. докт. юрид. наук, професора В. М. Тertiшника. – Дніпропетровськ, 2012. – 268 с.
299. *Уваров В. Г.* Проблеми реформування кримінального процесу України в контексті європейських стандартів / В. Г. Уваров // Право України. – 2012. – № 1–2. – С. 307–328.
300. *Уваров В. Г.* Реалізація рішень Європейського суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів у кримінальному процесі України: дис. на здобуття наук. ступ. докт. юрид. наук, спеціальність 12.00.09 / В. Г. Уваров. – Харків, 2014.
301. *Уваров В. Г.* Реформування інституту затримання підозрюваного в контексті європейських стандартів та Конституції України / В. Г. Уваров // Право України. – 2012. – № 6. – С. 157–161.
302. *Уваров В.* Зняття інформації з електронних інформаційних систем / В. Уваров // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 3. – С. 148–153.

303. Уголовный процесс: учебник для вузов / под ред. В. П. Божьева. – М.: Спарк, 1998.
304. *Удалова Л. Д.* Досудове провадження у кримінальних справах щодо окремих службових осіб, які обіймають особливо відповідальне становище: монографія / Л. Д. Удалова, І. В. Бабій. – К.: КНТ, 2010. – 192 с.
305. *Узунова О. В.* Міжнародно-правові договори України як джерела кримінально-процесуального права: дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук, спец 12.00.09. – Запоріжжя, 2008.
306. *Узунова О. В.* Місце міжнародно-правових норм у правовій системі України // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Збірник наукових праць. – 2006. – № 1 (26). – С. 108–112.
307. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 18 травня 1981 р. № 4892-Х «Про відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями державних і громадських організацій, а також посадових осіб при виконанні ними службових обов'язків»
308. *Волкер Р.* Английська судебная система. – М.: Юридическая литература, 1980.
309. *Фомина О.* Заархивированный шпионский детектив: секретов осталось 0,24% // Крымское Эхо. – 2011. – 23 марта
310. *Фомина Т. Г.* Забезпечення слідчим процесуальних прав підозрюваного: монографія / Т. Г. Фомина. – Х.: НікаНова. – 2014. – 232 с.
311. *Хавронюк М. І.* Терор / М. І. Хавронюк // Юридична енциклопедія: в 6 т.; редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т. 6. – К.: Укр. енцикл., 2003. – С. 47.
312. *Хавронюк М. І.* Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина / М. І. Хавронюк. – К.: Парламент. Вид-во, 1999.
313. *Харченко Н.* Забуте ім'я козацького роду // Главное. – 2009. – 18 червня.
314. *Химичева Г.* Реабилитация в уголовном судопроизводстве / Г. Химичева // Законность. – 2003. – № 9. – С. 15–17.
315. Цивільне право України: підручник: у 2-х кн. / Д. В. Боброва, О. В. Дзера, А. С. Довгерт та ін.; За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 864 с.
316. *Чебаненко А.* Возмещение ущерба, причиненного гражданину незаконными действиями органов дознания, досудебного следствия, прокуратуры и суда (национальный аспект) / А. Чебаненко // Информационный бюллетень адвокатского объединения «Одесская областная коллегия адвокатов» отделения Союза адвокатов Украины. – 2006. – № 4. – 75 с.
317. *Ченцов В. В.* Боротьба з українським націоналізмом / В. В. Ченцов, Д. В. Архирейський // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–

- XX ст. Історичні нариси / Д. А. Архирейський, О. Г. Бажан, В. Т. Бикова та ін.; відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 259–283.
318. *Ченцов В. В.* Винищення конкурентних партій / В. В. Ченцов, Д. В. Архирейський // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. А. Архирейський, О. Г. Бажан, В. Т. Бикова та ін.; відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 284–298.
319. *Ченцов В. В.* Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. / В. В. Ченцов, Д. В. Архирейський // «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 87–127.
320. *Ченцов В. В.* Органи державної безпеки в системі комуністичної диктатури / В. В. Ченцов, Д. В. Архирейський // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. А. Архирейський, О. Г. Бажан, В. Т. Бикова та ін.; відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 25–242.
321. *Ченцов В. В.* Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – К, 1999. – 480 с.
322. *Ченцов В. В.* Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки: монографія. – вид. 2-ге / В. В. Ченцов. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2010. – 482 с.
323. *Ченцов В. В.* Придушення «куркульського бандитизму» / В. В. Ченцов, Д. В. Архирейський // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. А. Архирейський, О. Г. Бажан, В. Т. Бикова та ін.; відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 243–258.
324. *Ченцов В. В.* Терор проти «реакційного духовенства» / В. В. Ченцов, Д. В. Архирейський // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. А. Архирейський, О. Г. Бажан, В. Т. Бикова та ін.; відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 299–316.
325. *Ченцов В. В.* Упокорення селян / В. В. Ченцов, Д. В. Архирейський // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. вип. 2. – К., 1997. – С. 246–266.
326. *Ченцов В.* Документи органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: историковединский анализ / Р. Подкур, В. Ченцов. – Тернополь, 2010. – 372 с. .
327. *Ченцов В.* Політичний розшук в царській Росії / В. Ченцов // «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». – 2001. – № 2 (17). – С. 6–280.
328. *Шамара О. В.* Відповідальність за здійснення терористичної діяльності за кримінальним законодавством України: монографія / О. В. Шамара. – К.: Артк, 2014. – 280 с.

329. *Шаповал Ю. І.* Переддень і апогей великого терору // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Д. А. Архірейський, О. Г. Бажан, В. Т. Бикова та ін.; відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 400–495.
330. *Шаповал Ю.* Нове цінне дослідження: Н. В. Петров, К. В. Скоркин. Кто руководил НКВД, 1934–1941. Справочник / Ю. Шаповал // «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», № 2 (17), 2001. – С. 535–540.
331. *Шаповал Ю.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К., 1997.
332. *Швидка А. С.* Деякі питання оскарження порушення розумних строків за новим кримінально-процесуальним законодавством України / А. С. Швидка // Актуальні проблеми застосування нового кримінально-процесуального законодавства України та тенденції розвитку криміналістики на сучасному етапі: Матеріали Всеукр. наук. – практ. конф. (Харків, 5 жовтня 2012 р.) / МВС України; Харк. нац. ун-т внутр. справ; Кримінологічна асоціація України. – Х.: ХНУВС, 2012. – С. 588–591.
333. *Шевельов Ю.* У довгій черзі реабілітації / Ю. Шевельов // Київ. – 1991. – № 12. – С. 72–76.
334. *Шевчук С.* Європейський суд з прав людини та українська судова система: необхідність узгодження судової практики / С. Шевчук // Право України. – 2011. – № 7. – 88–91.
335. *Шевчук С.* Судовий захист прав людини: Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції. – 2-ге вид., випр., допов. / С. Шевчук. – К., 2007.
336. *Шевчук Ю. В.* Технологія здійснення репресій проти інтелігенції Житомирщини в 30-х рр. ХХ ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – Вип. 36. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2010. – С. 218–220.
337. *Шемшученко Ю.* Конституція України і права людини / Ю. Шемшученко // Право України. – 2001. – № 8. – С. 13–15.
338. *Шемшученко Ю. С.* Вибране / Ю. С. Шемшученко. – К.: Юридична думка, 2005.
339. *Шило Н. Я.* Проблема реабілітації на предварительном следствии / Н. Я. Шило. – Ашхабад, 1981. – С. 20.
340. *Шитюк М. М.* Питання взаємодії правоохоронних органів, державних архівів, комісій у справах реабілітованих, редакційно-видавничих груп у використанні архівно-слідчих справ / М. М. Шитюк // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання. – К., 1998.
341. *Шумило М. Є.* Поняття моральної шкоди, завданої особі незаконним кримінальним переслідуванням / М. Є. Шумило // Науковий вісник

- Дніпропетровського юридичного інституту МВС України. – 2001. – № 1(4). – С. 129–142.
342. *Шумило М. Є.* Реабілітація в кримінальному процесі України: Монографія / М. Є. Шумило. – Х.: Арсіс. 2001. – 320 с.
343. *Шумило М. Є.* Забезпечення права на реабілітацію в кримінальному процесі / М. Є. Шумило, З. Д. Смітінко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 1999. – № 1.
344. *Шумило М. Є.* Вдосконалити правове регулювання реабілітації жертв політичних репресій / М. Є. Шумило // Право України. – 1992. – № 4. – С. 27–30.
345. *Шумило М. Є.* Про механізм свавілля і беззаконня в роки сталінських репресій / М. Є. Шумило // Науковий вісник Національної академії СБ України. – 1996. – № 2.
346. *Шумило М. Є.* Про механізм свавілля і беззаконня в роки сталінських репресій / М. Є. Шумило // Науковий вісник Національної академії СБ України. – 1996. – № 2. – С. 104–106.
347. *Шумило М. Є.* Про принцип відповідальності держави перед особою у кримінальному судочинстві / М. Є. Шумило // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія: Право. – 2010. – № 2.
348. *Шумило М. Є.* Про реабілітацію у кримінальному судочинстві та оперативно-розшуковій діяльності / М. Є. Шумило // Вісник Дніпропетровського університету. Правознавство. – 1994. – № 2.
349. *Шумило М. Є.* Реабілітація – форма відповідальності держави перед особою у кримінальному процесі / М. Є. Шумило // Міжнародна поліцейська академія. – К., 2009 – Т. 5. – С. 699–704.
350. *Шумило М. Є.* Реабілітація // Юридична енциклопедія. – К., Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана. – 2003. – Т. 5. – С. 244–246.
351. *Шумило М. Є.* Способи компенсації моральної шкоди, завданої особі незаконним кримінальним переслідуванням / М. Є. Шумило // Часопис НаУ ОА. – 2010. – № 1 (13).
352. *Шумило, М. Є.* Реабілітація – форма відповідальності держави перед особою у кримінальному процесі / М. Є. Шумило // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України. – 2000. – № 3(4). – С. 153–173.
353. *Щелжунов А. О.* Політичні репресії кінця 1920-х років в пізньюрадянській історіографії: автор. дис. на здобуття наук. ступ. канд. історичних наук (спец 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни). – Дніпропетровськ, 2012. – 20 с.
354. *Эвентов И.* Жизнь и поэзия Сергея Есенина / И. Эвентов // Есенин С. Стихотворения и поэмы – Л.: Сов писатель, 1986. – 464 с.

355. Енциклопедія українознавства. У 10-х томах. / Головний редактор Володимир Кубійович. – Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1954–1989.
356. Эксперты: заставит государство заплатить за 8 лет тюрьмы, которые невинный отсидел за пологовского маньяка, будет очень сложно / Асоціація Українських моніторів дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.umdpl.info./index.php?id=1332397731>.
357. Юдіна Л. Приречені долею / Л. Юдіна // Главное. – 2009. – 16 травня. – № 20.
358. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (Голова редкол. та ін.). – Т. 5. – К.: Укр. енцикл., 1998. – 736 с.
359. Юркова О. Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 роках: в 2 т. / О. Юркова – 2-е вид., доопрац. і доп. – К.: Сфера, 2003.
360. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків / Д. Яворницький. – К., 1996. – Т. I. – 361 с.
361. Яновська О. Г. Оскарження адвокатом рішень, дій чи бездіяльності слідчого, прокурора та слідчого судді під час досудового розслідування: наук.-практ. посіб. / О. Г. Яновська. – К.: Прецедент, 2013. – 32 с.
362. Ярошенко К. В. Возмещение вреда, причиненного гражданам действиями должностных лиц / К. В. Ярошенко // Советское государство и право. – 1982. – № 8. – С. 135–142.
363. Van Goudoever A. P. The Limits of Destalinization in the Soviet Union. Political Rehabilitations in the Soviet Union since Stalin. L.; Sydney. 1986. – P. 216.
364. Tertyszyk W. Niezależność śledczego: zasada-marzenie oraz jej mimikria (Independent investigator: ambush-dream and her mimicry) / W. Tertyszyk // KNOWLEDGE – EDUCATION – LAW – MANAGEMENT. KELM – Wydawca: Fundacja «Oświata I Nauka Bez Granic PRO FUTURO». – 2014. – № 4 (8). – S. 313–323.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
-----------------	---

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАВОВІ ОСНОВИ ПРОТИДІЇ СВАВІЛЛЮ ВЛАДИ ТА ІНСТИТУТ РЕАБІЛІТАЦІЇ

1.1. Сутність, поняття і зміст інституту реабілітації	5
1.2. Становлення і розвиток інституту реабілітації та гарантій справедливого судочинства.....	27
1.3. Міжнародні стандарти та особливості сучасного стану пра- вової визначеності механізмів протидії свавілля влади й забезпечення реабілітації жертв незаконних кримінальних переслідувань, політичних репресій і зловживань владою.....	57

РОЗДІЛ 2.

ПРОБЛЕМИ ПРОТИДІЇ СВАВІЛЛЮ ВЛАДИ ТА РЕАБІЛІТАЦІЯ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ, ТЕРОРУ І ЗЛОВЖИВАНЬ ВЛАДОЮ

2.1. Історичні та правові аспекти політичних репресій і терору.....	114
2.2. Проблеми протидії свавілля влади та розвитку інституту ре- абілітації жертв політичних репресій та терору	175
2.3. Становлення інституту реабілітації потерпілих від зловживань владою у правовій системі України.....	208

РОЗДІЛ 3.

ПОРЯДОК РЕАБІЛІТАЦІЇ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

3.1. Умови і процесуальні підстави виникнення права на реабілітацію	229
3.2. Зміст реабілітаційних заходів	262
3.3. Правовий порядок реабілітації.....	271

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Нормативні акти	288
Основні міжнародно-правові акти.....	288
Закони України	289
Рішення Конституційного Суду України	292
Практика Європейського суду з прав людини.....	292
Підзаконні акти	294
Література	296

Навчальне видання

*Ченцов Віктор Васильович
Тертишник Володимир Митрофанович*

РЕАБІЛІТАЦІЯ ЖЕРТВ НЕЗАКОННИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ, ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ ТА ЗЛОВЖИВАНЬ ВЛАДОЮ

Підручник

Відповідальний за випуск
Комп'ютерна верстка
Обкладинка

О. В. Діордійчук
Д. М. Алексєєв
В. С. Жиборовський

Підписано до друку 15.02.2016 р. Формат 60 x 84^{1/16}.
Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman». Друк офсетний.
Умовн.-друк. арк. 18,83

Видавництво «Алерта»

04210, м. Київ, а/с 112.

Тел.: (044) 223-15-25, 223-15-30.

E-mail: alerta@ukr.net, веб-сайт: www.alerta.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 788 від 29.01.2002 р.